

publisher.agency
Ireland

January, 2025

No 8

Dublin, Ireland
23-24.1.2025

International
Scientific
Conference

Interdisciplinary Science Studies

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies» (January 23-24, 2025). Dublin, Ireland, 2025. 174p

ISBN 978-9-5913-8590-1

DOI 10.5281/zenodo.14744071

Editor: Daisy Farrell, Professor, University of Dublin

International Editorial Board:

Aidan Hayes

Professor, Athlone Institute of Technology

Olivia Cunningham

Professor, Cork Institute of Technology

Shay Hayes

Professor, Marino Institute of Education

Sarah Kavanagh

Professor, Institute of Public Administration

Adam Cunningham

Professor, Maynooth University

Aria Clarke

Professor, National University of Ireland,
Galway

Shay Magee

Professor, Technological University Dublin

Thomas Donnelly

Professor, University of Limerick

Alex Doherty

Professor, University College Dublin

Ollie O'Donovan

Professor, Waterford Institute of Technology

Rian Doyle

Professor, Saint Patrick's College, Maynooth

David O'Mahony

Professor, Royal College of Surgeons in
Ireland

Alannah O'Brien

Professor, National College of Ireland

Oisín Connolly

Professor, Letterkenny Institute of Technology

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Economic Sciences

COMPULSORY SOCIAL HEALTH INSURANCE AS A MECHANISM OF INTERACTION BETWEEN THE STATE, BUSINESS, AND SOCIETY.. 5 <i>KENZHEBEKOVA AIGERIM</i> <i>BUKATOV YERIK</i>	
INNOVATIVE RESEARCH OF VALUE-MOTIVATIONAL FEATURES OF BUSINESS SUBJECTS 10 <i>TEMUR SHENGELIA</i>	10
SAHIBKARLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN EFFEKTİV FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ YANAŞMA 17 <i>SİBEL İSAQZADƏ ŞÜKÜR</i>	17
MONITORING RESIDENTIAL REAL ESTATE IN THE COLLATERAL PORTFOLIO OF A COMMERCIAL BANK USING A POOL-BASED APPROACH 24 <i>BİSSENGALIYEVA SAMAL YESENGELDIEVNA</i>	24
THE INFLUENCE OF RELATIVISM AND UNIVERSALISM ON THE FORMATION OF ETHICAL STANDARDS 30 <i>KHATUNA BERISHVILI</i>	30
A SCIENTIFIC APPROACH TO STUDYING THE RELATIONSHIP BETWEEN TAX REGULATION AND ITS IMPACT ON THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION..... 35 <i>MAULENBERDIEVA G.A.</i> <i>OMARBAKIEV L.A.</i> <i>KOZHAMKULOVA I.E.</i>	35
ЭКОБРЕНДИНГ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА АЙМАҚТАРФА ТУРИСТЕРДІ ТАРТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ..... 41 <i>КАРАЖАНОВА МЕЙРАМГУЛЬ ХАСЕНОВНА</i> <i>ҚАЗЫМБЕКОВА НАРГИЗ ЖАНЫБЕКҚЫЗЫ</i>	41
FUNDAMENTALS OF FOOD SECURITY ASSESSMENT BASED ON DATA: SEARCH AND ANALYSIS OF INFORMATION RESOURCES 46 <i>ZHUNOSSOVA ASSEL ZHUMAEVNA</i> <i>SERIKBAEVA BAGLAN MUKHAMEDZHANOVNA</i>	46
ДАВОС ТА ІНШІ СВІТОВІ ФОРУМИ ЧЕРЕЗ ІГНОРУВАННЯ НООНАУК І НООТЕХНОЛОГІЙ НЕПРИДАТНІ ДЛЯ НООФУТУРОЛОГІЧНИХ ПРОГНОЗІВ 50 <i>КОРСАК КОСТЯНТИН ВІТАЛІЙОВИЧ</i> <i>КІРИК ТАМАРА ВІКТОРІВНА</i> <i>ФЛЕГОНТОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА</i> <i>ВИХОР ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ</i> <i>ЛЯЛІНА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА</i> <i>ЛУЩЕНКО ТЕТЬЯНА ЛЕОНІДІВНА</i> <i>РИБАЛКО ГАЛІНА МИКОЛАЇВНА</i> <i>БИКОВА КСЕНІЯ СЕРГІЇВНА</i> <i>БИЛОЗЬОРОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ</i> <i>ПАВЛОВСЬКИЙ ЄВГЕН АНТОНОВИЧ</i>	50

Philological Sciences

İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMA QRUPLARININ NÖVLƏRİ 61 <i>FƏRHAD İBRAHİMOV</i>	61
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ АНГЛОМОВНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКОЮ МООВОЮ 66 <i>ВАРГА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА</i>	66
SO'Z VA SO'Z BIRIKMALARINING KOGNITIV XUSUSIYATI 69 <i>AKRAMOVA YULDUZ</i>	69

Pedagogical Sciences

COMPARATIVE ANALYSIS OF SPECIAL AND GENERAL INCLUSIVE EDUCATION 73 <i>İLANA ZABİL ALIYEVA</i> <i>SAKINA FAIG AVSHAR</i>	73
APPLICATION OF A STUDENT-CENTERED APPROACH IN DEVELOPING COMMUNICATIVE GRAMMAR COMPETENCE DURING ENGLISH LESSONS 80 <i>KISMETOVA G.N.</i> <i>ORYNGALI N.S.</i>	80
ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ЦІННИЧО-СМИСЛОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ПРАВА 85 <i>СЕРПІЄНКО АНФІСА СЕРПІЇВНА</i>	85
ŞAGİRDLERİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ESSENİN ROLU..... 87 <i>NAZXANIM İSAYEVA ETİBAR QIZI</i>	87
ОҚУ МЕН ЖАЗУ АРҚЫЛЫ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛАРЫ 94 <i>ЕРДЕНОВА МОЛДИР СЕМБЕКОВНА</i>	94
МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТКІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУТУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ 103 <i>КАЛДЫБАЕВА ТУРҒАНЫС МАДЕНОВНА</i>	103

Medical Sciences

ШЛЯХИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ МЕДИКІВ	112
<i>ЛАГОДА ДАР'Я ОЛЕКСАНДРІВНА</i>	
<i>НАЗАРЯН ВЕРОНІКА МАМБЕРЕВНА</i>	
<i>МЕЛЬНИК МАРІЯ</i>	

Physical and Mathematical Sciences

ФИЗИКА САБАҒЫНДА ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ИНТЕРАКТИВТІ БАҒДАРЛАМАНЫ ҚОЛДАНУ	116
<i>МЫРЗАХМЕТОВА АРУЖАН ҚАНАТҚЫЗЫ</i>	

Culturology

EXPLORING THE ATTRIBUTES AND PERCEPTIONS OF PHOTOGRAPHY IN ACTION SPACES ON INTERNATIONAL SCALES	121
<i>BARBORA KOVÁČOVÁ</i>	
<i>DADÍKOVÁ NATÁLIA</i>	
ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОЧЕВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ, ОПРЕДЕЛИВШИЕ СВОЕОБРАЗИЕ ТРАДИЦИОННОЙ МУЗЫКИ, РЕПРЕЗЕНТИРОВАННЫЕ В ПРОСТРАНСТВЕННОЙ И ВРЕМЕННОЙ ФОРМЕ	131
<i>АРКАБАЕВА ГҮЛЬСМ СЕЙТҚАРИМОВНА</i>	
<i>ЕСЕТОВА АЙНУР ТАКЕЕВНА</i>	
<i>КАДЫРБЕК АЙДАНА</i>	
<i>РАСУЛБЕК ҚУАНЫШ ЕСІМҚЫЗЫ</i>	

Geographic Sciences

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС КЕЗІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ	139
<i>АЛДАБЕРГЕНОВ УРКЕН НУРТАЙҰЛЫ</i>	

Historical Sciences

KAZAKH FAMILY OF TURKISTAN REGION BASED ON THE 2021 NATIONAL POPULATION CENSUS.....	143
<i>KALYSH AMANZHOL</i>	
<i>YERMUKBAY GAUHAR</i>	

Sociological Sciences

FEMINA CARTOONICA: GENDER DIMENSION OF DISNEY THEMES AS A PEDAGOGY OF POPULAR CULTURE	149
<i>LEJLA MUŠIĆ</i>	
RACE, ETHNICITY, GENDER AND NATION	155
<i>MUŠIĆ LEJLA</i>	
ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕДРЕСЕЛЕРІНІҢ ТАРИХЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ	159
<i>ТАРЛАУБАЙ М.Ш.</i>	
<i>ХУАТ А</i>	

Literature

THE ART OF SIMILE AND METAPHOR IN SAADI SHIRAZI'S GULISTAN: A LITERARY ANALYSIS	166
<i>MURAD RAHIMOV</i>	
<i>SALMAN ALIYEV</i>	
ОБРАЗ СОЛНЦА В МИФОЛОГИИ ДРЕВНИХ СЛАВЯН	170
<i>ВЕЛИЧКО ВИКТОРИЯ АЛЕКСАНДРОВНА</i>	
<i>ЩЕРБОВСКИХ ИРИНА ГЕННАДЬЕВНА</i>	

Economic Sciences

Compulsory social health insurance as a mechanism of interaction between the state, business, and society

Kenzhebekova Aigerim

Master's student of Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Bukatov Yerik

PhD, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Abstract

Compulsory social health insurance is one of the mechanisms of interaction between the state, business, and society in the field of healthcare. The role of the state in the compulsory health insurance system is one of the important ones since the state develops legislative acts, sets standards, and controls tariffs and services. The state, through its governing bodies represented by the Ministry of Health and the compulsory social health insurance fund, redistributes financial resources in the healthcare system. One of the main functions of the state is to protect the rights of the population by ensuring fairness and accessibility of medical care. Business plays a key role in the health insurance system, business pays insurance premiums for its employees, private medical organizations provide their services in the health insurance system, and for many companies, and the health insurance system is part of social responsibility. Citizens are the main recipients of health insurance services, they are participants in quality control of the medical services provided. Self-employed citizens, individual entrepreneurs, and some other categories of citizens are direct payers of insurance premiums. Thus, all participants in the compulsory health insurance system closely interact with each other to improve the system of medical care and improve the health of citizens.

The purpose of writing the article: is to study compulsory social health insurance as an important mechanism for interaction between the state, business, and civil society. When writing the article, the main methods of scientific knowledge were used, such as the historical method, comparative method, system, and statistical methods. The results of the study indicate the need for further improvement of the compulsory health insurance system in Kazakhstan. As a result of the study, conclusions were made about the importance of effective interaction between the state, business, and society in overcoming current challenges and finding effective measures in the compulsory social health insurance system.

Keywords: health insurance, healthcare, government, business, civil society, population.

The compulsory social health insurance system is a state system of social protection of the population. Compulsory social health insurance is a form of social protection in the interests of public health in cases of illness, injury, birth and pregnancy, disability, and old age. Compulsory social health insurance guarantees all insured citizens of Kazakhstan equal access to medical and pharmaceutical care regardless of gender, age, social status, place of residence, and income. The compulsory social health insurance system was introduced in Kazakhstan on January 1, 2020. Before the full implementation, in 2015, Kazakhstan underwent a preparatory stage for

introducing the health insurance system. The preparatory stage was given close attention by the state, business, and civil society, due to the unsuccessful previous experience of introducing health insurance in 1996.

Many developed and developing countries have chosen a compulsory health insurance system because it allows for the redistribution of resources from wealthier citizens to low-income citizens. The health insurance system operates effectively in more than fifty countries around the world, such as Australia, Turkey, Israel, Canada, Japan, Brazil, Eastern European countries, etc. When choosing a compulsory health insurance model in Kazakhstan, the experience of all the above countries was considered and taken into account. Kazakhstan has introduced a mixed health insurance model taking into account the best international practices.

This model assumes:

- financial sustainability of health care;
- high quality and accessibility of medical services;
- provision of a wide range of medical care [1].

The peculiarity of the Kazakhstan model of health insurance is that the state takes guardianship and pays contributions for socially vulnerable groups of the population. In total, there are 15 preferential categories in Kazakhstan, the financing of which is paid by the state: children, full-time students, officially unemployed, unemployed pregnant women, unemployed parents of a child under 3 years old, prisoners, mothers with many children, etc. [2].

Since July 1, 2016, the Social Health Insurance Fund has been the single operator of compulsory social health insurance. The Social Health Insurance Fund performs the following functions:

- plans purchase volumes;
- forms a database of healthcare entities applying for the provision of medical services;
- concludes contracts for the purchase of medical services;
- evaluates the quality of medical services;
- purchases medical services [3].

The compulsory social health insurance system is based on the principles of joint liability of the state, employer, and each person. The state pays contributions for economically inactive citizens. Employers, employees and self-employed citizens registered with tax authorities pay contributions for themselves. Thus, according to the principle of general responsibility "you help others today, tomorrow they will help you", funds are distributed effectively. Table 1 shows data on monthly payments in the compulsory social health insurance system. Thus, the amount of payment depends on the category of the payer. The state pays 7,285.9 tenge per month for each citizen in the preferential category. Employers pay 3% of the employees' wages, the maximum amount should not exceed 25,500 tenge. Hired workers and persons working under a civil contract pay 2% of their income, the maximum amount should not exceed 17,000 tenge. Individual entrepreneurs, owners of farms, and individuals engaged in private practice pay 5% of 1.4 times the minimum wage, i.e. 5,950 tenge. Independent payers pay 5% of the minimum wage, i.e. 4,250 tenge. Individuals with a single payment must pay 23.8% of the wage fund [4].

Table 1. Amounts of payments in the compulsory social health insurance system in 2025

Payer	Employers	Employees and persons working under a civil law contract	Individual entrepreneurs, owners of farms, persons engaged in private practice	Independent payers	Single payment persons
Amount of contribution	3% of the employee's salary	2% of income	5%	5%	23.8% of the wage fund

By making contributions to the health insurance fund, citizens can gain access to expensive operations within the framework of the compulsory social health insurance package, from an appointment to a full medical examination and all types of medical services in any clinic. An insured citizen can visit a personal page in the electronic health office, get acquainted with information about the medical services provided, health status and contributions paid. Thus, compulsory social health insurance opens the way to modern affordable medicine that meets the needs of the population [4].

If a contribution is transferred to a citizen, he will be automatically considered insured. Thus, by making minimal contributions, a citizen can use the entire package of medical services, including expensive services. The Fund, in turn, will conclude contracts with contractors for the provision of medical services that meet the requirements and will strictly monitor the quality of medical services. Let's list the 5 main advantages of compulsory social health insurance:

1. Availability of treatment. Every insured citizen of Kazakhstan can receive medical care in any public and private clinic. The patient can receive all types of medical care (starting from the appointment of a general practitioner and ending with comprehensive research and expensive medical services). All expenses are paid by the Foundation;

2. High-quality medical care. The Fund controls medical organizations in the health insurance system. Each clinic is interested in providing highly qualified medical care to citizens, as the foundation pays funds for high-quality medical services provided by hospitals and polyclinics;

3. Free and affordable medicines. Every insured citizen has the right to receive medicines free of charge for the types of diseases established by the State. Patients can receive these medicines from any pharmacy in the country and these pharmacies will be responsible for the quality and safety of these drugs. The Foundation undertakes to pay for pharmacy services;

4. Protection of the rights and interests of citizens. If an insured citizen has received substandard medical services during treatment, he can file a complaint with the Fund, where he will receive assistance and protect his rights;

5. Every insured citizen can receive detailed information about their health status through health information systems. Every year, the e-health system is being improved, within the framework of which personal electronic cabinets of patients operate, which display all information about visits to medical institutions, hospital treatments, research results, analyses, conclusions, and recommendations of doctors [5].

The introduction of compulsory social health insurance provides for the introduction of additional tools to finance the healthcare system, which in turn contributes to improving the well-being of citizens and improving the quality of life in Kazakhstan. As a result of the introduction of compulsory social health insurance, an increase in the quality and accessibility of medical services, and an improvement in public health indicators, including an increase in the life expectancy of citizens of Kazakhstan, is predicted every year. It's no secret that prices for medical services are

rising every year. From this point of view, the compulsory social health insurance system is designed to help families avoid large unplanned health care costs. That is, no matter how seriously the insured person may be ill, they are always in the insurance system[6]. The insurance system should be transparent, and every insured citizen should know what he paid the insurance premium for. In this regard, the demand from the patient increases as the quality and completeness of the services provided are ensured. The health insurance system assumes a reduction in shadow costs in the healthcare sector in the form of informal payments – bribes and gifts [6].

Despite the positive aspects of the mechanism of compulsory social health insurance, several unresolved problems have emerged with the introduction of the compulsory health insurance system in Kazakhstan [7]. One of the main problems of the system is that a part of the population does not make contributions to the compulsory social health insurance system and is not insured. Accordingly, not all citizens of Kazakhstan have equal rights to receive medical services. In Kazakhstan, the state guarantees to provide medical services to everyone only within the framework of the "Guaranteed volume of free medical care", which includes limited medical services. For example, these are services for: ambulance and emergency care, social and infectious diseases, inpatient care, specialized care, including forensic medical examination, etc. Within the framework of the local budget, guaranteed assistance is provided in the following cases: consultative and diagnostic assistance for chronic and social diseases, as well as diseases that pose a danger to other citizens, and primary health care.

Table 2 shows data on insured citizens in the compulsory social health insurance system. Thus, 3,829,307 citizens (12.3%) were uninsured in Kazakhstan in 2023. Compared to 2021 and 2022, the number of insured persons has increased slightly, but the number of uninsured remains at a high level [6].

Table 2. The number of insured Kazakhstanis in the compulsory social health insurance system

Years	2020	2021	2022	2023
Number of insured citizens	15.8 million people (83.9%)	15.5 million people (81.3%)	16.2 million people (82.4%)	17.5 million people (87.7%)

To provide uninsured citizens with the necessary medical care within the framework of compulsory social health insurance, drastic and decisive measures must be taken. So these measures should include the following actions:

- The introduction of mechanisms for state subsidies of health insurance for the poor. Partial subsidies can be introduced for those citizens whose incomes are below a certain norm. It is also possible to introduce full subsidies for those citizens whose incomes do not exceed the poverty line;
- The introduction of additional social programs, through which it is possible to obtain compensation for the funds spent, especially about catastrophic health care costs;
- Creation of public medical centers where every uninsured citizen can receive not only medical care but also various consultations on entering the compulsory social health insurance system;
- Strengthening information work among the population about the advantages and benefits of compulsory social health insurance;
- Strengthening cooperation between the government, business and the civil society on the inclusion of uninsured citizens in the health insurance system.

There is also a problem of unconfirmed facts about providing medical care to the population in the system of compulsory social health insurance. In 2020, there were 21 thousand facts, in 2021 and 2022, the number of unconfirmed facts of medical care increased by 35 and 52 thousand,

respectively. In 2023, the number of unconfirmed cases of medical care decreased slightly to 46 thousand [4].

Table 3. The number of unconfirmed facts of medical care in the compulsory social health insurance system

Years	2020	2021	2022	2023
The number of unconfirmed facts of medical care	21 thousand	35 thousand	52 thousand	46 thousand

Starting in 2025, they plan to combat unconfirmed cases of medical care using Face ID technology. It is worth noting that the fight against unconfirmed facts of medical care requires an integrated approach. Undoubtedly, digital technologies will help reduce the unconfirmed facts of medical care, but for more effective results it is necessary to establish interaction between the population, the state, and business. In this way, the state can inform the population about the rights of patients to receive medical discharges, effectively establish feedback through hotlines, etc. Businesses can also help reduce unconfirmed medical care by providing new innovative technologies independent audit services, and help train medical personnel in ethical issues, etc.

Thus, compulsory social health insurance is one of the important mechanisms of interaction between the state, business, and civil society in the field of healthcare. The system of compulsory medical insurance is designed to improve the availability and quality of medical services, increase the social responsibility of businesses, and improve the situation with a shortage of funding in the healthcare system. Since the introduction of the compulsory health insurance system in 2020, the government, businesses, and society have faced several challenges. Thus, one of the important problems is the problem of uninsured citizens and the problem of unconfirmed facts of medical care. Undoubtedly, effective cooperation between the state, business, and society will contribute to solving these challenges.

References

1. Useinova, G.R. Formation and development of the idea of social statehood. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2016, 1, p. 285-287.
2. Tokezhanov, B.T. Compulsory social health insurance in Kazakhstan: analysis of receipt of deductions and contributions based on the results of 2021. The Scientific Heritage, 2022, 83(86), p. 44-51.
3. Talgat, T. Analysis of the Management System of the Social Health Insurance Fund of the Republic of Kazakhstan. Journal of Health Development, 2021, 3 (43), p. 41-47.
4. Tyngisheva, A., Aimagambetov, Y., Bukatov, Y. Kazakhstan's healthcare system in the context of the introduction of compulsory social health insurance. Public administration and civil service, 2024, 3 (90), p. 138-149.
5. Urazbaeva, G.G., Zhumazhanov, M.A., Zhumazhanova, M.A. Improving the model of compulsory social health insurance in Kazakhstan. Medical journal Astana, 2019, 2(100), p. 14-21.
6. Social Health Insurance Fund. <https://msqory.kz/en/>
7. Tyngisheva A., Aimagambetov Y., Nakipova G. Features of development of the system of compulsory social health insurance in the post-pandemic period in the republic of Kazakhstan. «State audit», 2023, 60(3), p. 111-122.

INNOVATIVE RESEARCH OF VALUE-MOTIVATIONAL FEATURES OF BUSINESS SUBJECTS

Temur SHENGELIA

Prof. Dr.; Tbilisi State University, Faculty of Economics and Business, Department of International Business, Tbilisi, Georgia. ORCID: 0000-0001-6192-3165

Abstract

The research of value-motivational features of business objects is a relatively new scientific problem, in our country it started in the 90s of the 20th century. Nevertheless, it is an object of significant interest of scientists, which is evidenced by the number of researches conducted in this field and published scientific works. The researches of Georgian scientists are devoted to the problems of professional and personal development, the authors pay special attention to the study of the entrepreneur's image, perception and self-perception, the value-motivational aspects of business activity, the phenomenon of responsibility and morality are important. In our research, the attitude of Georgian business entities to various aspects of economic activity (socio-economic conditions, success and satisfaction factor, motivation field, etc.) is analyzed.

Keywords: business object, business activity, motivational-value characteristics, business activity, innovative research.

INTRODUCTION

Due to its relative newness, Georgian business has not yet been sufficiently analyzed and studied. However, this phenomenon, which has such a great influence on the socio-economic life of the country, deserves significant attention of scientists, especially its value-motivational aspects (Shengelia, 2017). In the end, we come to the conclusion that business is not limited only to the economic sphere, it is also an important object of sociological, political, psychological studies.

The innovative research of value-motivational features of business objects in our country begins in the 90s of the 20th century (Shengelia and Berishvili, 2020). This problem is a subject of significant interest of scientists even today. The researches of Georgian scientists are devoted to the problems of professional and personal development, the authors pay special attention to the study of the entrepreneur's image, perception and self-perception, the valuable aspects of business activity, the phenomenon of responsibility and morality are important (Shengelia and Berishvili, 2022).

Research methodology and tools

The conceptual basis of our research was the study of the individual characteristics of individual subjects of economic activity and determining the general aspects of their motivation. The main objects of the study were such aspects of business entities as: the success of entrepreneurial activity and external factors affecting business development, socio-economic conditions of business activity, the level of satisfaction with economic activity, the degree of realization of the set goals and their own potential, the value-motivational sphere of business entities, their attitude towards material values. The socio-psychological attitudes of business entities affect their activities, the correct selection of business strategies, as well as specific forms of economic behavior in a changing economic environment.

Modern scientists still do not have a unified approach to understanding the essence of the phenomenon of business entities. Its distinguishing features and the definition of the term "business" itself are about economic and social literature (Hair., Black., Babin., Anderson, Tatham, 2006). We define within the scope of our business, in the field of goods and economics, which aims to make a profit, as legally, ethically and morally.

Empirical research was conducted in 2023-2024, business subjects from the central cities of Georgia (Tbilisi, Kutaisi, Batumi), where the small and medium business sector occupies an important place, participated in it. The general unity of the respondents was 82 people, of which 62% were men and 38% were women. Managers of all levels working in the field of business were interviewed. Statistical processing of research results was carried out using MS Excel and STATISTICA 6.0 software packages (Review of STATISTICA 6.0., 2002), Groups were compared according to the Mann-Whitney U test using correlation and factor analysis (Mann., Whitney, 1947). In the process of assessing the level of business activity during the survey, business entities were divided into 3 groups: low active (DA), moderately active (ZA) and highly active (MA) (the range of points on a 7-point scale was distributed as follows: 1-3, 4-5, 6-7 to the point). 14.4% of respondents were classified in the first group, 52.6% in the second group, and 52.6% in the third group.

Research results:

Based on the results of the research, we came to the conclusion that there are significant differences in the characteristics of business entities, which have a significant impact on their activities. Data collection and analysis was carried out according to the following indicators:

1. Satisfaction with economic activity.
2. Evaluation of the success of entrepreneurial activity and the external factors affecting it.
3. Assessment of socio-economic conditions (dependency on risk and in relation to the competition, evaluation of one's own competitiveness).
4. Attitude towards money and material wealth.
5. Value-motivational sphere of business entities.

The research was conducted according to several thematic blocks:

Satisfaction with economic activity. The analysis of the research results showed us that regardless of the different levels of business activity, business entities positively evaluate their activities, however, they are not satisfied with the achieved level of economic results. The difference between the groups was revealed in the degree of satisfaction. Business entities that give a higher assessment of their business activity level are more satisfied both with the economic results of their activities and with the labor process as a whole (the average rating on a 7-point scale was determined from 4.48 to 5.37, $p < 0.01$).

For all three groups of business entities, it is important not only to achieve economic goals, but also to realize their abilities, knowledge and skills in the work process, and the higher the assessment of business activity, the higher the quality of work implementation ($p < 0.01$). This can be explained by the fact that business entities, when evaluating the quality of work, compare the result not only with certain economic indicators, but also internally connect their potential, capabilities and efforts. It is natural that highly active business entities rate the level of material well-being of their family higher than low-active ones (average values on a 7-point scale are 4.8 and 3.7, respectively, $p < 0.01$). They also value the material level of the family, which is achieved by increasing the level of their business activity. The majority of highly active business entities believe that this indicator has "increased", while the majority of low-active ones believe that it "remained unchanged" ($p < 0.05$). In the process of predicting changes in material well-being, there was no difference between the groups, which was reflected in the general trend. The majority of

respondents hope that "the level of material well-being will increase in the future." This is quite natural for business entities, since all their activities are subject to the desire to make a profit. Evaluation of the success of entrepreneurial activity and external factors influencing it. The research results revealed a high statistical relationship between business activity and the level of success ($r=0.556$, $p<0.01$). Highly active business subjects evaluate their activity more successfully than low active ones (mean values on a 7-point scale are 5.36 and 3.96, respectively, $p<0.01$). Some differences in the attitude of the respondents to the factors influencing their business were revealed.

Table No. 1.

Evaluating the impact of various factors on business success average values (Evaluation was done on a 7-point scale, where 1 is "very disruptive Good luck", 7- "Very useful").

indicators	MA	CA	DA
Economic policy of the state	3,1	3,5	3,5
Attitude of the population **	2,79	4,28	4,1
Interdependence with partners**	4,91	5,52	5,54
own efforts	6,03	6,5	6,47

** – $p<0.05$

In general, it can be said that the assessment of the influence of the economic policy of the state and the attitude of the population is neutral on average, but it is characterized by a slight negative trend on low-active business entities, because they perceive it as an obstacle for successful business. All respondents took full responsibility for the success and material well-being of their business. They value this effort as the most important factor. This is essential in unstable and constantly changing socio-economic conditions, which has become a symptomatic factor of the economic development of our country. It is also noteworthy that the answers to the question "Estimate your level of trust in government agencies/business structures" showed a low level of trust (3.21 and 4.12 points respectively on a 7-point scale). This analysis found that business entities exhibit low levels of trust. At the same time, the level and quality of trust in government agencies decreases in the conditions of the decrease in the level of their business activity. Highly active business entities do not trust the government and business structures more (3.7 and 4.21 points respectively on a 7-point scale) than low active ones. It was established through the research that the attitude towards the state government is also changed by business entities. Highly active and medium active business entities believe that the government supports their activities, while low active ones believe that the government is not distinguished by active support of their activities ($p<0.01$). Based on the data in Table No. 1, we can conclude that less active entrepreneurs feel this resistance more.

Assessment of socio-economic conditions of entrepreneurial activity. The most important components of entrepreneurial activity are risk and competition. The attitude of business entities to these phenomena and the desire to overcome them largely determines the possibility of achieving success in the field of business. In the process of ongoing risk assessments, no differences between groups were detected. The risk is assessed as high (4.66 on a 7-point scale). Differences between groups were revealed in the risk attitude of business entities: highly active

entrepreneurs often prefer medium-risk activities, while low active entrepreneurs tend to avoid risky situations.

When assessing the intensity of competition in the chosen field of their activity, business entities show a different attitude towards this factor. Highly active business entities rate the intensity of competition higher than low-active ones (5.38 and 4.21 points, on a 7-point scale, $p < 0.01$), but they also rate the degree of their competitiveness with higher points (5.68 and 4.09 points, respectively, on a 7-point scale, $p < 0.01$). This may be partly due to the fact that highly active business entities do not shy away from risky situations and, therefore, are ready to work under conditions of competition (Shengelia, 2017).

During the research process, we used the adapted M. Rokeach technique to determine the features of the value-motivational field (Rokeach, 1979). The comparative analysis showed that all selected groups of business entities are characterized by a common structure, and no statistically significant differences were detected here. The common values of all categories of business objects are: "health", "family", "material security", "self-reliance", "work" and "freedom". For highly active business entities, "Independence" takes the first place, and "Honesty" takes the second place. while for less active business entities it is the opposite ($p < 0.01$). Next is "responsibility" for both groups. "Industry" and "wealth" are in the fourth and fifth places for highly active business entities, while for low-active ones, these factors are in the seventh ($p < 0.05$) and eighth places ($p < 0.01$), respectively. Also, for highly active business entities, "property" is more important than for low active ones (respectively, 10th and 17th place, $p < 0.01$).

Based on the above, it can be concluded that "independence" and "material wealth" are more priorities for highly active business entities.

An interesting tendency was revealed by the business entities to the following question: "What will you do in case of "failure" (failure, bankruptcy, unreliability of the business partner)", in the process of analyzing the answers. which was reflected in the following table (see table 2).

Table N2.

Actions of business entities in case of "failure".
(% of respondents)

indicators	MA	CA	DA
Transfer to state organizations	13,33	7,1	4,6
Continuation of activity with other entrepreneurs	10,0	5,4	7,2
Looking for a reliable partner	15,0	24,5	27,0
Starting a new business	56,67	60,6	61,2
And others	5,0	2,4	0

Highly active business entities prefer those options that provide an increase in the degree of independence ("finding a new partner" "organizing a new business"), but at the same time it requires a lot of costs from them (financial, physical, psychological). Economic values are also more important for highly active entrepreneurs. On average, money is more important for them than for low-active people (6.0 and 5.33 points respectively on a 7-point scale, $p < 0.01$). In addition, they try to use more fully the opportunities that money gives them. The data presented in Table 3 show that the assessment of the subjective value of money is the highest in the group of entrepreneurs who have a high assessment of their own business activity.

Table N3.

"Which of the following functions of money do you prioritize?", (average score out of 3 on a scale where 1- "not characteristic", 3- "characteristic").

Indicators	HA	BA
Satisfying physiological needs, health care*	2,9	2,7
A means to an end**	2,3	2,5
Achieving security**	1,8	2,4
recognition	2,1	2,2
Material assistance to others	1,8	2,10
Physical and spiritual self-improvement*	2,14	2,44
entertainment, recreation*	1,5	1,9

* p<0.01, ** p<0.05

In addition to comparing different levels of business activity of business entities, we conducted a factor analysis of the variables that are closely related to the assessment of the level of business activity (Maximum Likelihood with Varimax with Kaiser Normalization) (Anneke., Beauducel, 2019). Using factor analysis, three main factors of business activity were identified.

Factor 1. "Assessment of achieved results", which included the following variables ("weight" is indicated in parentheses): satisfaction with the economic results of one's own activities (0.779), assessment of the level of competitiveness (0.587), general satisfaction with work (0.692), assessment of the quality of realization of one's own abilities (0.675), evaluation of the material well-being of the family (0.647), evaluation of the implementation of the set goals (0.717), evaluation of the success of entrepreneurial activity (0.779), belongs to the group of the rich (0.460).

Factor 2. "Attitude towards other economic subjects" included the following variables: attitude towards government bodies (0.321), assessment of the impact of government policies on business success (0.703), attitude of local government bodies (0.634) and population (0.475) towards business entities, trust in government structures (0.392) against.

Factor 3. "Attitude towards risk and competition", which included the following variables: assessment of current level of risk (0.811), assessment of optimal level of risk (0.711), attitude towards competition (0.375) and assessment of competitive intensity (0.327).

CONCLUSION

Based on the results of the conducted research, the following conclusions can be made: despite the fact that all business entities work in the same macro and micro environment, their attitude towards these conditions is different. Highly active business entities have a more positive attitude towards the current economic conditions and their interactions with other economic entities. The factors that low-active business entities perceive as obstacles are perceived by high-active ones as success tools, i.e. They see more potential opportunities in this and try to realize the available

resources (for example, material) more fully. In addition, they are less inclined to avoid risky situations. In general, we can say that the attitude of business entities to the external socio-economic factors of their activity is important. On the other hand, the level of business activity is influenced not only by predicting the success of entrepreneurial activity (perspective view), but also by retrospective evaluation of the results of one's own economic activity and the family's financial situation. Thus, the attitude of business entities to various aspects of their economic activity determines the level of business activity. The more favorable the past and the more promising the future, the higher the readiness and desire to realize the maximum potential in business activity, to increase the intensity of the activity itself.

The value-structural analysis of business objects, different assessments of their business activity level give reason to think that such values as: "independence", "material well-being", "wealth", "property", "money" significantly affect the level of business activity. When these values are at the top of the value hierarchy, business can transform from a form of income to a way of life.

REFERENCES

1. Shengelia, T. (2022). Influence of multicultural factors on innovative development of the country. *Sciences of Europe*. Issue 107. <https://www.slideshare.net/slideshow/sciences-of-europe-no-107-2022/255039495>
2. Shengelia, T. (2017), The role of state regulation of investment in Georgia business development. *International business in the world economic system*. <https://www.researchgate.net/publication/323304603>
3. Shengelia, T. (2017), Determination of correlative relations between social capital, trust and motivation in the international company. 6th Business & Management Conference, Geneva. <https://ideas.repec.org/p/sek/ibmpro/5607685.html>
4. Shengelia, T. and Kh. Berishvili, (2014). The Role of Institutional Reforms in the improvement of the Georgian Investment Environment. *International Journal of Social Sciences* Vol. III (2)
5. Shengelia, T. and Kh. Berishvili, (2020). Methodology of social entrepreneurship research and its influence on countries with small economy. *International Journal of Social and Humanities Sciences*. Volum 4, Issue 3.
6. Temur Shengelia, Khatuna Berishvili (2024). World trends of small business development and the reality of Georgia. *Research Reviews*. Issue 5.
7. Shengelia, T. (2018) Interpersonal and Organizational Trust, as Factor of Social Capital, and its Influence on the Motivation of International Company Employees. *Ecoforum*. Volum 6, Issue 2.
8. Shengelia, T. (2017) Influence of Cultural Determinants on the Process of Business Innovations Management. *Ecoforum*. Volum 7, Issue 1.
9. Shengelia, T. (2019) Research methodology and the impact of social entrepreneurship on the solution of social problems in Georgia. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Press.
10. Shengelia, T. and Kh. Berishvili, (2020). Methodology of social entrepreneurship research and its influence on countries with small economy. *International Journal of Social and Humanities Sciences*. Vol. 4, Issue 3. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijshs/issue/59252/853214>
11. Anneke C. W., Beauducel A. (2019). Varimax Rotation Based on Gradient Projection Is a Feasible Alternative to SPSS. *Frontiersin*. Vol. 10. <https://www.frontiersin.org/journals/articles/10.3389/fpsyg.2019.00645/full>
12. Rokeach, M. (1979). From the individual to institutional values with special reference to the values of science. In M. Rokeach (Ed.), *Understanding human values* (pp. 47-70). New York, NY: Free Press. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=354190>
13. Mann, H.B., Whitney, D. R. (1947). "On a Test of Whether one of Two Random Variables is Stochastically Larger than the Other". *Annals of Mathematical Statistics*. **18** (1):50–

60. <https://projecteuclid.org/journals/annals-of-mathematical-statistics/volume-18/issue-1/14>. Review of STATISTICA 6.0. British Journal of Mathematical & Statistical Psychology; Leicester Vol. 55, (Nov.2002):391-392.
<https://www.proquest.com/docview/216451470?sourcetype=Scholarly%20Journals>
10. Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R.E. and Tatham, R.L. (2006). Multivariate Data Analysis. Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River.
<https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1385913>

Sahibkarlıq müəssisələrində idarəetmə prinsipləri və onların effektiv fəaliyyətə təsiri: nəzəri və praktiki yanaşma

Sibel İsaqzadə Şükür

Bakı Biznes Universitetinin II kurs magistrantı, Biznesin təşkili və idarə edilməsi (Menecment üzrə)

Xülasə

Bu işdə sahibkarlıq müəssisələrində idarəetmə anlayışları həm nəzəri, həm də praktiki metodlardan istifadə etməklə onların əməliyyatlarına necə təsir göstərdiyi araşdırılır. Məqalədə sahibkarlıq müəssisələrinin növlərindən tutmuş idarəetmə prinsiplərinin tətbiqinə və onların müəssisənin fəaliyyətinə təsirinə qədər hərtərəfli təhlil aparılır. İqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biri sahibkarlıq fəaliyyətidir və idarəetmə prinsiplərindən istifadə bu müəssisələrin nə dərəcədə yaxşı fəaliyyət göstərməsinə birbaşa təsir göstərir. Bu təlimatlar liderlik, nəzarət, motivasiya, təşkilatlanma və planlaşdırmanı əhatə edir.

Hər bir prinsipin nəzəri əsasları və real həyatda tətbiqləri hərtərəfli təsvir edilmişdir. Tədqiqat həmçinin idarəetmə nəzəriyyələrinin zamanla necə inkişaf etdiyinə, eləcə də sistemlər və strateji idarəetmə prosedurları kimi müasir metodlara baxır. Həm yerli, həm də global təcrübəyə əsaslanan təhlillər müxtəlif idarəetmə modellərinin faydalarını nümayiş etdirir. Hesabatda Azərbaycanın idarəetmə modelləri digər ölkələrin (ABŞ, Yaponiya və Almaniya) idarəetmə modelləri ilə müqayisə edilir və müvafiq təkliflər verilir. Eyni zamanda, innovasiyaların və rəqəmsallaşmanın idarəetmə proseslərinə daxil edilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Sahibkarlıq, idarəetmə prinsipləri, planlaşdırma, təşkil etmə, motivasiya, nəzarət, effektiv fəaliyyət, idarəetmə nəzəriyyələri, strateji idarəetmə, sistem yanaşması, innovasiya, iqtisadiyyat, insan resurslarının idarə olunması, risklərin idarə olunması

Summary

This study examines how management concepts in entrepreneurial enterprises influence their operations using both theoretical and practical methods. The article provides a comprehensive analysis, ranging from the types of entrepreneurial enterprises to the application of management principles and their impact on the performance of these businesses. Entrepreneurship is one of the key components of the economy, and the use of management principles directly affects how effectively these enterprises operate. These principles include leadership, control, motivation, organization, and planning. The theoretical foundations and real-life applications of each principle are thoroughly described. The research also explores how management theories have evolved over time and examines modern methods such as systems and strategic management procedures. Analyses based on both local and global experiences demonstrate the benefits of various management models. The report compares Azerbaijan's management models with those of other countries, such as the USA, Japan, and Germany, and provides relevant recommendations. Additionally, the importance of integrating innovations and digitalization into management processes is emphasized.

Keywords: Entrepreneurship, management principles, planning, organization, motivation, control, effective action, management theories, strategic management, systems approach, innovation, economy, human resources management, risk management

Резюме

В данном исследовании рассматривается, как концепции управления в предпринимательских предприятиях влияют на их деятельность, с использованием как теоретических, так и практических методов. В статье представлен всесторонний анализ, начиная с типов предпринимательских предприятий, применения принципов управления и их влияния на деятельность этих организаций. Предпринимательство является одним из ключевых компонентов экономики, и использование принципов управления напрямую влияет на эффективность работы этих предприятий. Эти принципы включают лидерство, контроль, мотивацию, организацию и планирование.

Теоретические основы и практическое применение каждого принципа подробно описаны. В исследовании также рассматривается, как теории управления эволюционировали с течением времени, а также современные методы, такие как системы и процедуры стратегического управления. Анализ, основанный как на местном, так и на глобальном опыте, демонстрирует преимущества различных моделей управления. В отчете модели управления Азербайджана сравниваются с моделями других стран, таких как США, Япония и Германия, и предлагаются соответствующие рекомендации. Также подчеркивается важность интеграции инноваций и цифровизации в управленческие процессы.

Ключевые слова: предпринимательство, принципы управления, планирование, организация, мотивация, контроль, эффективная деятельность, теории управления, стратегическое управление, системный подход, инновации, экономика, управление человеческими ресурсами, управление рисками

Giriş

Bu məqalədə 3 əsas mövzu müzakirə ediləcək. Əsas mövzular 1) Sahibkarlıq Müəssisələrində İdarəetmə Prinsipləri 2) Sahibkarlıq Müəssisələrində İdarəetmə Prinsiplərinin Effektiv Fəaliyyətə Təsiri 3) Sahibkarlıq Müəssisələrində İdarəetmə Prinsiplərinə Nəzəri və Praktiki Yanaşma Sahibkarlıq müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti müasir iqtisadiyyatın ən vacib məqsədlərindən biri kimi qəbul edilir. İdarəetmə prinsipləri isə bu müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəli və effektiv təşkil olunmasını təmin edən əsas qaydalar toplusudur. Həmin prinsiplər resursların düzgün idarə olunmasını, strateji hədəflərə nail olunmasını və rəqabət mühitində üstün mövqə qazanılmasını təmin edir. Sahibkarlıq müəssisələrində idarəetmə prinsiplərinin məqsədyönlü tətbiqi onların uzunmüddətli inkişafı və dayanıqlı fəaliyyəti üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Belə müəssisələr yalnız ölkənin iqtisadi artımını dəstəkləmir, həm də əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Sahibkarlıq müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti bir çox amildən, xüsusilə də idarəetmə prinsiplərinin düzgün tətbiqindən asılıdır. İdarəetmə prinsipləri müəssisənin daxili strukturunun təşkili, resursların optimal idarə olunması və strateji hədəflərə çatmaq üçün əsas qaydaları müəyyən edir. Bu prinsiplərin effektiv tətbiqi müəssisənin əməliyyatlarının səmərəliliyini artırır, rəqabət üstünlüyünü təmin edir və uzunmüddətli dayanıqlığına töhfə verir. Sahibkarlıq müəssisələrinin davamlı fəaliyyəti yalnız onların daxili idarəetmə sistemlərinin düzgün qurulması ilə mümkündür. Bu idarəetmə prinsipləri müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün bir çərçivə rolunu oynayır. Həm nəzəri, həm də praktiki yanaşmalarla işlənilmiş bu prinsiplər, müəssisələrin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir. İdarəetmə prinsiplərinə nəzəri yanaşma, idarəetmə sahəsində mövcud olan fundamental biliklər əsasında optimal metodların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Praktiki yanaşma isə bu biliklərin müəssisə daxilində tətbiqinə yönəlmişdir. Hər iki aspektin dərindən öyrənilməsi və bir-biri ilə əlaqələndirilməsi sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətində yüksək effektivliyin əldə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmə Prinsiplərinin Nəzəri Əsasları

İdarəetmə prinsipləri təşkilatların fəaliyyətinə istiqamət verən əsas qaydalar kimi qəbul edilir. Bu prinsiplər, müasir idarəetmə elminin nəzəri və praktiki əsasları üzərində formalaşdırılmışdır. Əsas idarəetmə prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Strateji Planlaşdırma Prinsipi
 - Strateji planlaşdırma müəssisənin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsini və bu hədəflərə çatmaq üçün zəruri addımların planlaşdırılmasını əhatə edir.
 - Sahibkarlıq müəssisələri bazarın tələblərinə uyğun strategiyalar hazırlayaraq resurslarını səmərəli idarə edirlər.
2. Məqsəd Yönlümlülük Prinsipi
 - İdarəetmə fəaliyyəti müəssisənin əsas məqsədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlər mənfəəti artırmaq, müştəri məmnuniyyətini yüksəltmək və bazar payını genişləndirmək kimi məsələləri əhatə edə bilər.
3. Funksional İdarəetmə Prinsipi
 - Müəssisənin struktur bölmələrinin (istehsal, satış, maliyyə və s.) qarşılıqlı əlaqəsi və koordinasiyası təşkilatın uğurlu fəaliyyətinin əsasıdır.
 - Hər bir bölmə təşkilatın ümumi məqsədlərinə xidmət etməlidir.
4. Effektiv Resurs İstifadəsi Prinsipi
 - İnsan, maliyyə və material resurslarının düzgün idarə edilməsi rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından vacibdir.
 - Resursların səmərəli istifadəsi həm xərclərin azaldılmasına, həm də gəlirlərin artmasına imkan verir.
5. Qərar Qəbuletmə Prinsipi
 - Müəssisələrdə qəbul edilən qərarlar məlumatlı olmalı və analitik yanaşma ilə əsaslandırılmalıdır.
 - Bu, təşkilatın dəyişən bazar şərtlərinə çevik uyğunlaşmasına şərait yaradır.
6. Risklərin İdarə Edilməsi Prinsipi
 - Sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif risklərlə üzləşir (məsələn, maliyyə və ya hüquqi risklər). Bu risklərin idarə olunması müəssisənin sabitliyini qoruyur.
 - Proaktiv strategiyalar müəssisəni potensial təhlükələrdən müdafiə edir.
7. Motivasiya Prinsipi
 - İşçilərin motivasiyası təşkilatın uğur qazanmasında əsas şərtlərdən biridir.
 - Motivasiya proqramları əmək məhsuldarlığını artırır və işçilərin təşkilata bağlılığını gücləndirir.

İdarəetmə Prinsiplərinin Praktiki Tətbiqi

1. Strateji Planlaşdırma
 - Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətlərini effektiv qurmaq üçün strateji planlaşdırmadan istifadə edir.
 - Marketing, istehsal və maliyyə strategiyaları müəssisənin uzunmüddətli məqsədlərinə uyğun hazırlanır.
2. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi
 - İşçilərin peşəkar seçimi, motivasiyası və inkişafı təşkilatın ümumi fəaliyyətinə müsbət təsir edir.
 - Təlim proqramları işçilərin bacarıqlarını artırmaq və onların təşkilata sadiqliyini möhkəmləndirmək üçün həyata keçirilir.
3. İnnovasiyaların Tətbiqi

- Sahibkarlar rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovativ texnologiya və idarəetmə yanaşmalarından istifadə edirlər.
 - Bu yanaşma məhsul keyfiyyətini yüksəldir və istehsal xərclərini optimallaşdırır.
4. Müştəri Məmnuniyyətinin Təmin Edilməsi
- Müştəri ehtiyaclarına uyğun məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi müəssisənin bazar mövqeyini gücləndirir.
 - Müştəri rəylərinin analizi və onların ehtiyaclarının öyrənilməsi əsas prioritetlərdən biridir.
5. Risklərin İdarə Edilməsi
- Müasir idarəetmə yanaşmaları risklərin vaxtında qiymətləndirilməsi və idarə olunmasını təmin edir.
 - Çevik idarəetmə modelləri müəssisələrin uzunmüddətli uğurunu dəstəkləyir.

İdarəetmə Prinsiplərinin Effektivliyə Təsiri

İdarəetmə prinsiplərinin tətbiqi sahibkarlıq müəssisələrinə bir sıra mühüm üstünlüklər təmin edir:

- Maliyyə Effektivliyi: Resursların düzgün idarə olunması xərclərin optimallaşdırılmasına və mənfəətin artmasına şərait yaradır.
- Rəqabət Qabiliyyətinin Güclənməsi: Müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi müəssisələrin bazarda üstün mövqə əldə etməsinə imkan verir.
- İşçi Məhsuldarlığının Artması: Effektiv motivasiya proqramları əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.
- Uzunmüddətli Dayanıqlıq: İdarəetmə prinsiplərinin səmərəli tətbiqi müəssisələrin sabitliyini və davamlı inkişafını təmin edir.

Beləliklə, idarəetmə prinsipləri sahibkarlıq müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətində əsas rol oynayır. Bu prinsiplərin nəzəri və praktiki aspektlərinin daha yaxşı anlaşılması təşkilatların iqtisadi və sosial sahələrdə effektivliyini artırır.

Sahibkarlıq Müəssisələrində İdarəetmə Prinsiplərinin Tətbiqi

1. Strateji Planlaşdırmanın Əhəmiyyəti

Sahibkarlıq müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətinin əsasını strateji planlaşdırma təşkil edir. Bu, bazar şəraitinin dərin təhlili, rəqiblərin analizi və uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə həyata keçirilir. Strateji planlaşdırma, müəssisələrin bazarda mövqelərini gücləndirməyə və davamlı inkişaflarını təmin etməyə kömək edir.

2. İnnovasiyaların Əhəmiyyəti

Müasir sahibkarlıq müəssisələri üçün innovasiyalar rəqabətə davamlılığını artıran əsas amillərdən biridir. Yeni texnologiyaların və idarəetmə metodlarının tətbiqi müəssisələrə məhsuldarlığı artırmaq və müştəri tələblərinə daha sürətli cavab vermək imkanı yaradır.

3. Komanda İdarəetməsinin Təsiri

İdarəetmə prinsiplərinin praktikada uğurla tətbiq edilməsi üçün komanda işi və əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaxşı təşkil olunmuş rəhbərlik və işçi əlaqələri, təşkilati məqsədlərə çatmağı asanlaşdırır və müəssisənin ümumi effektivliyini artırır.

4. Müştəri Yönümlü İdarəetmə

Sahibkarlıq müəssisələrinin bazarda uğur qazanmasının vacib amillərindən biri müştəri məmnuniyyətini artırmaqdır. Müştəri tələblərinə uyğun məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi, müəssisənin bazar mövqeyini möhkəmləndirir. Bu məqsədlə, müasir bazarlama strategiyaları və geri bildirim mexanizmlərindən istifadə edilir.

5. Risklərin İdarə Edilməsi

Sahibkarlıq fəaliyyətində qarşılaşılan maliyyə, hüquqi və bazar risklərinin effektiv şəkildə idarə edilməsi, müəssisənin dayanıqlığını təmin edir. Risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunması, müəssisənin qarşısına çıxan gözlənilməz vəziyyətlərdən qorunmasına kömək edir.

İdarəetmə Prinsiplərinin Effektivliyə Təsiri

Sahibkarlıq müəssisələrində idarəetmə prinsiplərinin düzgün tətbiqi, onların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir və aşağıdakı müsbət nəticələrə gətirib çıxarır:

1. Maliyyə Effektivliyi

Resursların səmərəli idarə olunması və düzgün qərar qəbul etmə prosesləri, maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırır. Sahibkarlıq müəssisələri, xərcləri optimallaşdıraraq və gəlirləri artıraraq daha səmərəli fəaliyyət göstərir.

2. İşçi Məhsuldarlığının Artması

İşçilərin düzgün motivasiya və təlimlərlə dəstəklənməsi, onların məhsuldarlığını artırır. Həmçinin, işçilərin təşəbbüskarlığının təşviq edilməsi, daha innovativ həllərin tətbiqinə gətirib çıxarır.

3. Rəqabət Üstünlüyü

Strateji planlaşdırma və bazar analizi əsasında idarəetmə, sahibkarlıq müəssisələrinə rəqiblər qarşısında üstünlük təmin edir. İdarəetmə prinsipləri bazar dəyişikliklərinə çevik uyğunlaşmağa imkan verir və müəssisənin bazarda mövqeyini gücləndirir.

4. Müştəri Məmnuniyyəti

Müştəri ehtiyaclarına uyğun məhsul və xidmətlər təqdim etməklə müəssisələr öz müştəri bazasını genişləndirir və dayanıqlı bir mövqe qazanır.

5. Uzunmüddətli Dayanıqlılıq

Risklərin düzgün idarə edilməsi və strateji planlaşdırma, sahibkarlıq müəssisələrinin uzunmüddətli fəaliyyətini təmin edir. Müəssisələr bu prinsipləri tətbiq etməklə bazarda daha güclü və dayanıqlı mövqe qazanır.

İdarəetmə Prinsiplərinin Nəzəri və Praktiki Yanaşması

İdarəetmə prinsipləri, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətini optimallaşdırmağa xidmət edir. Henri Fayol, Frederik Taylor kimi böyük nəzəriyyəçilərin təklif etdiyi prinsiplər bu sahədə əsas yol göstərən metodlar arasında yer alır.

Nəzəri Yanaşmalar:

- **Məqsədyönlülük:** Hər bir idarəetmə fəaliyyəti müəssisənin uzunmüddətli məqsədlərinə uyğun olmalıdır.
- **Birləşmə və Koordinasiya:** Müxtəlif strukturların birgə fəaliyyəti ümumi məqsədlərə çatmaq üçün sinxronlaşdırılmalıdır.
- **İxtisaslaşma:** İşçilərin sahələrində ixtisaslaşması onların məhsuldarlığını artırır.

Praktiki Yanaşmalar:

- **Strategiya və Planlaşdırma:** Müəssisələr öz fəaliyyətlərini uzunmüddətli məqsədlərinə uyğun qurur və hədəflərə çatmaq üçün konkret planlar hazırlayır.
- **Resursların İdarə Edilməsi:** Resurslar optimal şəkildə bölüşdürülməli və ERP sistemləri vasitəsilə idarə olunmalıdır.
- **İnnovasiyalar:** Yeni texnologiyaların tətbiqi, müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırır.
- **Motivasiya Sistemləri:** İşçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün motivasiya və təşviq sistemləri tətbiq edilir.

Beynəlxalq Təcrübələr və Təkliflər

Dünyada sahibkarlıq müəssisələrinin idarə edilməsi sahəsində müxtəlif təcrübələr mövcuddur:

- **ABŞ:** İnnovasiyalara əsaslanan idarəetmə modeli.
- **Yaponiya:** Kaizen və Lean metodologiyaları.

- **Almaniya:** Keyfiyyət standartları və texniki innovasiyalar. Azərbaycanada tətbiq olunan idarəetmə yanaşmaları arasında elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin rəqabət mühitində təşviqi və dövlət dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi önə çıxır.

Nəticə və Təvsiyələr

Sahibkarlıq müəssisələrində idarəetmə prinsiplərinin doğru tətbiqi, onların daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Təvsiyə edilir ki, beynəlxalq təcrübələr öyrənilsin, rəqəmsal texnologiyalar idarəetməyə inteqrasiya edilsin və davamlı inkişaf prinsipləri təşviq edilsin. Bu yanaşmalar, müəssisələrin uzunmüddətli uğurunu təmin edəcək.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat Siyahısı

1. Henri Fayol (1916): "General and Industrial Management". İdarəetmə nəzəriyyələrinin əsaslarını formalaşdıran bu əsərdə idarəetmənin 14 prinsipi təqdim edilmişdir. Fayol'un yanaşmaları müasir idarəetmə elminin təməl daşı hesab olunur.

2. Frederick W. Taylor (1911): "The Principles of Scientific Management". Taylor elmi idarəetmənin əsaslarını izah edərək, iş proseslərinin effektivliyinin artırılması üçün yeni metodlar təklif etmişdir.

3. Peter Drucker (1954): "The Practice of Management". Bu kitabda müasir idarəetmə prinsipləri və onların tətbiq üsulları geniş şəkildə izah olunmuşdur. Drucker, idarəetmə və sahibkarlıq sahəsində nəzəri və praktiki yanaşmaları birləşdirən mütəxəssis kimi tanınır.

4. Mintzberg, H. (1973): "The Nature of Managerial Work". Müəllif idarəetmənin praktiki tərəflərini araşdıraraq, təşkilatların idarə olunmasında liderlərin rolunu vurğulamışdır.

5. Kotler, Philip (2000): "Marketing Management". Kotler bu kitabında müştəri yönümlü idarəetmə prinsipləri və marketing strategiyalarını ətraflı izah edir. Bu, xüsusilə müasir sahibkarlıq müəssisələri üçün əhəmiyyətlidir.

6. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996): "The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action". İdarəetmə strategiyalarının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün balanslı yanaşma modeli təqdim olunur.

7. Gantt, Henry L. (1919): "Work, Wages, and Profits". Gantt cədvəli ilə iş proseslərinin planlaşdırılması və təşkil edilməsi sahəsində inqilabi yanaşma təklif etmişdir.

8. Michael Porter (1985): "Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance". Rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi və qorunması üçün strategiyaların formalaşdırılması məsələləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

9. Senge, P. M. (1990): "The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization". Müəssisələrin uzunmüddətli inkişafında öyrənmə prinsiplərinin əhəmiyyəti izah olunmuşdur.

10. Davenport, T. H., & Prusak, L. (1998): "Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know". Müəssisələrdə biliklərin idarə olunmasının nəzəri və praktiki əsasları təqdim edilmişdir.

11. Fayzullayev, A. (2019): "Azərbaycan Sahibkarlıq Müəssisələrinin İnkişaf Perspektivləri". Kitabda yerli sahibkarlıq müəssisələrinin idarəetmə problemləri və inkişaf istiqamətləri təhlil edilmişdir.

12. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (2020): "Azərbaycan Respublikasında Sahibkarlığın İnkişafı Üzrə Dövlət Proqramı". Bu sənəd ölkədə sahibkarlıq müəssisələrinin idarə olunmasında istifadə edilən dövlət strategiyalarını və onların tətbiq mexanizmlərini əhatə edir.

13. OECD (2021): "SME and Entrepreneurship Outlook". Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin qlobal səviyyədə vəziyyəti, idarəetmə üsulları və inkişaf perspektivləri ilə bağlı hesabat.

14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2022): “Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Sahibkarlıq Müəssisələrinin Statistika Hesabatları”. Azərbaycanda sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi statistika təqdim edilir.

15. Porter, M. E. (1990): “The Competitive Advantage of Nations”. Bu kitabda milli və beynəlxalq səviyyədə rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsində müəssisələrin idarəetmə strategiyalarının rolu izah edilir.

16. Hacıyev, S. (2018): “İqtisadi İdarəetmənin Müasir Problemləri”. Azərbaycanda iqtisadi idarəetmə və sahibkarlıq fəaliyyətinin optimallaşdırılması mövzusunda ətraflı tədqiqat.

17. Şahinov, T. (2020): “Sahibkarlıq və İnnovasiyalar” Azərbaycan bazarında innovasiyaların tətbiqi və idarəetmə prinsiplərinin adaptasiyası ilə bağlı tədqiqat əsəri.

18. World Bank (2021): “Doing Business Report”. Sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyət mühiti və idarəetmə strategiyalarının qlobal müqayisəli analizi.

19. Harvard Business Review (2022): “Effective Management Practices for Small Enterprises”. Kiçik müəssisələrdə idarəetmə praktikasını təkmilləşdirmək üçün təklif olunan müasir yanaşmalar.

20. Schumpeter, J. (1942): “Capitalism, Socialism, and Democracy”. İqtisadi inkişafda sahibkarlığın və innovasiyaların rolu izah olunur.

Monitoring Residential Real Estate in the Collateral Portfolio of a Commercial Bank Using a Pool-Based Approach

Bissengaliyeva Samal Yesengeldievna

Doctoral Student of the DBA Program "8D04102-Business Administration", Almaty Management University, Almaty

One of the important components of the organizational structure of any bank engaged in secured lending is the bank's collateral service - a specialized unit that manages, evaluates and monitors collateral provided by clients when applying for loans.

Optimizing the bank's collateral service is crucial. It enhances the efficiency of collateral management, reduces lending risks, and ensures proper evaluation of assets in case of loan defaults.

Monitoring collateral is an important component of the bank's collateral service, aimed at minimizing risks, ensuring liquidity and monitoring the state of collateral assets. This is a process that helps the bank monitor the condition and value of assets provided as collateral for loans in order to promptly respond to changes that may affect the return of funds. Collateral must be regularly revalued to determine the current market value. This is important to always have up-to-date data on the liquidity of the collateral and its ability to cover the debt in the event of default. The market for real estate, automobiles and other collateral assets may fluctuate, which affects the value of collateral. The bank should monitor market trends in order to promptly adapt its collateral management strategy.

As practice shows, standard types of property, such as residential real estate and vehicles, occupy a significant share of the bank's collateral portfolio (in terms of the number of objects), since they have high liquidity, stable value and well-developed mechanisms for their assessment and sale. Due to the large number, revaluation of standard types of collateral is a labor-intensive and resource-intensive process, especially in situations where it is necessary to assess several thousand objects, as is the case in large bank portfolios. Considering the availability of sufficient market information, in this article we propose to optimize the process of monitoring residential real estate by transitioning to a mass revaluation system or adopting pool monitoring.

Pool monitoring of collateral is the process of monitoring the value of collateral in the bank's loan portfolio, carried out at the level of a group of objects (pool) of collateral, and not each individual asset.

The main objective of pool monitoring of collateral is the timely detection of changes in the value of collateral, which allows the bank to promptly manage risks and, if necessary, adjust the bank's credit policy. In addition, pool monitoring allows reducing the workload of the bank's collateral service employees, since control is carried out over a group of objects, and not over each collateral object separately.

The procedure for conducting pool monitoring of collateral that we propose includes several stages that are aimed at monitoring the status and value of collateral within the loan portfolio. This process is based on grouping collateral by similar characteristics and the use of automated and standardized evaluation methods.

Main steps of pool monitoring:

First of all, it is necessary to regulate the process of conducting pool monitoring of collateral to ensure the standards of quality, transparency and efficiency of monitoring the

collateral portfolio. Within the framework of the internal regulations on collateral monitoring, general requirements for conducting pool monitoring are defined considering the current requirements of the regulator, including the rules for forming a pool (the types of collateral for which pool monitoring is carried out are determined), the frequency and procedure for conducting it, as well as the distribution of responsibility between the bank's divisions.

The next stage determines the main sources of information that provide up-to-date market data for assessing the value of the collateral pool. The following can be used as main sources of information:

- official statistics reflecting price indices for the period in the relevant market;
- market reports on the state of the market, posted by information agencies and analytical companies in the public domain and including price trends, forecasts and analysis of supply and demand;
- internet resources specializing in posting advertisements for the purchase and sale of the relevant property (residential real estate, passenger cars, etc.);
- intra-bank databases containing information on completed transactions and/or previously conducted appraisals of similar properties.

The choice of one or another source of information is determined by the quality, completeness, reliability and relevance of the information provided by this source.

After identifying the sources of information, it is necessary to formulate an algorithm for updating the value of collateral, based on the methodology for collecting and generating market information presented in these sources.

We propose to consider the procedure for conducting pool monitoring of collateral in the form of residential real estate, based on the use of official statistical data on price change indices in the housing market in the Republic of Kazakhstan.

Based on the national statistical monitoring of the level of housing prices, average prices and price indices are formed for the following types:

- 1) sale of new housing (apartments in apartment buildings);
- 2) resale of comfortable housing (apartments in apartment buildings);
- 3) resale of poorly maintained housing;
- 4) rent of comfortable housing;
- 5) rent of poorly maintained housing.

The basis for calculating price indices is the average price of one square meter of housing.

According to the Methodology for constructing a price index in the housing market, approved by the order of the Acting Chairman of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated 26.02.2016 No. 41, common sources of data for calculating price indices in the housing market are administrative sources, real estate agencies, construction companies, banks and other financial organizations engaged in lending for the purchase of housing.

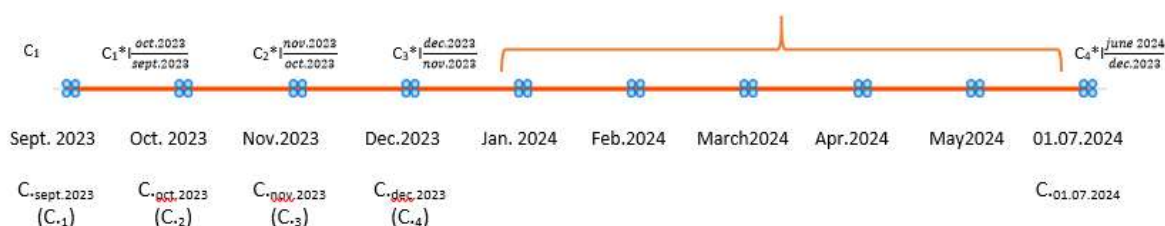
They differ in the nature of the information they contain, its quality and efficiency, coverage and frequency, units of observation, concepts and their definitions.

Administrative sources available for statistical purposes have a high level of completeness and quality of data at minimal cost. In many countries, data from administrative sources such as land registers, tax authorities, local governments, and notaries are used to form the housing price index. Relevant information is also obtained from banks and appraisal companies (Bureau of National Statistics, 2016). If the data from administrative sources do not meet the requirements, then the data for constructing the housing price index are obtained from materials from specially organized statistical observations by recording prices from advertisements for the sale of housing in the media or on Internet resources (Bureau of National Statistics, 2016). The official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic

of Kazakhstan (<https://stat.gov.kz/>) has published in the public domain electronic tables “Price indices and prices in the housing market in the Republic of Kazakhstan”, reflecting information on price indices for the sale of new housing and for the resale of apartments, in the context of cities of republican and regional significance, calculated in relation to the previous period, to the same period of the previous year, to December of the previous year, etc.

Thus, in order to apply official statistical data on price indices that have developed in the housing market of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to structure the bank’s collateral portfolio, represented by residential real estate, in the context of the cities where the collateral is located, and also have information on the date of the last valuation of the collateral objects.

Let us assume that the bank’s internal regulations establish that pool monitoring is carried out annually based on the analysis of the loan portfolio as of July 1 of the current year. Thus, it is necessary to update the value of the collateral pool as of 01.07.2024 by indexing according to official statistics. At the same time, the previous value (C) can be determined at different time intervals.

where

C – cost,

I – price index on the market for the specified period

Fig. 1 Algorithm for updating the value of the collateral object using price indices established on the housing market of the Republic of Kazakhstan according to official statistics

For example, let's take several collateral objects.

Table 1

Description of collateral objects required for revaluation of their value

City	Type of security	Date of previous value determination	Previous price, KZT
Taraz	Residential premises (apartment)	04.07.2023	18 646 000
Kostanay	Residential premises (apartment)	27.07.2023	25 203 000
Petropavlsk	Residential premises (apartment)	08.09.2023	25 994 000
Almaty	Residential premises (apartment)	16.10.2023	147 678 000
Karagandy	Residential premises (apartment)	21.12.2023	30 112 000
Ust-Kamenagorsk	Residential premises (apartment)	11.01.2024	36 026 000
Astana	Residential premises (apartment)	14.02.2024	33 246 000

Thus, for the purposes of indexing the cost, it is necessary to use official statistical data on price indices in the housing market for the period 01.08.2023 - 01.07.2024 for the specified localities.

Table 2

Calculation of the current (as of 01.07.2024) value of collateral objects using price indices that have developed in the housing market of the Republic of Kazakhstan (Bureau of National Statistics, 2024).

City	Date of previous value determination	Previous price, KZT	Official statistics of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [2]				
			Aug 2023 to Jul 2023	Sep 2023 to Aug 2023	Oct 2023 to Sep 2023	Nov 2023 to Oct 2023	Dec 2023 to Nov 2023
A	B	C	D	E	F	G	H
Taraz	04.07.2023	18 646 000	1,000	1,0065	1,000	1,000	1,000
Kostanay	27.07.2023	25 203 000	1,000	1,000	1,000	1,002	1,0005
Petropavlovsk	08.09.2023	25 994 000	***	***	1,000	1,000	1,000
Almaty	16.10.2023	147 678 000	***	***	***	0,997	1,0085
Karagandy	21.12.2023	30 112 000	***	***	***	***	***
Ust-Kamenogorsk	11.01.2024	36 026 000	***	***	***	***	***
Astana	14.02.2024	33 246 000	***	***	***	***	***

continuation of Table 2

City	Official statistics of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan (Bureau of National Statistics, 2024).						The resulting index of change in value (the product of the indices used)	Price as of 01.07.2024, KZT (C*O)
	June 2024 to December 2023	Feb 2024 to Jan 2024	Mar 2024 to Feb 2024	Apr. 2024 to March 2024	May 2024 to Apr 2024	June 2024 to May 2024		
A	I	G	K	L	M	N	O	P
Taraz	1,0215	***	***	***	***	***	1,028	19 170 694
Kostanay	1,010	***	***	***	***	***	1,013	25 518 693
Petropavlovsk	1,031	***	***	***	***	***	1,031	26 799 814
Almaty	0,977	***	***	***	***	***	0,982	145 071 275
Karagandy	1,0005	***	***	***	***	***	1,001	30 127 056
Ust-Kamenogorsk	***	1,007	0,996	0,997	0,9965	0,9995	0,996	35 880 634
Astana	***	***	1,0005	1,013	1,006	1,0085	1,028	34 185 334

*** - index is not applied

By the same logic, it is proposed to update the cost for the entire pool of objects represented by residential real estate.

It should be noted that prices for apartments and individual residential buildings react equally to economic cycles, that is, during periods of economic growth, prices for both types of real estate grow, and during a crisis they can decrease. General inflation and rising construction costs equally affect the growth of prices for both apartments and houses, as prices for materials, labor, and land increase. Mortgage programs, including those within the framework of state support for the population, can equally affect the growth of demand and prices for both apartments and residential buildings. Based on this, it is entirely justified to use uniform indices of cost changes for both apartments and individual residential buildings. By updating the value for the entire pool of residential property collateral, it is possible to determine an overall index of residential property value change at the portfolio level, allowing one to analyze the change in collateral value compared to previous periods, evaluate market factors to identify possible risks associated with value changes, and assess their impact on the overall collateral portfolio.

$$\text{Final index (by portfolio)} = \frac{\text{Index Value (total for portfolio)}}{\text{Previous Value (total for portfolio)}}$$

Collateral monitoring is an integral part of bank risk management. Regular and thorough monitoring helps to maintain the relevance of collateral information, minimize the risks of losses and guarantee the stability of the bank's financial activities. Optimization of the collateral monitoring process significantly improves the efficiency and accuracy of collateral management.

Pool monitoring of collateral is an effective tool for managing large collateral portfolios, which helps the bank reduce operating costs, promptly manage risks and maintain the relevance of collateral data. Using the proposed method of revaluation of residential real estate on a pool basis will allow banks to respond more flexibly and promptly to changes in the market situation and minimize financial risks.

The proposed method of updating the value of residential real estate allows you to simultaneously update the value of several thousand collateral objects, which is especially important for large portfolios of standard assets. Pool monitoring helps to comply with regulatory requirements regarding regular revaluation of the value of collateral, which is important for the formation of reserves and capital management.

Regular pool monitoring will allow maintaining up-to-date data on collateral in the bank's system, which is necessary for the correct calculation of reserves and collateral for loans and will also allow for the effective management of the collateral portfolio of a commercial bank.

List of sources:

1. Bureau of National Statistics, Agency for Strategic Planning and Reforms of Kazakhstan. (2016). *Methodology for constructing the price index in the housing market* (Order No. 41, dated February 26, 2016). Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/methodology/32/>
2. Bureau of National Statistics, Agency for Strategic Planning and Reforms of Kazakhstan. (2024). *Price indices in the housing market in the Republic of Kazakhstan*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/prices/spreadsheets/?year=2024&name=19521&period=&type=>

The Influence of Relativism and Universalism on the Formation of Ethical Standards

Khatuna Berishvili

Doctor of Economics, associate professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Abstract

The cultural, social, and economic characteristics that exist in the world contribute to the diversity of ethical standards. Values and norms differ across the world's nations, leading to diverse ethical frameworks. In contemporary corporations, due to cultural diversity, making ethical decisions in an international business context is challenging. The integration of different cultures, legal systems, and social and economic conditions into universal ethical values is a complex task and one of the greatest challenges for modern corporations. The main ethical issue in international business is the conflict between cultural values and universal ethical norms, which defines ethical relativism. This issue is explored and analyzed in this article.

Keywords: Ethical relativism, universalism, moral standard, conflict, international companies.

The word "ethics" comes from the ancient Greek word *ethos*, meaning character or habit. Philosophically, it refers to the study of morality and virtue. Morality is a specific form of social consciousness (moral relationships). "Ethics," as an academic discipline, studies a special type of social relationships and the normative methods for regulating human activities (Berishvili, 2018).

In contemporary works on global business theory, and specifically on international business ethics, there is a trend of merging the concepts of "morality" and "ethics," resulting in the term "ethics" becoming associated with the norms and values of a particular society. T. Donaldson, in his work *Ethical Issues in Business: A Philosophical Approach*, states: "There is a universal ethics, as a system of norms for human moral behavior, which defines their relationships with each other and with society as a whole" (Donaldson, T., 1996). In the modern era, the term "ethics" has gained a broader lexical meaning and is actively used not only in philosophical disciplines but also in international business.

International business ethics can be considered a part of professional ethics. In this context, its subject of study is specific moral values and norms. Taking this characteristic into account, it is clear that the subject of international business ethics is based on several disciplines of managerial and philosophical nature.

At the end of the 20th century, under the conditions of developed industrial production, international business ethics gained new meaning, both abroad and in Georgia. A discussion was activated regarding the relationship between ethics and culture, and ethical relativism.

Ethics and culture are two fundamental concepts that have a close relationship; they complement each other without changing the essence of each. The main task of both culture and ethics is to explore and develop the moral and cultural characteristics of humanity. Culture is derived from the Latin word *cultura* (development, upbringing, education) (Shengelia, 2018). To this day, there is no clear, unequivocal definition of this concept. Culture is a collective, social concept. In the process of studying nature and humanity itself, the concept of "culture" has

evolved. Culture developed, grew, and advanced alongside society. The significant improvement of society's cultural level radically changed its economic life.

In the economic sphere, the stabilizer of human relations is morality. It provides the ability to evaluate the actions of others. Ethics, as a science of morality, establishes the set of rules of behavior in society. The first moral rule is described in the Gospel: "In everything, do to others what you would have them do to you" (Matthew 7:12, Sermon on the Mount). The basis of virtue is to treat others as you would treat yourself. By balancing interpersonal relationships, society becomes more harmonious.

Moral relativism (from the Latin *relativus* – related) is the principle that there is no absolute good or evil. It is a rejection of the criterion of universality and objectivity in moral norms. Based on this principle, it is impossible to establish a unified ethical standard in the context of cultural diversity. In light of cultural diversity, maintaining a common ethical foundation is a constant challenge for multinational corporations. Issues such as bribery, corruption, and human rights violations highlight the possibility of establishing a globally applicable ethical framework. Moreover, the economic impact of global business activities may lead to ethical dilemmas. Economic inequality, exploitation of natural resources, and differing labor practices contribute to the variation in approaches to ethical standards.

When international corporations cross borders, they must recognize the ethical consequences of their economic decisions on other nations and the global ecosystem. Furthermore, new technologies and the digital age complicate these challenges even further.

Data confidentiality, cybercrime, and artificial intelligence occupy a particularly important place in the ethical approaches of corporations.

The growing literature in the field of international business ethics indicates that management beyond borders involves ethical challenges that are complex and multifaceted (Buller & McEvoy, 1999). Due to differing legal, political, economic, and cultural conditions, these challenges vary, creating new dilemmas for business managers who seek to integrate ethical dimensions into their strategic decision-making process, while considering the specifics of different countries. Bowie writes, "Every country is different in various respects, such as physical environment, economic development, and the level of literacy. Even if truly universal moral principles exist, they must be subjected to different cultural contexts. Consequently, ethical behavior still varies between cultures, even though they may agree on fundamental universal moral principles" (Bowie, 1996).

International business ethics has been significantly influenced by several schools of philosophical thought. Among the most important are the approaches of relativists and universalists.

Ethical relativism adheres to the maxim, "When in Rome, do as the Romans do" (Kohls & Buller, 1994). Relativists argue that business people should follow the ethical norms of the country in which they are doing business. Originating from ancient Greek philosophy, the school of cultural relativism acknowledges that different cultures have different ethical norms and it is difficult to argue that the ethical standards of one culture are superior to others. Cultural relativism claims that terms such as right, wrong, justice, and injustice gain their meaning and true value based on the attitudes of the given culture (Donaldson, 1996). From a business perspective, ethical relativism can justify the different ethical standards that are applied and developed in various countries. If moral relativism (the rejection of universal morality) is accepted as the basis for international business operations, then there will be no possibility of establishing a common framework for resolving moral disputes or reaching agreements on various ethical issues among companies and societies.

Universalism, which undoubtedly strives for normative ethical standards, transcends national borders and cultural differences (Donaldson, 1996) (Wicks, 1990). For the present

conditions, Wicks (1990) refers to the maxim of ethical relativism in the following way: "When in Rome, do as we and the Romans agree." Ethical normativism addresses not only business relations but also such fundamental issues as employment practices and policies, consumer protection, environmental protection, political payments, and more.

Engagement and Fundamental Human Rights and Freedoms (Frederick, 1991). Indeed, as business becomes increasingly globalized, the formation of international moral absolutes becomes more apparent (Donaldson, 1996). Many global institutions, such as Transparency International, the United Nations, and the Organization for Economic Cooperation and Development, have proposed broad interpretation global codes of conduct. Global ethical codes have several significant advantages: in international companies, they substantially reduce the potential for serious mistakes and limit operational ambiguity. A common ethical code worldwide enables all firms to function under consistent moral principles. A global code of ethical standards also ensures the standardization of behavior both within the firm and externally. However, these ethical codes are not without borders. Despite the positive aspects of adopting a business ethics code, there are also limitations. It is unlikely that global rules would reflect the corresponding values and customs of all cultures. According to the theory of dialogical idealism, based on the theories of Apel (Apel, 1988) and Habermas (Pedigo, Marshall 2004), it is impossible to develop universally applicable ethical principles that reflect the moral values of all nations. For example, global ethical codes developed by Western firms may not encompass the ethical values of Asian nations. Global ethics sources such as human rights, the principle of legitimate democracy, or the concept of public accountability, which are common in most cultures, "are too general to allow the creation of a comprehensive system of global ethics" (Commission, 1995).

To assess ethical standards in global business, a descriptive research design was used, which provided the opportunity for a comprehensive study of various ethical dimensions in the business context. The research targeted professionals working in the business sector, including managers at different levels. A stratified random sampling method will be used to ensure representation from different organizational levels. During the research process, 81 respondents were surveyed from various industries and geographic locations, based on a specially designed questionnaire. Data collection was carried out through a structured online survey.

The goal of the research was to quantitatively determine respondents' perceptions of ethical practices in global business. The survey instrument included closed-ended questions, and to ensure confidentiality, all responses were anonymous.

Ethical practice was assessed using the Likert scale, ranging from 1 (low) to 5 (high). The results of the study were evaluated through a series of closed-ended questions. Respondents were asked the following questions: How would you assess the ethical practices of international business? Does corporate social responsibility significantly contribute to improving the ethical image of international business? Do international companies prioritize the protection of human rights in their operations? How effective are current anti-corruption measures in preventing unethical practices in international companies? Are the approaches used in environmental protection sufficient for international companies?

The answers to the first question revealed that 61% of respondents expressed a positive attitude towards global business's common ethical approaches, with 40% rating them as "good" and 21% as "very good." 28% remained neutral, while 7% rated ethical practices as "bad" and 4% as "very bad." The results suggest that a portion of the respondents considers improvement in ethical practices to be necessary.

The second question revealed that the majority of respondents (66%) expressed the opinion that corporate social responsibility initiatives do not significantly contribute to improving the ethical image of global business, while 34% believe that these initiatives play an important role in enhancing the ethical image of global business. The results of the study indicate that a significant

portion of respondents are skeptical about the effectiveness of corporate social responsibility in improving its ethical perception.

The third question concerned the prioritization of human rights in global business. The majority of respondents (68%) believe that human rights are less of a priority in global business. 25% consider the protection of human rights to be of medium priority, while 7% believe that high respect for human rights is evident in this business sector. The analysis suggests that human rights protection is not a primary priority in global business.

The responses to the fourth question were distributed as follows: The majority (62.9%) expressed the opinion that the existing anti-corruption measures are less effective in preventing unethical practices in global business, while 27.4% (each 13.7%) consider them either effective or partially effective. These results indicate the necessity for improvements in the effectiveness of anti-corruption measures in global business.

Based on the responses to the final question, the majority of respondents (61%) expressed the opinion that global businesses are only partially doing enough to address environmental issues and promote sustainability. A significant portion (26%) believes businesses are not doing enough, while 11% think that businesses are not addressing environmental issues at all. On a positive note, 13% of respondents feel that global business is doing enough. The analysis suggests that improvements are necessary in order to more effectively address environmental issues and promote sustainability.

This study highlights the ethical challenges present in the global business sector, and resolving these issues is crucial not only for businesses themselves but also for the sustainable development of society as a whole.

Conclusion

The adherence to ethical standards by international business managers is one of the most significant challenges they face, being both complex and multifaceted. The differing economic, political, cultural, and legal systems across the world complicate the work of international managers, who must integrate ethical norms into business strategies while considering the specific characteristics of each country. An essential task in this process is ensuring that universal moral principles are applied within the context of varying ethical norms. In general, ethical behavior in a cultural context may differ, even though there may be fundamental universal ethical principles that can be identified.

Research into ethical issues in international business reveals that there are significant challenges related to both universalism and relativism. Addressing these challenges is crucial not only for the business sector but also for the sustainable development of society as a whole.

References

1. Berishvili, Kh. (2020) Implementation of the concept of business social responsibility in the political systems of social democracy. World economy and international economic relations. Volume 3.
2. Berishvili, Kh. (2017) Problems of evaluation and change of corporative social responsibility. Tbilisi. Universal
3. Berishvili, Kh., Arnadze, M. (2022). The role of corporate social responsibility in modern global business. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Press
4. Berishvili, Kh. (2017). Identification of Integration Processes in Conditions Economic Turbulence and their Use in Development of the Countries with Small Economy. Ecoforum. Volume 6, Issue 2
5. Berishvili, Kh. (2018). Empirical study of the factors, determining specificity of the concept of business social responsibility in Georgia. Tbilisi. Universal

6. Berishvili, Kh. (2013). Globalization and Place of Georgia in International Business. Georgian International Journal of Science, Tecnology and Medicine. Volume 5, Issue 3/4.
7. Bowie, N. E. (1996). Ethical Issues in Business: A Philosophical Approach. Prentice-Hall.
8. Buller, P. F., & McEvoy, G. M. (1999). Creating and Sustaining Ethical Capability in the Multinational Corporation. Journal of World Business, 326-343.
9. Donaldson, T. (1996). Ethical Issues in Business: A Philosophical Approach. Prentice-Hall.
10. Frederick, W. E. (1991). The Moral Authority of Transnational Corporate Codes. Journal of Business Ethics, 165-177.
11. Kohls, J. J., & Buller, P. F. (1994). Resolving Cross-Cultural Ethical Conflict: Exploring Alternative Strategies. Journal of Business Ethics, 31-38.
12. Pedigo, K., & Marshall, R. (2004). International Ethical Dilemmas Confronting Australian Managers: Implications for the Training and Development of Employees Working Overseas. Journal of European Industrial Training, 183-198.
13. Shengelia, T. (2020). *Global Business*. Tbilisi: "Universali."
14. Shengelia, T., Berishvili, Kh. (2023) The European experience of corporate social responsibility and the reality of Georgia. Academics and Science Reviews Materials. No. 5
15. Shengelia, T., Berishvili, Kh. (2020) Methodology of social intreprenurship research and its influence on countries with small economy. International Journal of social end humanities sciences. Volume: 4 Issue: 3, 181 – 190.
16. Shengelia, T., Berishvili, Kh. (2014) Evaluation of the global position of Georgia and its role in the development of business. Georgian International Journal of Science, Technology and Medicine. Volume 6. Issue 1

A SCIENTIFIC APPROACH TO STUDYING THE RELATIONSHIP BETWEEN TAX REGULATION AND ITS IMPACT ON THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION

Maulenberdieva G.A.

Doctoral student at Turan University, Almaty, Kazakhstan

Omarbakiev L.A.

Doctor of Economics, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan

Kozhamkulova I.E.

Candidate of Economics, Auezov University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract

This article examines the main economic theories of taxation from different perspectives, each of these theories emphasizes different aspects of the impact of taxes on the welfare of the population and the economy as a whole. Classical and neoclassical approaches focus on tax minimization to stimulate growth, while Keynesian and redistributive theories see taxes as an important tool for improving the standard of living of the population. The scientific approach to studying the relationship between tax regulation and the standard of living of the population requires the analysis of a large amount of data and a comprehensive approach in order to understand the many factors influencing this dynamic in modern society. Thus, scientific research on the relationship between tax regulation and the standard of living of the population helps to assess the effectiveness of tax policy and its impact on the well-being of citizens. This allows us to develop more efficient and fair tax systems that contribute to improving the quality of life of the population. For this purpose, the authors have summarized the methods and methodology of the household income regulation system.

Keywords: *tax regulation, quality of life, welfare of the population.*

The concept of quality of life broadly encompasses how an individual evaluates satisfaction with various aspects of their life. These assessments take into account emotional reactions to life events, personal characteristics, feelings of fullness and satisfaction with life, as well as the degree of satisfaction with work and personal relationships [1].

In scientific circles, the term "quality of life" is often synonymized with the concept of "well-being." However, there are many difficulties that prevent a deep understanding of concepts related to quality of life and well-being. Almost three decades ago, in one of the key studies in the field of geography, scientist Smith proposed to distinguish these terms: "well-being" should be used to describe the objective living conditions of the population, whereas it is more reasonable to limit the concept of quality of life to personal assessments of individuals regarding their lives, which is due to the subjective nature of this term. However, at present such a distinction between the concepts has practically disappeared [2].

The terms often do not have a clear definition or are used inconsistently and interchangeably in various studies. In some cases, one term is used to explain the other. This lack of differentiation can be partly explained by the multitude of definitions of quality of life that have been formed over the years, starting with the economic approaches common in the late 1960s

and 1970s, when quality of life and well-being were assessed based on quantitative indicators and the unemployment rate. In response to this strictly quantitative approach to the concept of quality of life, researchers began to pay attention to people's subjective life experiences, believing that objective measurements alone are not enough to fully understand the "quality of life" [3].

Today, the issue of the impact of taxes on the welfare of the population and economic development is a key one in theoretical and applied economics. The main economic theories consider taxation from different perspectives, revealing its role in stimulating or inhibiting economic activity, redistributing income and ensuring social needs.

The classical school of economics, based on the works of Adam Smith and David Ricardo, considers taxes as a necessary evil that the state must minimize in order not to interfere with the natural market. The classics believed that taxes, especially high ones, limited private investment and, consequently, hindered economic growth. Adam Smith identified four principles of taxation (fairness, certainty, convenience, economy), indicating that taxes should not interfere with economic activity. From the point of view of the classics, taxation, reducing the incomes of entrepreneurs and consumers, can reduce the overall level of well-being [4].

John Maynard Keynes offered a completely different view of taxation, emphasizing its importance in government regulation of the economy. In Keynesian theory, taxes are considered as a tool for stabilizing the economy, and their redistributive role is aimed at supporting the population and ensuring stable consumption. In economic downturns, government spending, including tax-funded spending, helps stimulate demand, which supports employment and well-being. The Keynesian approach also recognizes the importance of progressive taxation to reduce income inequality [4].

In the neoclassical approach, taxes are considered a tool that must be used cautiously, as they can create "wealth losses" due to so-called market distortions. For example, high tax rates can negatively affect motivation for work, innovation, and entrepreneurship. Neoclassicists argue that excessive taxation can lead to a decrease in economic efficiency, as taxes distort the decisions of consumers and producers. Nevertheless, neoclassicists support the concept of an optimal tax that minimally affects economic activity, but allows financing the necessary government functions [4].

The theory of public choice, based on the ideas of James Buchanan, considers the tax system as a result of the interaction of various interest groups. Taxes are considered as one of the factors of redistribution, where the group with the greatest influence in society can direct tax policy in its favor. This theory emphasizes that taxation should take into account political and economic factors, since it can increase or decrease social inequality, thereby affecting the overall well-being of society [4].

From the point of view of the neo-institutional approach (for example, Douglas North and Oliver Williamson), taxes are considered as an important element of the institutional environment that influences economic behavior. Taxes, if effectively administered and fairly distributed, can create favorable conditions for long-term economic growth and improved well-being. However, neo-institutionalists emphasize that the success of tax policy depends on the level of public confidence in the state, transparency and efficiency of the tax system [5]. This theory, developed by economists such as James Mirrlees, focuses on finding the optimal level of taxation that allows the state to perform its functions without significantly compromising the well-being of the population. Optimal taxation takes into account the need to maintain income equality and stimulate labor and investment. Progressive taxation in this theory is considered as a way to maintain justice in society without significantly reducing labor and investment activity [4].

Within the framework of the Marxist and post-Keynesian schools, taxes are seen as a means of redistributing wealth from the rich to the poor in order to equalize living standards and combat social inequality. These approaches emphasize the role of progressive taxation and social

transfers aimed at ensuring a minimum level of well-being for all citizens. The basic idea is that economic stability is achieved only when social inequality is reduced [5].

Thus, each of these theories highlights different aspects of the impact of taxes on the well-being of the population and the economy as a whole. Classical and neoclassical approaches focus on tax minimization to stimulate growth, while Keynesian and redistributive theories see taxes as an important tool for improving the standard of living of the population.

The most important components of the quality of life are indicators of the economic well-being of the population, such as income and savings, the level of social security and consumption of material goods and services. In addition, it includes working and employment conditions, accommodation and recreation, housing, healthcare, education, environmental and social security.

One of the most relevant methods for determining the quality of life of the population within Kazakhstan is the proportionality of a number of analytical issues that can be implemented based on practical application. This method is relevant for the development of state institutions of the necessary economic and political orientation in order to eliminate obvious social imbalances and improve the quality of life of the population as a whole. This should make it possible to adequately assess and compare the quality of life of the population in the regions of Kazakhstan, track its dynamics, and conduct a factor analysis of positive and negative changes in the country.

Conducting a comparative analysis of the quality of life of the population is based on solving the following main tasks:

1. A comprehensive analysis of individual regional groups to determine the standard of living of the population, which will identify disparities between regions in terms of quality of life, as well as identify risk areas with extremely low quality of life.

2. A systematic study of the current quality of life of the population and a causal analysis of the factors and conditions of this result, i.e. high/low quality of life of the population. Identification of a number of factors that have significant impact on a particular area with a high/low level of quality of life of the population, which will allow for the objective development of socio-economic measures to improve/maintain the quality of life of the population in the Republic of Kazakhstan.

3. Identification of positive and negative changes in the quality of life of the population of Kazakhstan and its regions, which were recorded after the implementation of specific measures. This research method will allow us to determine the effectiveness of the proposed measures, the nature of the dynamics of changes in the standard of living of the population for further development of more effective measures.

The scientific approach to studying the relationship between tax regulation and the standard of living of the population requires a comprehensive analysis of economic, social and political factors (Table 1).

Table 1. Methods and methodology of scientific research on the relationship between tax regulation and its impact on the standard of living of the population

Methodology	Essence and content
Empirical analysis	It will allow analyzing data on tax policy, tax structure, the level of tax burden on different segments of the population and its impact on income, consumption, inequality and the general standard of living.
The international context	Comparing the tax systems of different countries and their impact on living standards will help to understand how different tax strategies affect the economy and social indicators.
Modeling and analytical methods	Econometric models, statistical methods, and other analytical tools make it possible to assess the impact of specific tax measures on various aspects of living standards.
Studying the social consequences	To analyze the social consequences of taxes, that is, to determine how they affect access to education, healthcare, housing, social services and opportunities for citizens.
Accounting for tax instruments	Consider various tax instruments, such as income taxes, consumption taxes, real estate taxes, and others, assessing their impact on the standard of living of the population.
has long-term consequences	It is necessary to take into account the impact of tax decisions on economic growth, investment, the labor market and contributing to the creation of a favorable environment for the development of society.
The political context	The analysis of political factors influencing the formation of tax policy and its impact on the standard of living, including issues of civic participation and public opinion on this topic.
Source: summarized by the author based on the hypothesis of the planned research on literary sources [5-7]	

The scientific approach to studying the relationship between tax regulation and the standard of living of the population requires the analysis of a large amount of data and a comprehensive approach in order to understand the many factors influencing this dynamic in modern society. Thus, scientific research on the relationship between tax regulation and the standard of living of the population helps to assess the effectiveness of tax policy and its impact on the well-being of citizens. This allows us to develop more efficient and fair tax systems that contribute to improving the quality of life of the population. To do this, we have summarized the methods and methodology of the household income regulation system (Figure 1).

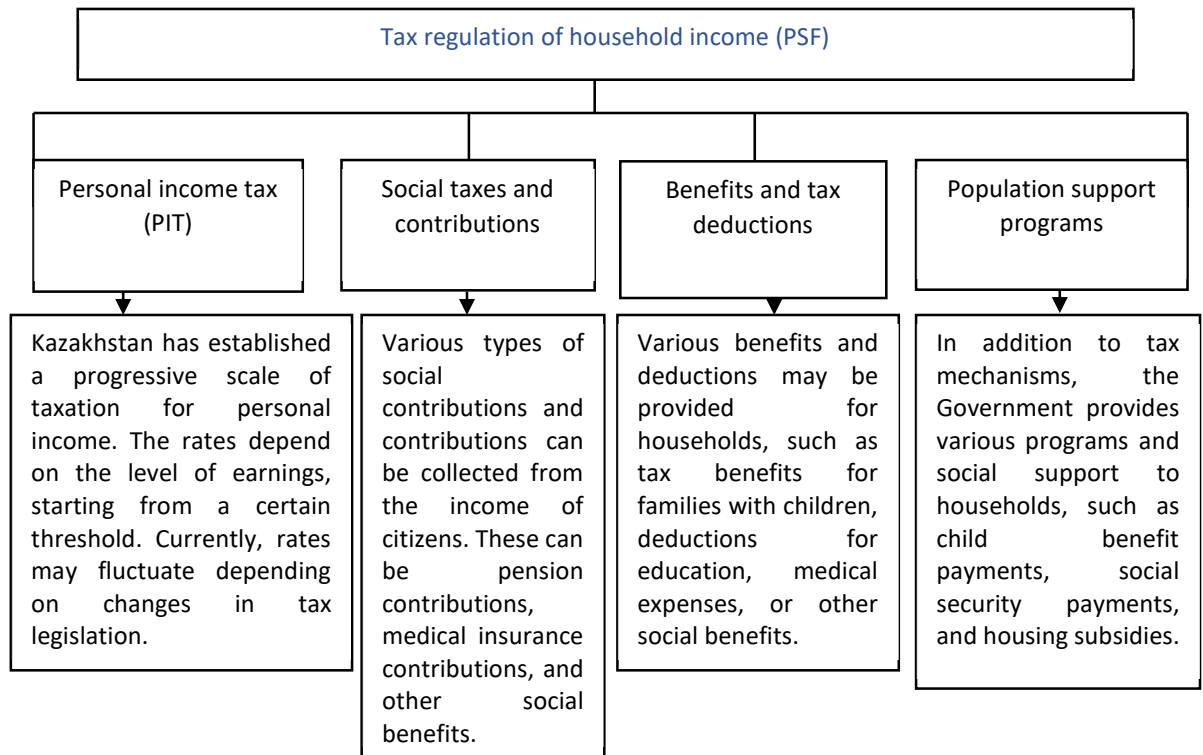

Figure 1. The main directions of household tax regulation
 Source: summarized by the author on the main programs

The specifics of financial relations between the state and households are shown in Figure 2.

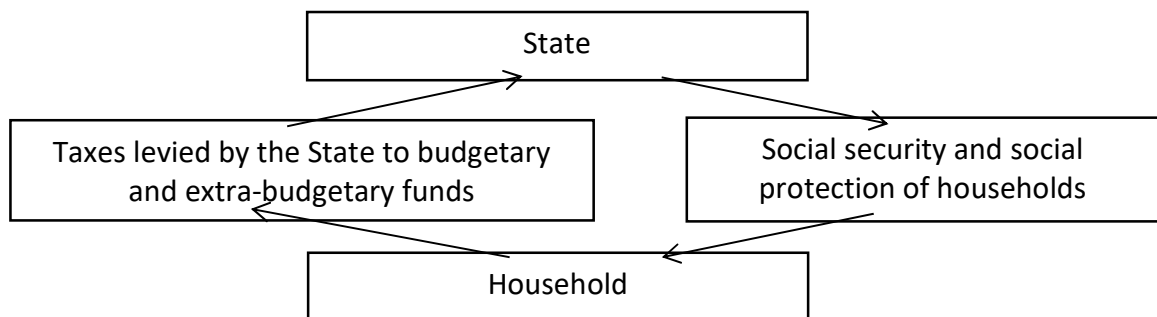

Figure 2. The relationship between the state and households
 Source: summarized by the author on the main programs

In Kazakhstan, tax regulation of household income is carried out through various tax rates and programs aimed at supporting the population and stimulating economic activity. From Figure 2, it can be concluded that the government has only indirect tools to control the financial relations of households. Such tools include:

- the country's tax system;
- asymmetry of financial information;
- social policy of the state.

The country's tax system helps not only indirectly influence the distribution of household finances through the tax rate, but also to control this distribution through the tax authorities. The tax system is a rather sensitive tool for state control of financial relations of households. An

increase in tax rates reduces the income remaining at the disposal of households for further redistribution.

At the same time, both an increase in household income tax rates and an increase in tax rates related to various enterprises have a negative impact, since most of the household participants are employees of various enterprises. Thus, an increase in the income tax rate will lead to the fact that the company will be forced to look for items to reduce its expenses, and first of all, this will affect employee benefits. Thus, with the help of tax rates, the state can indirectly control the formation of household income, but only if household income is official [7].

Some studies show that high taxes can negatively affect economic growth and investment, which in turn can have a negative impact on the standard of living of the population. High tax rates can limit the opportunities of entrepreneurs and investors, as well as increase the cost of goods and services for consumers.

However, other studies show that a well-designed tax policy can help increase the income of the population and improve their standard of living. For example, a progressive tax system, where better-off citizens pay more taxes, can contribute to a more even distribution of income and reduce social inequalities.

Research also shows that tax regulation can be important to ensure the financing of social programs such as the health system, education and social protection. Taxes can be used to finance these programs and ensure access to them for all citizens. These measures may change depending on the economic and political situation in the country, as well as as a result of changes in tax legislation and the Government's social policy. For timely and qualitative changes in regulatory and programmatic provisions, it is necessary to study the conceptual foundations.

References:

1. Wicksell K. A new principle of just taxation //Classics in the theory of public finance. – Palgrave Macmillan, London, 1958. – С. 72-118.
2. Зеленская С. И., Айбулатова А. А. Налоги как фактор экономической и финансовой безопасности //Синергия наук. – 2017. – №. 17. – С. 97-101.
3. Журавлева Т. А. Налоги как системообразующий фактор экономического развития //Бухгалтер и закон. – 2003. – №. 12 (60).
4. Jakobsen K., Jakobsen Kr., Kleven H., Zucman G. Wealth Taxation and Wealth Accumulation: Theory and evidence from Denmark //The Quarterly Journal of Economics. – 2020. – Т. 135. – №. 1. – С. 329-388. <https://doi.org/10.1093/qje/qjz032>
5. Зотиков Н.З. Фискальная функция налогов, ее влияние на доходы бюджетов различных уровней // Вестник университета. — 2023. — № 1. — С. 189–198.
6. Малис Н.И., Ведзижев М.Б. Налоговые условия должны способствовать выполнению нацпроекта по малому бизнесу // Знание. — 2020. — № 1–1. — С. 39–42.
7. Секриер, В. М. Домашние хозяйства как хозяйствующие субъекты финансовой системы страны / В. М. Секриер, О. В. Назарова. — Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы экономики и управления : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, апрель 2012 г.). — Санкт-Петербург : Реноме, 2012. — С. 103-109. — URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/15/2219/> (дата обращения: 22.01.2025).

ЭКОБРЕНДИНГ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА АЙМАҚТАРҒА ТУРИСТЕРДІ ТАРТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

КАРАЖАНОВА МЕЙРАМГУЛЬ ХАСЕНОВНА

Аға оқытушы, Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

ҚАЗЫМБЕКОВА НАРГИЗ ЖАНЫБЕКҚЫЗЫ

Туризм білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

Аннотация:

Мақалада қазіргі заманғы бизнес пен тұрақты даму контекстіндегі эко брендинг құралдарының маңыздылығы қарастырылады. Зерттеу брендтің экологиялық имиджін қалыптастырудың негізгі тәсілдерін және оның туристерге әсерін қарастырады. Компаниялар өздерінің экологиялық имиджін ілгерілету үшін пайдалана алатын әртүрлі стратегиялар мен тактикалар талқыланады, мысалы, экологиялық сертификаттарды, әлеуметтік медианы, өнімнің дизайнын пайдалану және экологиялық серіктестіктер мен бағдарламаларға қатысу.

Түйінді сөздер: Экобрендинг, тұрақты даму, имидж, туризм инфрақұрылымы, брендинг, туризм маркетингі

Қазіргі әлемде тұрақтылық пен экологиялық жауапкершілік бизнес үшін маңызды аспектілерге айналуда. Компанияның экологиялық имиджін ілгерілетуге және қолдауға ықпал ететін негізгі құралдардың бірі-экобрендинг. Экобрендинг-тұтынушылардың көз алдында оң бренд имиджін құруға бағытталған экологиялық жауапкершілік пен тұрақты даму принциптеріне негізделген маркетинг стратегиясы.

Бұл зерттеуде біз эко брендинг құралдарын және олардың компанияның экологиялық имиджін қалыптастырудағы рөлін зерттеуге назар аударамыз. Біз компаниялар өздерінің экологиялық имиджін ілгерілету үшін қолдана алатын әртүрлі стратегиялар мен тактикаларды қарастырамыз және осы құралдарды қолданудың негізгі артықшылықтары мен қиындықтарын анықтаймыз. Біздің мақсатымыз-эко брендингтің заманауи әдістері мен тәжірибелеріне нақты шолу жасау, сондай-ақ осы саланы одан әрі зерттеу мүмкіндіктерін анықтау.

Экобрендинг құралдары:

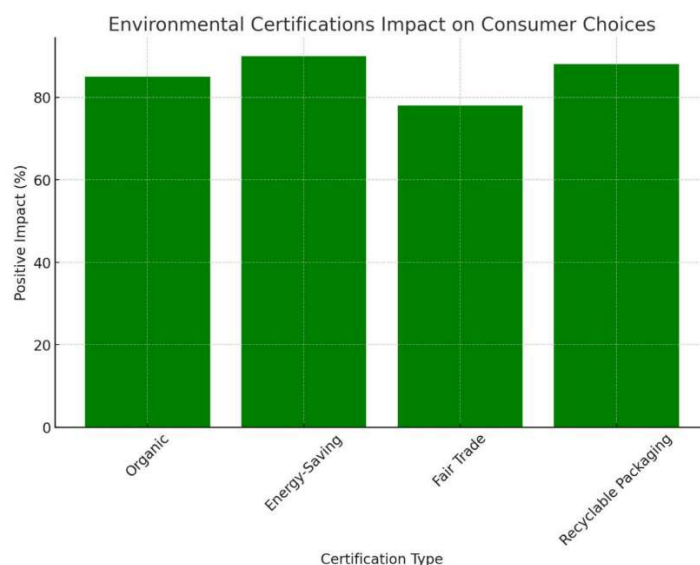
1. Экологиялық сертификаттар мен лейблдар

Біз «органикалық», «энергияны үнемдейтін», «әділ сауда» сияқты сертификаттаудың әртүрлі түрлері жайлы және олардың тұтынушыларға өнімнің экологиялық құндылығын анықтауға және экологиялық таза тауарлардың пайдасына саналы таңдау жасауы жайлы ақпаратты атап көрсеткен «Тұрақты экономика: Қазақстанның өнеркәсіптік өңірінің экобрендингі» атты мақаладағы мына түйінді сөздерге сүйене аламыз: «Экспортқа бағытталған ұйымдардың сауалнамасы «жаңа буын эко-тұтынушысының» мінез-құлық белгілерін анықтауға көмектесті, атап айтқанда өндірістік және экономикалық қызметтің қоршаған ортаға теріс әсерін азайтуға саналы түрде ұмтылуды көрсетті» [1] Экспортқа бағдарланған ұйымдардың сауалнамасы «жаңа буын эко-тұтынушысының» мінез-құлық ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Негізгі жасайтын қорытынды - бұл тұтынушылар өндіріс пен экономикалық қызметтің қоршаған ортаға теріс әсерін азайтуға саналы түрде

ұмтылатындығы. Бұл экологиялық сертификатталған компаниялардың өнімдеріне артықшылық беруді, тұрақты қаптамасы бар тауарларды таңдауды немесе тіпті экологиялық стандарттарды ескере отырып өндірілген өнімдер үшін қосымша қаражат төлеуге дайын болуды қамтуы мүмкін. Мұндай тұжырымдар компанияларға мақсатты аудиторияны жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді, бұл маркетингтің тиімді стратегияларын және жалпы тұрақты бизнесті дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Экологиялық сертификаттаудың тұтынушы таңдауына әсері

Бұл гистограмма тұтынушының таңдауына әртүрлі экологиялық сертификаттардың әсерін көрсетеді. Деректер «энергияны үнемдейтін» және «қайта өңдеуге жарамды» сияқты сертификаттар тұтынушылардың сатып алу туралы шешім қабылдағанда экологиялық таза опцияларды қалайтынын көрсететін ең оң әсер ететінін көрсетеді. Мұндай сертификаттар тұтынушыларға өнеркәсіпте тұрақты тәжірибені енгізуге ықпал ете отырып, саналы таңдау жасауға мүмкіндік береді. Және қоршаған ортаны қорғау саласындағы сертификаттар консумерлерді таңдауға әсер ететіндігі 1 суретте көрсетілген.

1-сурет. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы сертификаттар консумерлерді таңдау

2. Өнімнің дизайны

Биологиялық ыдырайтын материалдарды, орау көлемін азайтуды және ресурстарды қайта пайдалануды пайдалана отырып, экологиялық бағдарланған қаптамаларды жасаудың әртүрлі стратегиялары мен инновациялық тәсілдері бар екенін білеміз. Сондай-ақ, өнімнің дизайнын өнімнің экологиялық сипаттамаларын белгілеу және тұтынушылардың назарын оның экологиялық құндылығына аудару үшін қалай қолдануға болатындығы жайлы мынандай тұжырымдарды алға тарта аламыз. Экологиялық таза жаңа өнімге арналған қаптаманы жасаумен айналысатын маркетинг үшін эко-дизайн тек визуалды дизайннан, түстер палитрасы мен шрифттерді таңдаудан ғана тұрмайтындығын түсіну маңызды. Бұл, ең алдымен, функционалдылық — оны қолданғаннан кейін жинауға және қайта өңдеуге арналған қаптаманың оңтайлы түрі, қайта өңделетін материал, ең аз салмақ, өнімнің қасиеттерін мүмкіндігінше ұзақ сақтау мүмкіндігі. [4]

Бір реттік шешімдер мен бас тарту — мүмкіндігінше қаптамада қолданылатын қайта өңдеу пайызының өсуі маңызды экодизайн трендтері. Негізгі визуалды трендтер: минимализм және қарапайым пішіндер, таза түстер, сондай-ақ өздігінен дизайн элементіне айналатын қолданбайтын материал болып табылады.

3. Экологиялық бағдарламалар мен бастамалар

Компаниялар экологиялық бағдарламалар мен бастамаларға қатысуының

маңыздылығын экобрендинг құралы ретінде алға тартуда. Соның ішінде жасыл технологияларды енгізу, ресурстарды тұрақты пайдалану, шығарындыларды азайту шараларын енгізу және т.б. табысты экологиялық бастамалардың мысалдарын талдай отырып, біз брендтің оң экологиялық имиджін қалыптастыруға ықпал ететін негізгі факторлар мен стратегияларды талдап, қойылған мақсатқа жету үшін бірқатар міндеттерді шешу маңызды екенін айта аламыз, олар:

- біріншіден, мамандандырылған әдебиеттерді жинау және өңдеу негізінде трансформация мен эко брендингтің негізгі ғылыми-әдістемелік әдістерін жүйелеу;

- екіншіден, Қазақстан Республикасының жетекші өнеркәсіптік өңірі - Павлодар облысы - трансшекаралық байланыстар үшін әлеуеті жоғары өңірге қатысты өңірлік өнеркәсіптік экожүйенің ағымдағы жай-күйін сипаттау;

- үшіншіден, өнеркәсіптік өнімнің экобрендингі негізінде жасыл интеграция бағдарламаларын цифрландыру бойынша перспективалық зерттеулер үшін негіз қалау. [1]

4. Әлеуметтік медиа және цифрлық маркетинг

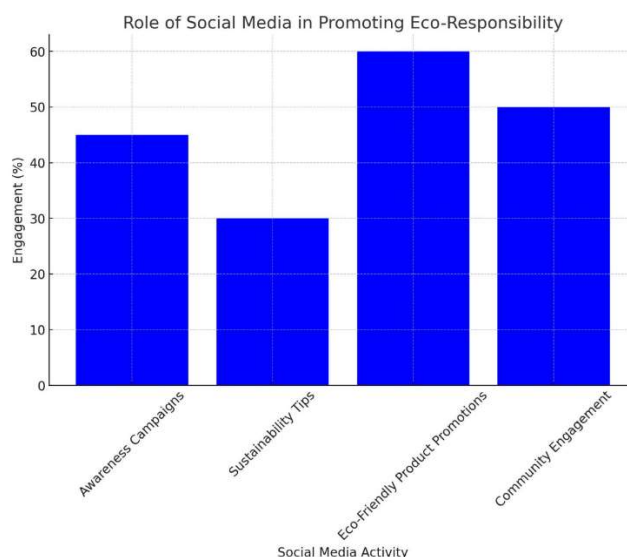
Экобрендингті ілгерілетудегі әлеуметтік медиа мен цифрлық маркетингтің рөлі қазіргі таңда маңызды әрі өзекті мәселе болып отыр. Тұтынушылармен қарым-қатынас жасау, компанияның экологиялық бастамалары туралы ақпарат тарату және тұрақты даму қоғамдастығын құру үшін әлеуметтік платформаларды пайдаланудың әртүрлі стратегияларын осы мәселелерді шешуде алғышарттар ретінде қарастыруға болады. Осы саладағы сәтті жағдайларды және жүргізілген зерттеулерді талдай отырып, біз брендтің экологиялық имиджін нығайту үшін цифрлық құралдарды пайдаланудың тиімді тәсілдерін анықтаймыз деп шештік. Әлеуметтік медиа және цифрлық маркетинг брендтің экологиялық имиджін орнатуда және сақтауда шешуші рөл атқарады. Компаниялар әлеуметтік платформаларды қолдау және коммуникация үшін пайдаланады, олардың экологиялық бастамалары, жетістіктері мен тәжірибелері туралы жариялайды, қоғамның назарын және олардың тұрақтылыққа деген ұмтылыстарын қолдайды. Олар сондай-ақ тұрақты өмір салты туралы пайдалы ақпарат пен кеңестер бере алады, бұл экологиялық таза тұтынушылар санын көбейтуге көмектеседі. Конкурстарды, сауалнамаларды ұйымдастыру және аудиторияны экологиялық тақырыптарды талқылауға тарту ортақ құндылықтармен бөлісетін қоғамдастықтың қалыптасуына ықпал етеді.

Экобрендингтің пайда, кірістілік және акциялардың нарықтық құны сияқты компаниялардың қаржылық көрсеткіштеріне әсерін зерттеу.

2024 жылы әр түрлі секторлардағы компаниялар экологиялық таза әдістерді енгізу енді сән емес, ажырамас бизнес принципіне айналатынын түсінуде. Біздің планетамыздың денсаулығына қауіп төндіретін климаттың өзгеруі және ауа-райының күрт өзгеруі жағдайында экологиялық тұрақтылық бүкіл әлемдегі тұтынушылардың басты алаңдаушылығына айналды.

Экологиялық жауапкершілікті ілгерілетудегі әлеуметтік желілердің рөлі

Бұл диаграмма әлеуметтік медианың компаниялар арасындағы экологиялық жауапкершілікті ілгерілетудегі рөлін көрсетеді. Деректер "жасыл өнімдерді жылжыту" және "қауымдастықты тарту" тұтынушылардың назарын аударатынын көрсетеді, бұл әлеуметтік медианың экологиялық ақпаратты тарату құралы ретіндегі тиімділігін көрсетеді. Әлеуметтік медиа компанияларға қоршаған ортаға қамқорлық жасайтын аудиториямен байланыс орнатуға және оларды тұрақты даму әдістеріне үйретуге мүмкіндік береді.

2-сурет. Әлеуметтік медианың алға жылжу жауапкершілігіндегі рөлі

Экологиялық мәселелер туралы хабардарлықтың артуы тұтынушылардың жаңа буынын олардың экологиялық құндылықтарын көрсететін брендтерді белсенді түрде зерттеп, қолдауға әкелді. Тиісінше, экобрендинг қоршаған ортаға бейім аудиторияны тартуға, планетаны қорғауға үлес қосуға және өз бизнесін болашақта климаттың өзгеруінің жағымсыз әсерінен қорғауға мүмкіндік беретін компаниялар үшін күшті стратегияға айналды. [2]

Эко брендингтің маңыздылығы бизнестің жетістігі мен оның экологиялық тұрақтылығы бір-бірімен тығыз байланысты екенін түсінуден туындайды. Жаңартылатын энергия көздері, қалдықсыз өндіріс, тұрақты орау және мөлдір жеткізу тізбегі сияқты экологиялық таза тәжірибелерді қолданатын компаниялар өз брендінің беделін жақсартып алады, тұтынушылардың адалдығын нығайтады, таланттарды тартады және сақтайды және ұзақ мерзімді табыстылықты қамтамасыз етеді. Екінші жағынан, өз қызметінің қоршаған ортаға әсерін елемейтін компаниялар қоршаған ортаға бағытталған бәсекелестердің пайдасына нарық үлесін жоғалту, олардың қоғамдық имиджіне нұқсан келтіру және табиғатқа деген қамқорлықты бағалайтын тұтынушыларды алшақтату қаупі бар.

Ішкі операцияларды зерттеу және түрлендіру экологиялық таза брендті шынайы құру үшін өте маңызды. Бұл жеткізу тізбегі бойынша тұрақты тәжірибелерді енгізуді қамтиды, мысалы:

- Инновациялық орау дизайны, қайта өңдеу және артық заттарды жою арқылы қалдықтарды азайту. Тұтыну тауарларын шығаратын Unilever компаниясы 2025 жылға қарай бастапқы пластикті пайдалануға көшуді жоспарлап отыр.
- Жаңартылатын энергия көздері, энергияны үнемдейтін қондырғылар және шығарындыларды азайту арқылы энергияны тұтынуды азайту. Outdoor Patagonia бренді өзінің барлық қызметінде көміртегі шығарындыларына бейтарап көзқарасты ұстанады.
- Қайта өңделген, органикалық немесе экологиялық таза көздер сияқты экологиялық таза шикізатты пайдалану. The Body Shop тері күтімі компаниясы табиғи ингредиенттерді қоғамдық әділ сауда бағдарламалары арқылы жеткізеді.
- Экологиялық жауапкершілікті арттыру мақсатында өндірістік және дистрибьюторлық желілерді қайта қарау. Levi 's киім бренді 2025 жылға қарай жеткізу тізбегіндегі көмірқышқыл газының шығарындыларын 40% - ға азайтуға тырысады. [5]

Қорыта келе, шығарылатын өнімнің сапасы, сондай-ақ өндіріс процесінің тазалығы мүддесінде компаниялар мен олардың стейкхолдерлерінің өзара іс-қимылы есебінен экономикалық қатынастардың тұрақтылығын зерттеу өнеркәсіптік компаниялардың технологиялық интеграциясы жүйесін жетілдіруге және кластерлерді қалыптастыруға көмектеседі, өйткені ол интеграциялық өзара іс-қимылдың айрықша функцияларын атқарады. Қазіргі жағдайда, экономика құрылымдық өзгерістерге ұшыраған кезде, өзгеретін жаһандық жеткізу тізбегі әрқашан этикалық бизнес ережелерін сақтай алмайды. Сайып келгенде, соңғы тұтынушылар зардап шегеді, ал энергия мен табиғи ресурстарға зиян келтіріледі.

Жоғары сапалы өнеркәсіптік өнімдердің экобрендингі артық пайда мен экожүйені қорғау арасындағы таңдаудың негізінде қалмайды деп күтілуде. Біздің өркениетіміз қаншалықты алысқа бара алады және технологиялық цикл мен өнім маркетингінің барлық қатысушылары арасындағы байланысты қалай жақсартуға болады? Бұл сұрақтарға жауаптар әрдайым оңай табыла бермейді, мысалы, платформалардың интеграциясы жасанды интеллектке негізделген ауқымды нысандарды пайдалану жағдайында. Жасанды интеллект технологиялары технологиялық тізбектегі ақаулардың ықтимал қауіптеріне ерте жауап беруге ықпал етеді және апаттық аялдамалар мен байқаусызда шығарындылардың алдын алады. Бірақ біз адами факторды немесе адами капиталды құрудың артықшылықтарын ұмыта алмаймыз. [3]

Технологиялық өсудің жеделдетілген қарқынына қарамастан, біз жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтауымыз керек, айналамыздағы әлемге қамқорлық жасап, тұтынудың экологиялық мәдениетін және жеріміздің бізге бергенін құрметтеуге ұмтылуымыз керек. Осы саладағы ғалымдар мен зерттеушілердің міндетін "жасыл" планетаны болашақ ұрпаққа қалдыру мүмкіндігі ретінде тұрақты экономиканы зерттеу ретінде анықтауға болады, өйткені дәл осы тұжырымдаманың арқасында мемлекеттер даму бағдарламаларын қабылдайды, қаржы құралдары пайда болады және әлемге жаңа көзқараспен жаңа тұлғалар қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Давиденко, Л.; Шеримова, Н.; Кунязова, С.; Бейсембина, А.; Амирова, М.; Устойчивая экономика: экобрендинг промышленного региона Казахстана. DOI:10.20944/препринты 202312.0467.v1
2. Беспалый, С.; Гриднева, Ю.; Калиакпарова, Г. Исследование текущего состояния, проблем и потенциала системы обращения с отходами, влияющей на развитие зеленой экономики Казахстана. J. Окружающая среда. Руководство. Тур. 2023, 14, 32-43. [https://doi.org/10.14505/jemt.v13.1 \(65\).04](https://doi.org/10.14505/jemt.v13.1 (65).04)
3. Сюй, А.; Чжу, Ю.; Ван, В. Влияние инноваций в области микро-зеленых технологий на пилотную политику в области зеленого финансирования - с точки зрения точек действия и зеленой ценности. J. Bus. Res. 2023, 159, 113724. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.113724>
4. Гелдерман, К.Дж.; Шейнс, Дж.; Ламбрехтс, У.; Виджген, С. Зеленый маркетинг как экологическая практика: влияние на удовлетворенность "Зеленым" и лояльность "зеленым" в контексте взаимодействия бизнеса с бизнесом. Автобус. Стратегия окружающей среды. 2021, 30, 2061-2076. <https://doi.org/10.1002/bse.2732>
5. <https://inkbotdesign.com/eco-friend>

Fundamentals of Food Security Assessment Based on Data: Search and Analysis of Information Resources

Zhunossova Assel Zhumaevna

Associate Professor, Head of the Department of Business Administration, Turan-Astana University

Serikbaeva Baglan Mukhamedzhanovna

Associate Professor, Turan-Astana University

Abstract

This article discusses the main information sources used for food security assessment. For assessing physical accessibility, data from the World Bank on food production indices, as well as the share of food imports and exports, can be utilized. To evaluate economic accessibility, data on income directed towards consumption, adjusted for the exchange rate, can be applied.

Keywords: production index, food products, export index, import index, household income for food consumption.

Main Part

The theoretical basis for food security assessment is formed by classical works that evaluate food security through indicators of physical and economic accessibility, the quality and balance of nutrition, and the sustainability of the food system. The scientific community emphasizes the importance of a comprehensive assessment of food security, considering all of its components, with special attention given to vulnerable population groups [1]. Moreover, the importance of systematization of information resources can be noted, as high-quality data, standardized assessment methods, and demographic and social studies are essential for accurate evaluation [2].

Sociological studies can provide expert and selective assessments at a specific point in time, whereas the collection and analysis of integrated databases for food security assessment offers an advantage in maintaining consistent data. At the household level, methods such as sociological surveys and expert assessment systems help determine the current level of food security and identify ongoing risks [3]. Meanwhile, quantitative analytical data can offer advantages if they are extensive and precise.

In Kazakhstan, food security issues are handled by central government bodies, particularly the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan, and the Ministry of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan. Additionally, local governments (akimats) are involved in ensuring food security. Each central and local government agency has its own departmental analytics based on its data. At the same time, another important source of data for food security assessment is international organizations. The World Bank, for example, has included the issue of food security in eight global problems, making official data from the Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations a crucial resource for analyzing food security. These data form the basis for global food security forecasts carried out by the World Bank. As sources of information, official statistics by country are used, as well as estimated indicators for countries with insufficient data.

Thus, this article analyzes information from the main official data sources for Kazakhstan, specifically official data on economic and physical accessibility indicators, as well as data from the World Bank. Special attention is given to data from neighboring countries, as food trade - due to the perishable nature of many products - often occurs with neighboring countries.

First and foremost, attention should be given to the population growth rate index. This index shows the population growth rate, and as we can see, from 2021, Kazakhstan has experienced a constant, stable growth rate of 1.3-1.6%.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
KAZ	101.5	101.55	101.57	101.51	101.46	101.42	101.34	101.47	101.47
KGZ	102.27	102.24	102.13	102.18	102.27	102.07	101.85	101.81	101.79
CHN	100.58	100.57	100.61	100.47	100.36	100.24	100.09	99.99	99.9
RUS	100.28	100.26	100.19	100.07	100.04	99.86	99.66	99.65	99.72
TKM	102.31	102.32	102.31	102.28	102.23	102.15	102.05	101.95	101.86
UZB	101.74	101.74	101.71	101.74	101.83	101.89	101.96	102.03	102.04

Figure 1 – Population Growth Rate Compared to the Previous Year (%)

Calculated by the author based on World Bank data [5]

We observe the same trend in neighboring countries, with the exception of Russia and China. In Russia, since 2020, there has been a decline in population growth by 0.2-0.3%, while in China, from 2022, the growth rate has decreased by 0.1%.

Along with population growth, governments of countries must be concerned with ensuring food supply for their populations. The World Bank annually calculates the food production index by country.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
KAZ	94.49	99.14	106.36	111.69	115.34	111.69	118.33	115.29	127.76
KGZ	93.37	102.27	104.36	105.71	107.66	109.66	110.47	105.51	112.75
CHN	97.62	101.33	101.05	102.37	103.42	104.25	105.49	109.89	111.75
RUS	97.51	100.04	102.44	107.43	104.69	110	112.01	111.63	126.44
TKM	95.8	99.04	105.16	105.39	103.14	109.74	112.42	112.29	112.03
UZB	93.08	100.51	106.41	101.18	105.38	105.01	106.82	109.7	114.43

Figure 2 – Food Production Index (%)

Calculated by the author based on World Bank data [5]

As we can see from the World Bank data, since 2015, Kazakhstan and neighboring countries have been actively increasing food production. In particular, in 2022, the annual growth of food production in Kazakhstan was 127.8%, while in Russia it was 126.4%.

Despite the annual growth in food production, the need to ensure a variety and quality of food products means that countries still rely on food imports.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
KAZ	10.28	10.85	11.73	11.42	10.62	9.74	18.05	17.4	19.1	9.71
KGZ	14.73	13.94	11.9	14.07	11.11	13.32	15.56	15.36	11.74	9.17
CHN	5.82	6.66	6.8	6.61	6.19	7.03	8.21	8.12	8.51	8.98
RUS	13.47	13.88	11.86	11.06	11.87	11.7	12.07	10.86		
UZB				10.78	9.44	9.26	11.22	12.87	14.31	11.44

Figure 3 – Share of Food Imports (%)

Calculated by the author based on World Bank data [5]

Thus, annually, to ensure a variety and assortment of food products, Kazakhstan imports between 9.7% and 19.1% of food products.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
KAZ	3.28	4.61	5.72	4.94	5.04	5.61	7.91	7.02	7.24	6.69
KGZ	26.36	9.85	10.16	12.04	10.67	12.82	13.03	10.67	19.26	10.89
CHN	2.71	2.78	3.16	3.05	2.91	2.87	2.69	2.32	2.3	2.46
RUS	3.78	4.65	5.68	5.51	5.46	5.76	8.32	6.58		
UZB				8.23	9.47	10.1	9.57	9.09	10.28	8.73

Figure 3 – Share of Food Exports (%)
 Calculated by the author based on World Bank data [5]

It should be noted that the share of exports in Kazakhstan and neighboring countries is also high, particularly in Kyrgyzstan, where it reached 10.9% in 2023.

From the Kazakh data, in terms of assessing economic accessibility, it is possible to use information on household income spent on food purchases.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kazakhstan	26152	30618	33745	36761	39256	40675	44198	48619	53224	57427	61358	69038	79223	91020
Abay													64907	78293
Akmola	28942	30544	33257	34353	39182	39717	42906	48420	54937	59148	65585	71032	82530	97050
Aktobe	28777	31216	34609	37862	39390	39238	41196	42776	45549	51373	55812	62250	76115	83169
Almaty	28096	37105	37920	42781	44618	45471	51161	52421	56446	62226	66716	70964	79905	83957
Atyrau	28387	30393	32209	33222	34711	35648	40120	44107	46839	48934	52750	57161	67870	74588
West Kazakhstan	22790	26264	29530	32422	34785	36848	39924	44106	46867	50043	53604	60026	68130	81059
Zhambyl	17360	23434	23973	28615	29661	28679	30423	34845	38873	43337	47944	54278	62342	76551
Zhetisu													81671	87989
Karaganda	31848	35234	41692	42519	46947	47863	52181	58267	64130	69902	75827	87343	102631	113291
Kostanayskaya	23540	23477	31759	34784	38571	38218	40595	45918	47019	51616	59398	71871	79940	97518
Kyzylorda	21177	23526	31182	32182	32756	29923	31974	37171	40959	44187	48355	55529	64416	72307
Mangystau	24032	24651	29873	36659	38263	39591	41534	41139	46018	49492	52072	55891	67633	80144
South Kazakhstan	16670	19855	21852	24126	25647	28162	30739	33459						
Pavlodar	27979	28907	33096	37487	38771	40018	42665	49267	54484	58702	66495	78638	87569	100626
North Kazakhstan	27310	28305	33809	33984	38886	40667	46430	52347	60544	62339	69726	80576	93012	111706
Turkestan									32752	36059	39542	46664	57484	62666
Ulytau													89213	104297
East Kazakhstan	24428	29696	35756	38648	41161	44680	49075	56506	62220	64898	70120	79197	99848	109488
Astana	46663	40308	41645	44714	47271	49447	53568	60034	63004	65896	67995	82234	93081	116764
Almaty	41103	46338	49793	54074	58441	61119	64653	70941	77689	86348	85894	93906	105896	121387
Shymkent									48237	45973	45728	48338	57908	69843

Figure 6 – Household Income Spent on Food, %
 Calculated by the author based on data from the Bureau of National Statistics [6]

In 2023, the average household in Kazakhstan spent 91,020 tenge on food. At the average exchange rate for 2023 of 456.3 tenge per dollar, this amounts to 199.5 dollars. The lowest amount spent was 62,666 tenge (137.3 dollars) in the Turkestan region, while the highest was in Almaty, where households spent 266 dollars [7].

Results and Conclusions

Thus, the foundation for food security assessment lies in the search for data, particularly based on World Bank data, which accumulates official country data, calculating methodologically sound food production indices, as well as the shares of food exports and imports. The advantage of World Bank data is that it enables reliable comparative analysis across countries. Additionally, for food security assessment, official data from Kazakhstan on the structure of income allocated for food consumption can also be used.

References

- 1 Rohr, V., Blakley, J.A., & Loring, P. (2021). A framework to assess food security in regional strategic environmental assessment. *Environmental Impact Assessment Review*. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2021.106674>
- 2 Cohen, B., Andrews, M.S., & Kantor, L.S. (2012). *Community Food Security Assessment Toolkit*.
3. Phillips, T.P., & Taylor, D.S. (1998). Household Food Security: An Assessment Method. *Canadian Journal of Development Studies*, 19, 257-275.
4. Jurczak, R. (2021). Methodology for assessment of food security of countries. *VUZF Review*. <https://doi.org/10.38188/2534-9228.21.3.04>
5. Esjanova, Zh.Z., Ermekbaeva, D.D., Myrzaeva, U.A. (2021). Assessment of Food Security in Kazakhstan During the Covid-19 Crisis. *Economy: Strategy and Practice*, 16(2), 145-153. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-2-145-153>
6. World Bank. World Bank Indicators. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator>
7. Bureau of National Statistics. Income Spent on Consumption by Regions. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/>
8. National Bank of Kazakhstan. Official Exchange Rates. Retrieved from <https://www.nationalbank.kz/ru/news/oficialnye-kursy>

Основы оценки продовольственной безопасности на основе данных: поиск и анализ информационных ресурсов

Жунусова Асель Жумаевна – Университет Туран-Астана доцент, заведующая кафедрой «Бизнес-администрирование»

Серикбаева Баглан Мухамеджановна, – Университет Туран-Астана доцент,

Абстракт

В данной статье обсуждаются основные информационные источники, используемые для оценки продовольственной безопасности. Так для оценки физической доступности можно использовать данные Всемирного банка об индексе производства пищевых продуктов, долю импорта и экспорта продуктов питания, а для оценки экономической доступности данные о доходах направленных на потребление, скорректированные на курс доллара.

Ключевые слова: индекс производства, продовольственные продукты, индекс экспорта, индекс импорта, доходы домашних хозяйств на потребление пищевых продуктов

ДАВОС ТА ІНШІ СВІТОВІ ФОРУМИ ЧЕРЕЗ ІГНОРУВАННЯ НООНАУК І НООТЕХНОЛОГІЙ НЕПРИДАТНІ ДЛЯ НООФУТУРОЛОГІЧНИХ ПРОГНОЗІВ

Корсак Костянтин Віталійович

доктор філософських наук, професор, відповідальний автор; ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Кірик Тамара Вікторівна

кандид. педагогічних наук, доцентка, зав. каф. укр. та латинської мов; ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Флегонтова Наталія Миколаївна

кандидатка педагогічних наук, доцентка, ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Вихор Віктор Григорович

кандидат педагогічних наук, доцент, ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Ляліна Ольга Олександрівна

старший викладач кафедри української та латинської мов ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Луценко Тетяна Леонідівна

старший викладач кафедри української та латинської мов ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Рибалко Галина Миколаївна

старший викладач кафедри української та латинської мов ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Бикова Ксенія Сергіївна

старший викладач кафедри української та латинської мов ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Білозьоров Володимир Олександрович

старший викладач кафедри української та латинської мов ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

Павловський Євген Антонович

старший лаборант кафедри української та латинської мов; ПВНЗ «Київський медичний університет»; Україна

1. Актуальність та інноваційність

Автори статті — згуртований колектив кафедри української та латинської мов провідного приватного закладу вищої освіти з назвою «Київський медичний університет», який зберігає високе реноме і цікавість молоді з багатьох країн навіть в умовах воєнного стану. Він зумовив очевидне підвищення вимог до всіх нас в аспекті необхідності сконцентруватися на захисті Вітчизни й досягненні остаточної перемоги над ворогом

доступними українцям засобами. Наша фахова етика примушує пропонувати слухачам (це студенти) і читачам (серед них багато кваліфікованих осіб) перевірені факти і виміри для створення власних висновків і пропозицій, для формування футурологічно правильної картини майбутнього і досягнення максимально можливих індивідуальних і колективних результатів. Подальший текст *спирається саме на факти* і призначений для секції «Економічні науки» Міжнародної науково-технічної онлайн конференції «Міждисциплінарні наукові дослідження» у всесвітньовідомому університеті Дубліна.

Серед причин нашої дослідницької активності на перше місце ми ставимо не ювілейний 55-й Давоський Світовий економічний форум 2025 року, який відбувається в момент створення статті, не очікування перших рішучих і скерованих на повну ліквідацію воєн вчинків новообраного 47-го Президента США Д. Трампа, а загострення негативних подій на фронтах кількох воєнних конфліктів, які в сукупності вже сформували початок Третьої світової війни з її непередбачуваними наслідками. Та ще прикрішими ми вважаємо низьке прогностичне значення всіх великих міжнародних зібрань — чергової зустрічі G20 у Бразилії з повною відсутністю цікавості до війни в Україні, грандіозної і тривалої конференції майже всіх країн-членів ООН на Олімпійському стадіоні в Сеулі, де мало не сто тисяч учасників (!) засвідчили бажання зменшити «карбонізацію атмосфери» і колись надати 300 млрд. доларів США найбіднішим країнам для досягнення цієї мети. Так само поводити себе всі інші міжнародні «імпрези», учасники яких винайшли тільки одне достойне заняття для всього людства — удень і вночі в режимі 24/7 боротися з нафантазованою смертю під назвою «глобальне потепління і підвищення на півтора градуси Цельсія температури тропосфери». Насправді нагрівання вже сталося і зумовило підвищення продуктивності біосфери аж на третину разом з відповідним збільшенням «зелених площ» і добре помітним з космосу зменшенням площі пустель.

Головні недоліки глобального інформаційного сьогодення — неспроможність помітити і негайно використати досягнення науковців, насамперед — розвиток трьох рятівних для всього людства ноореволюцій, що вже розпочали **змінювати все**.

2. Мета, завдання, авторські методи і сподівані результати. Головна мета нашої статті — надання читачам правдивої нооінформації про сьогодення і майбутнє всіх восьми мільярдів «подвійно розумних Homo (надалі — HSS)» для правильної оцінки рішень згаданих та інших «світових імпрез» разом з пропозиціями «лідерів світу». Для цього мало вказати на три всеосяжні меганоореволюції, тому в групу **«завдань»** ми включимо докази того, що всі негативно-есхатологічні передбачення еволюції HSS в XXI столітті є практично на 100% помилковими.

Хоч назва статті включає одразу кілька «авторських» і невідомих для потенційних читачів ноонаукових термінів, але насправді вона є логічним розвитком досягнень найвидатніших попередників.

В **методології** ми спираємося не на купку підручників з двох-трьох вузівських дисциплін, а на тисячі джерел на багатьох мовах і ревно виконуємо рекомендації історика-француза Ф. Броделя (1902-1985), який вказував на те, що створення в момент часу t_0 вартого довіри прогнозу розвитку дуже великих систем (всього людства чи коаліції держав) неможливе у разі використання дрібки наук і вимагає звернення до всіх наукових знань, які були накопичені на планеті до настання моменту t_0 .

Прагнучи максимального наближення до такої досконалості, ми 2/3 століття аналізуємо в усіх доступних джерелах на багатьох мовах повідомлення про головні світові наукові і технологічні досягнення у межах видань Sciences & Arts. Це сприяло створенню >25 відкриттів різного значення і публікації ≈ 1000 наукових праць. Надсилали ми значно більше, але з кожним роком авторську наукову продукцію все частіше відхиляли без критичних

зауважень, бо просто вважали наші пропозиції і використані терміни чи неможливими (як екоідеальні **ноотехнології**), чи пропагандою «псевдонаук», якщо йшлося про 224 «ноотерміни з майбутнього» (їх можна відшукати в Інтернеті через пошук по слову «Nooglossary»). Саме таким «відхиленням» є різка негативна офіційна оцінка запропонованих нами рятівних для HSS ноотехнологій і ноонаук, яку нещодавно виконали і перетворили в офіційний документ фахівці Міністерства освіти і наук України [1].

Та ще важливішими від методологічних порад Ф. Броделя ми вважаємо сукупність праць геніального носія українських генів В.І. Вернадського (1863-1945), зокрема, його ідею **ноосфери** (йдеться про «науковий Заповіт» [2]). Ми серйозно поставилися до його поради для всіх HSS, яку можна висловити як умову їх порятунку від неминучих загроз для існування через безперервне і все швидше накопичення помилок: **або HSS навчаться забезпечувати себе без деструкції біосфери, або приєднаються до мамонтів і назавжди зникнуть з поверхні планети.**

Вперше подібні ідеї наш геній висловив ще у Парижі на початку 1920-х років у серії важливих статей ([3] та ін.), але після повернення в СРСР виконував державні замовлення і рідко згадував про порятунок всього людства. Легко переконатися в тому, що в СРСР забороняли поширення його «паризьких» ідей настільки старанно, що навіть сьогодні у великих книгах українських науковців неможливо знайти правду про головні «паризькі досягнення» В.І. Вернадського ([4] та ін.). У нашому особистому житті Фатум виявив себе в тому, що ми своєчасно використали можливість відновити пошуки В.І. Вернадського і стати його послідовниками.

3. Про головні авторські досягнення останніх років

Поєднуючи поради вказаних та інших корифеїв-попередників, ми в своєму моніторингу світових відкриттів та інновацій в 2000 році помітили в потоці сотень нанотехнологій усього лише **дві рятівні та екологічно ідеальні** — нанофотокаталізацію та отримання органічних біопластиків від «доместикованих» ціанобактерій.

Кілька років ми у статтях називали їх «нано-, піко- і фемтопроцесами». Але в 2010 році, коли подібних стало вже чотири, ми необачно запропонували для них назву **«ноотехнології»** на знак приналежності до «ноосферного майбутнього». Якщо рахувати «нашим початком» 2000-й рік, то вже аж чверть століття ми цілковито безуспішно намагаємося перевершити шведську школярку Грету Тундберг в увазі ЗМІ і наукової громадськості до запропонованих нами **ноотехнологій і ноонаук**, що вже розпочали надавати людству потрібне й одночасно виліковувати біосферу від індустріальних та інших пошкоджень (саме так, як радив В. Вернадський).

Це відкриття не було випадковим, адже відповідальний автор ще у «радянські часи» ректором КДУ імені Т.Г. Шевченка був переведений з фізичного факультету на кафедру екології географічного для «інтенсифікації наукових досліджень». Наслідком стала публікація десятків статей і створення підручника «Основи сучасної екології» для ЗВО, що зростав в обсязі та змісті й мав аж шість видань, поєднуючи всі загальні й новітні екологічні знання і прогнози. У ті роки мозок відповідального автора був активно скерований на пошук шляху захисту синів, їх нащадків і всіх HSS від передбаченого іншими науковцями неминучого і смертельного для людства Колапсу-XXI — останньої й тотальної глобальної війни за рештки земних ресурсів.

Саме ця ментальна орієнтація й стала причиною того, що в 2000 р. в потоці сотень нанотехнологій ми легко помітили вже вказані дві екоідеальні. Сьогодні виробники «протипандемічних» масок цілковито загальмували використання нанофотокаталізації для створення дешевих і майже «вічних» виробів. Так само діє «Велика Хімія», ігноруючи отримання біопластиків від генетично удосконалених ціанобактерій. Подібні дії —

цивілізаційний злочин! Серед наших відкриттів — пропозиція заміни цими біопластиками поширених «м'яких пластиків», що не тільки припинить загальновідому «епідемію ожиріння», а й набагато страшнішу світову ендокринну пандемію [5].

Через наростання опору нашим спробам пропагувати ноотехнології і ноонауки ми змушені були здійснити поглиблений аналіз розвитку футурології, прогностичних досліджень і долі інноваторів, які пропонують відкриття і цілковито нові наукові терміни. Вже раніше ми знали, що пропозиції в 1866 р. німецького науковця Е. Геккеля (1834-1919) щодо пріоритетного розвитку екологічних наук були усвідомлені й використані лише в середині ХХ ст. Але ще більшою прикрістю став виявлений нами факт практично повної заборони видавцями у світі Sciences&Arts усіх наукових термінів з префіксом «ноо-». Саме тому на десятки кількомовних і скерованих «на Захід» наших пропозицій і статей ми жодного разу не отримали навіть рядка відповіді. Повне мовчання!

Ми пояснюємо це забороною ноотермінів, а для її поступового подолання вирішили «для Заходу» пропонувати формулу **«wisetechnology ≡ nootechnology ≡ mudrotekhnologii (ukr.)»** і вказувати, що «смарт-технології» екодеструктивні. Кожен може дуже швидко переконатися в тому, що всі запропоновані і розрекламовані смарт-технології є частково удосконаленими індустріальними у напрямі певного зменшення шкідливих викидів. Але жодна з них не є справжньою мудротехнологією (ноотехнологією), яка не тільки надає HSS потрібне, а й виліковує докільля від вже накопичених пошкоджень.

Сьогодні у нашому списку мудротехнологій вже трохи більше 40, маємо багато сотень наукових праць, створили нооенциклопедію «слів з майбутнього», отримали авторські свідоцтва (радимо пошук по слову «Nooglossary»), але загалом помічаємо ріст опору і відмов від опублікування всіх описів ноотехнологій і варіантів їх використання. Нам відмовили у наших пропозиціях більше дюжини керівників провідних університетів України, колективи науково-дослідних установ (рішуче й найагресивніше — Науково-дослідний інститут українознавства та Український інститут національної пам'яті).

Але навесні 2024 року стався певний «прорив» у поширенні інформації про ноотехнології — Національна академія наук України після необхідних перевірок і дискусій оприлюднила в своєму головному органі «Світогляд» статтю «Реальний ноошлях до повної ліквідації загрози Колапсу-XXI через розвиток ноонаук» [6]. Лідери національної науки визнали не тільки існування трьох меганоореволюцій у сферах всього виробництва і життєзабезпечення, гуманітарних знань та уявлень разом з прискоренням спроможностей Штучного Інтелекту, але й погодилися з бажаною переорієнтацією стратегії державного розвитку з побудови в Україні запропонованої експертами з Давосу «Індустрії 4.0» (свідченням цих намірів є державні документи [7-9]) на вивчення і використання екологічно ідеальних процесів, спроможних ліквідувати всі глобальні загрози і здійснити запропонований століття тому В.І. Вернадським симбіоз людства необмеженої чисельності з усім вилікуваним і різноманітним докільлям.

Але для цього українцям слід відмовитися від «давоських рекомендацій», які заслуговують на сучасний критичний нооаналіз.

4. Критичний нооаналіз розвитку теорії еволюції людства на форумах у Давосі

Нагадування про діяльність і глобальний вплив понад півсотні проведених у швейцарському містечку Давос Всесвітніх економічних форумів є доцільним через наш страх того, що в черговий раз політикум і ЗМІ України оберуть для висловлювань, наукових праць, планів і практичних дій не власний розум і поглиблений критичний аналіз сформованих «українських умов», а чужі вказівки щодо «правильної поведінки» на основі «точних прогнозів майбутнього».

Порадимо читачам у вікіпедійній статті «World Economic Forum» на одній з багатьох мов самостійно познайомитися з обставинами появи цієї «незалежної організації — WEF» ще аж у 1971 році як своєрідного «близнюка» також дуже відомого позаурядового об'єднання — Римського клубу. Той загальновідомий як претендент на віднаходження правильних наукових відповідей на ту сукупність загроз для власного існування, які «подвійно розумні» НСЗ спромоглися прискорено накопичити через ракетно-ядерні озброєння і організацію жорсткого суперництва (тоді йшов безперервний потік локальних війн) двох таборів багатьох держав, які очолювали США і СРСР.

Спочатку WEF під проводом свого організатора німецького і швейцарського економіста Клауса Шваба (1938 р.н., Равенсбург, Німеччина) концентрувався на економічно-фінансових дослідженнях та доволі тривалому їх обговоренню на кількадечних «економічно-відпочинкових» січневих зібраннях у швейцарському гірськолижному курорті з назвою «Давос». Умови цих зібрань виявилися настільки комфортними і привабливими, що в Давос все більшим потоком почали прибувати спершу представники і керівники «фінансового світу» (банків, міжнародних глобальних корпорацій і т.д.), а пізніше й «реальні лідери світу» — президенти, прем'єр-міністри, мільярдери, олігархи та всі інші подібні.

Особистісні й державні інтереси другої групи змусили К. Шваба й колектив WEF поступово зсуватися з акцентування добре відомих для них фінансових і менеджерських тем на обговорення питань глобального стану всього людства і все повнішого футурологічного прогнозу його подальшої еволюції на все більший інтервал часу. Через недостатню увагу К. Шваба і колективу WEF до поглибленого моніторингу прогресу в усій сфері наук і технологій (точніше — в усьому світі Sciences & Arts) поступово відбувалося занурення в простори невідомого і все помітніше погіршення точності і результативності оцінювання сьогодення і проведення футурологічних передбачень.

Очевидно, що за понад півстолітній час існування Форумів у Давосі кілька разів траплялися інсайти правильних передбачень, але вони не були скеровані на безпосередні цінності й пріоритети всіх НСЗ, тому й не стали дороговказом до успішного розвитку ні для України, ні для багатьох інших держав світу. У Давосі кожного разу готували все більше матеріалів оглядового і статистичного матеріалу про стан людства і кризові ситуації в економіці й політиці, а зрідка створювали великі програмні книги. Тут свідомо відмовимося від детального аналізу останнього з подібних творів з назвою «COVID-19: Велике перезавантаження» [10]). Його численних недоліків ми наводити не будемо саме через бажання надати читачам «факти для самостійного мислення». Лиш коротко вкажемо на те, що цей твір використовує явище приходу пандемії COVID-19 для пропаганди прискореного руху в роботизований світ з глобальним світовим управлінням та фізіологічно удосконаленими людьми. Загальне гасло досить чітке: «Повне перезавантаження, бо минулого вже не повернути!».

Запрошуємо читачів до ознайомлення з тими наведеними нижче фактами, що дають усім змогу самостійно прогнозувати майбутнє. Для взаєморозуміння розпочнемо з пояснення кількох понять і термінів «з майбутнього», спільною рисою яких буде використання літер «**ноо**» на знак семантичного і сутнісного зв'язку з усім відомим поняттям «**ноосфера**», що означає ноосимбіоз популяції людей з усім довкіллям, підвищення якості і безпеки життя всього населення планети, що поєднає розумне зростання з лікуванням біосфери від усіх накопичених за останні століття пошкоджень.

Слово «**ноопрогноз**» у назві цих тез означає використання для передбачення десятків нових термінів «з майбутнього», які розпочинаються з літер «ноо» й лишаяться маловідомими навіть у світовому науковому обігу.

Заглибившись у проблеми екології й аналізуючи світові наукові події, перший автор у 2000-му році був вражений появою у величезному потоці нановідкриттів двох екологічно

ідеальних нанотехнологій — нанофотокаталізації (біологічне обеззараження у процесі традиційного поверхневого поглинання світла) і отримання біопластиків за допомогою бактерій, які живляться будь-якими органічними відходами. Прошли роки марних спроб повернути до них широку увагу через традиційні наукові публікації. Однак, у 2010 р. пощастило винайти привабливий для усіх термін **“ноотехнології”** разом з побажанням розвивати **“ноонауки”** (читачі знайдуть в Інтернеті основи ноознань через пошуки поняття “Nooglossary” [11; 12] та ін. Доцільно звернутися до нас по kvkorsak@gmail.com).

Аж донедавна кількість ноотехнологій зростала дуже повільно. Справжнє прискорення ми датуємо 2019-м роком, коли екологічно безпечні технології розпочали відкривати мало не щомісяця, але не цілеспрямовано, а випадково під час виконання інших планових досліджень. Хорошим прикладом є події в Херсоні, де нооматеріал був отриманий під час пошуків субстрату для вирощування грибів [13]).

Але для «змагання» з футурологами з Давосу і переконливого доведення помилковості їх стратегії тотального локдауну і повного «перезавантаження» ми обрали найвагомішу з усіх наявних ноотехнологію, яку відкрили і розпочали використовувати у США [14]. Спершу група інноваторів з майбутньої молоді приватної компанії Nature's Fynd (діє з 2012 р.) стала учасниками всеамериканського і організованого NASA конкурсу вирішення завдання забезпечення харчуванням екіпажів міжпланетних ракет не на день-два, а на багато місяців. Науковці одразу розпочали активно шукати цілковито нетрадиційні засоби отримання найцінніших для життя людини харчових продуктів, насамперед, м'яса. Ще в 2008 році один з її засновників Марк Козубал (Mark Kozubal) вивчав екстремофіли (грибки та інші найпростіші), які виживають і розмножуються навіть в гейзерах і гарячих джерелах Єллоустоунського національного парку (Yellowstone National Park). Він слушно вирішив розпочати працювати з ними для прискореного вирощування в особливих реакторах з живильними сумішами. Успіх був значним, адже були отримані білки з повним комплектом дев'яти незамінних амінокислот, клітковиною та вітамінами. З приводу результатів і найближчих перспектив генеральний директор Nature's Fynd Томас Джонатас висловився таким чином: «Мікроби можуть подвоїти свою біомасу за лічені години, вони неймовірно продуктивні, виробляючи відмінний білок, для якого не потрібно садити насіння і збирати урожай через півроку. У виробництві білка відбувається революція».

Та насправді на планеті розпочинається революція не тільки у способах отримання мало чим обмеженої кількості білка високої якості, але й у практично всіх інших технологіях і засобах життєзабезпечення. Однак, ніхто не відкрив для неї «зелену вулицю», адже надто багато осіб не мають жодного бажання втрачати прибутки від сформованої за тисячі років системи отримання і продажу продуктів харчування. Вказаний в [14] прогноз не справдився, «гейзерному білку» дозволили усього лише скромно і без галасу конкурувати з ерзац-м'ясом з сої на веганському ринку США. В Європі спершу спорудили невеликий заводик на бактеріальній ноотехнології, навіть проголосили стрімкий рух до їх поширення [15], але пізніше ми не помітили жодних вагомих успіхів.

У цьому місці ми не будемо витратити час на пояснення відомих нам понад 40 наявних ноотехнологій, адже для усвідомлення факту переходу людства до цілковито нового стану вважаємо достатнім навіть одного надважливого відкриття. Організатори й учасники форумів у Давосі вже кілька років переконують усіх у тому, що настав час повної перемоги на Землі «Індустрії 4.0», яку зазвичай для потреб журналістів і натовпів «експертів», які оточують державних та інших VIP-персон, графічно відтворюють рис. 1 чи його клонами.

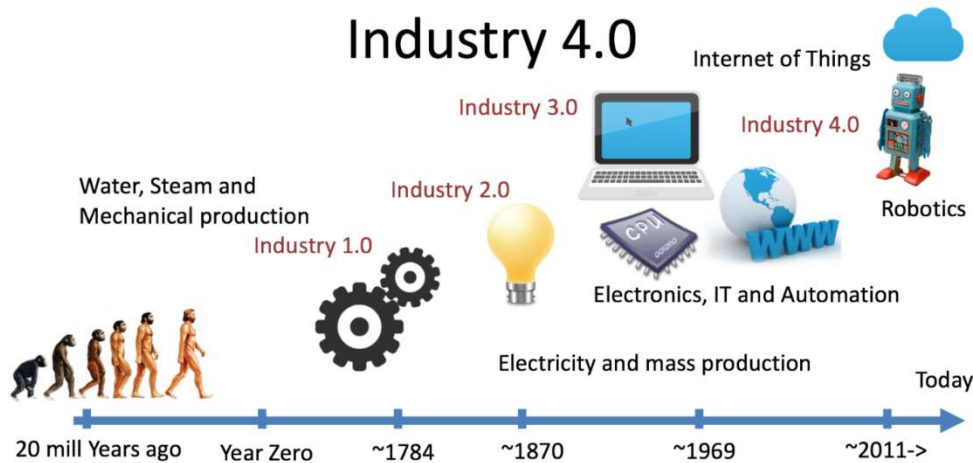

Рис.1. Розрекламована економічними форумами у Давосі модель «Четвертої індустріальної революції (Індустрії 4.0)»

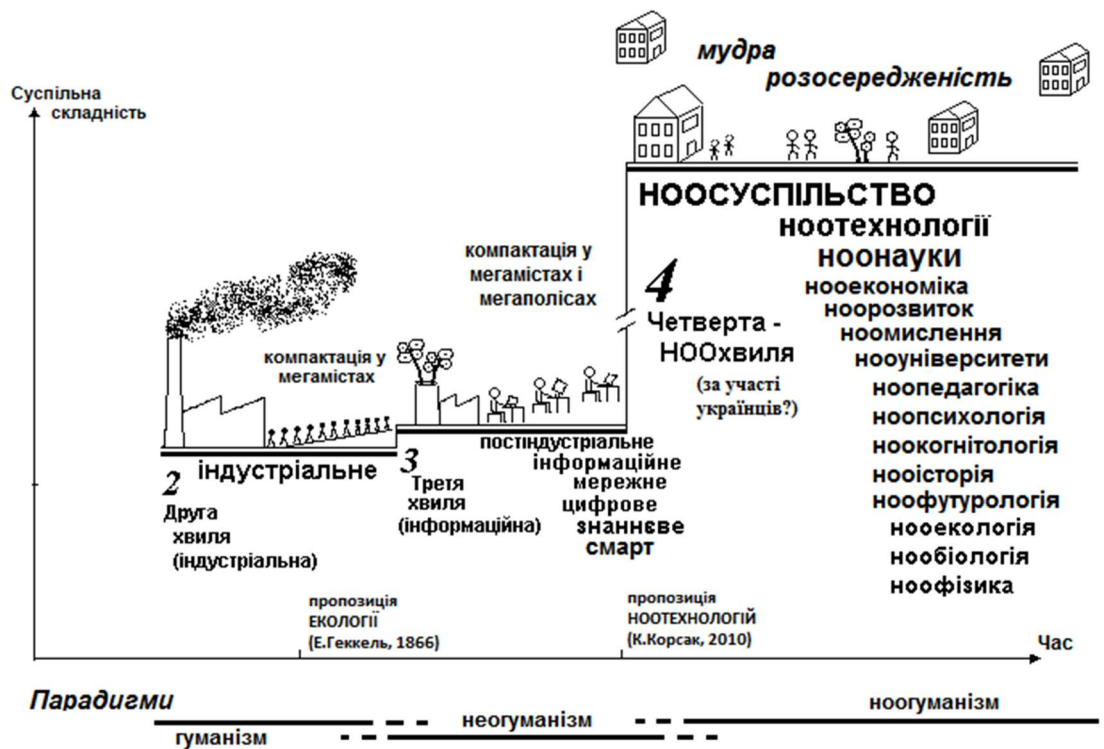
Вузькі рамки статті не дають змоги навести приклади того, як прихильники Індустрії 4.0 витрачають безліч зусиль для створення людиноподібних роботів з метою виконання технологій індустріального виробництва: автоматів-кельнерів у кафе і ресторанах, збирачів стиглих фруктів з гілок дерев, «роботів-скотарів» для управління коровами, козами чи вівцями на пасовищах. Прихильники подібних дій не лінуються погрожувати усім безробіттям і зростанням бідності з безперервним залякуванням прискороеного надходження «наслідків глобального потепління».

Та врахування появи дуже ефективних «побутових реакторів-тазиків» для вирощування м'яса на основі розмноження найпростіших чи перетворення стовбурових клітин у тонни волокон м'яса (це ще один перспективний варіант ліквідації індустріальних аграрних виробництв, що стали шкідливими для біосфери) повинно переконати більшість людства у тому, що час цілковито відмовлятися від усіх індустріально-промислових явищ — третьої індустріальної революції Джеремі Ріфкіна, четвертої індустріальної революції Клауса Шваба (відрізняється від попередньої іменем автора і заміною слова «третья» на «четверта»), повного індустріального перезавантаження під впливом COVID-19, оголошеного головною метою ювілейного «Давосу-21», запрошення до досягнення «Тотальної Довіри» (гасло дуже «китаїзованого» Давосу-2024), руху від сьогодення до «Інтелектуально епохи» (головний заклик Давосу-2025 [16]) і т.д.

Ми витратили чимало часу для вибору найбільш переконливих для читачів доказів того, що одночасно з настанням нового тисячоліття людство розпочало винаходити екологічно ідеальні засоби свого життєзабезпечення, що одразу зробило помилковими всі апокаліптичні передбачення майбутнього, створення і безперервного скеровування у ЗМІ, Інтернет та всі інші засоби переліків нещастя, катастроф і тотальних колапсів.

Третину століття тому на основі ознайомлення з довгими текстами серії книг американського футуролога й соціолога Е. Тоффлера (1928-2016) щодо еволюції всього людства шляхом здійснення цивілізаційних кроків — трьох хвиль (аграрної, індустріальної та інформаційної) — ми для ефективності спілкування зі студентами винайшли і постійно вдосконалювали схему послідовних «сходінкових» кроків людства упродовж останніх 15 тисяч років, в яких вирішальну роль зіграли носії українських генів. Зауважимо, що до закінчення свого життя Е. Тоффлер не помітив початку в XXI ст. поміченої і дослідженої нами четвертої цивілізаційної ноохвилі, зумовленої появою і збільшенням кількості екологічно ідеальних ноотехнологій і пов'язаних з ними ноонаук.

Пропонуємо читачам винайдену нами схему еволюції людства з моменту прискорення індустріалізації, яка характеризує сьогодення і детально пояснює нооперспективи на наступні десятки років (рис. 2). У нас невисокі художні таланти і вправність у використанні програми Paint, тому зображення «світлого майбутнього» доволі примітивне. Це примусило нас компенсувати недоліки словами і різними додатковими позначками. Найголовніше те, що світ вже входить у нооеру, прискоривши рух в останні кілька років. Ось це — цілковито незаперечний факт, який колись вимушено визнають і організатори «давосів».

© Корсак К., Корсак Ю.

Рис. 2. Схема всієї еволюції Ното упродовж останніх сторіч з назвами суспільств і змінами світоглядних парадигм

Радимо звернути увагу на один дуже промовистий факт, відзначений на рис. 2. Він полягає у тому, що у 1866 році відомий німецький природознавець Е. Геккель пропозицією екології і групи екологічних наук намагався попередити людство про небезпеку смертельного забруднення довкілля у разі зосередження на малій території гірничих, металургійних, хімічних та усіх інших індустріальних виробництв. Згадали про нього та екологію аж через 90 років після серії страшних катастроф з величезними танкерами і повного забруднення Великих Озер у Північній Америці й більшості рік Західної Європи. На жаль, навіть зараз людство не дуже переймається загрозою екологічного, духовно-інтелектуального та всіх інших колапсів, по-дитячому радіючи перспективам добудови Індустрії 4.0.

Повторюючи життєвий шлях екоїдей Е. Геккеля, ми зустрілися у своїх спробах поширити інформацію про ноотехнології, ноопроцеси і ноонауки з практично повним несприйняттям. Навіть колеги-науковці, які працювали поряд і багато разів чули інформацію про рятівний потенціал ноотехнологій, й зараз відмовляються використовувати нові знання. Ми не раз зустрічалися з повною недовірою і твердженнями про неможливість «чистих екотехнологій».

Ми сприймаємо це як прояв могутності ефекту Лачинса (явище автоматичного несприйняття більшістю людей цілковито нової і несподіваної інформації) та кількох інших законів діяльності людського мозку, які все успішніше відкривають і вивчають нейромолекулярна біологія, етологія, когнітологія та інші. Мріємо про те, що буде сприйнята і поширена нами інформація про створення і застосування в освітній сфері України попедагогіки, ноопсихології, нооісторії й багатьох інших важливих ноонаук для вирішення більшості проблем «гуманітарної сфери України». Члени нашої наукової групи здійснюють такі дослідження і в індивідуальному порядку (доц. Кірик Т.В. детально вивчає переваги згаданого на рис. 2 ноогуманізму над усіма іншими світоглядними ідеями ([17] та ін.).

На наш погляд, увявити собі справжнє майбутнє світу та України гранично просто, адже для цього достатньо уважно вивчити всю праву частину Рис. 2 та перейнятися значенням усього вказаного нами. Ми дуже сподіваємося на те, що до «ноозусиль» нашої невеликої наукової групи приєднається багато освітян і науковців різного віку, які повірять у порівняну легкість створення ноотехнологій, що потребують не кілометрового приладдя, а інтелекту й достатньо мудрого втручання в уже наявні природні процеси. Їх слід обережно скерувати на користь людям і на лікування довкілля.

5. Заключні пропозиції та рекомендації

Ми переконані в потребі для всього людства без зволікань розпочати враховувати факт існування трьох глобальних меганоореволуцій з наголосом на досягненнях першої з них, що полягають у винайденні екологічно ідеальних виробничих процесів, які стають надійною основою життєзабезпечення разом з досягненням лікування довкілля від усіх попередніх пошкоджень. Використання технології «протеїн Фу» разом з десятками вже відкритих подібних і тисяч інших, які вже давно «винайшла і використала Природа», звільнить від пошкоджень і забруднень аграрного і гірничого характеру майже весь суходіл, перетворивши в комфортні терени розселення людства, яке без великих перешкод зможе нарощувати чисельність разом з підвищенням якості і безпеки життя. Окрім статті [5] з пропозицією порятунку HSS всіх вікових груп від ендокринної пандемії ми маємо чимало пропозицій успішного й не надмірно дорогого захисту людства від небезпечних пандемій з врахуванням негативного впливу світової авіації з її перевезенням мільйонів осіб щоденно.

В заключних абзацах звернемо увагу на те, що в Україні вперше в її історії справжні інноватори отримали кращі можливості втілювати в життя свої корисні для всіх та Вітчизни задуми і винаходи без необхідності проводити безліч часу в «київських кабінетах» з масовим розподілом хабарів для отримання дозволу на виробництво чогось небаченого на планеті.

Радимо звернути найпильнішу увагу й намагатися співпрацювати з подібними інноваторами. Через брак місця вкажемо тільки двох: пропонуємо приєднатися до винахідника найкращого на планеті компактного телескопічного 3d-принтера для «майже миттєвого» спорудження житла Д. Золотарьова [18], а також до І. Лісіва [19], який має набагато більші реальні успіхи і, якщо ми не помиляємося, на основі бактеріальних ноотехнологій надуспішно використовує на користь Вітчизни ті найгірші відходи всіх тваринницьких та інших ферм, які нещодавно ніхто не знав як сховати далеко і назавжди.

Ми всі належимо до «порівняно переконаних оптимістів», адже маємо кілька публікацій з поясненнями того, як у прадавньому минулому ще в часи «безкерамічного неоліту» обставини (Доля чи Бог?) обрали носіїв українських генів головними рятувальниками всієї популяції HSS в моменти цілковито розпачливих ситуацій. Спершу це була ліквідація канібалізму і формулювання пратрипільського аграрного гуманізму, пізніше — провідна участь у появі всього, що в своєму найширшому значенні охоплює слово «індоєвропейськість». Це явище ми назвали «першим одуховлення світу» ([20] та ін.).

Події сьогодні настільки впливові, що маємо надію на початок перемоги з 2025 року другого українського одуховлення світу — **нооодуховлення**.

References — Література

1. Kurbatov D. I. Ministry of Education and Science. No. 1/5967-23 dated 04/27/2023.
2. Vernadsky V.I. (1944). A few words about the noosphere // *Advances in modern biology*. 1944. No. 18, issue 2. pp. 113-120 (in Russian)
3. Vernadsky W. L'autotrophie de l'humanité // *Revue générale des sciences*. 1925. No. 17/18. Pp. 495–502 (URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k171004/f500.item.zoom>).
4. Konstantin Sytnyk & Tatiana Bevs (2017). Volodymyr Vernadskyi: Man. Citizen. Scientist. — Kyiv, Naukova dumka.
5. Korsak, K. & Korsak, Y. (2023). The proposal of the author's nootools for the elimination of the obesity epidemic and other global dangers / *Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies» (January 19-20, 2023). Dublin, Ireland. P. 93-99 (DOI 10.5281/zenodo.7559050) (URL: <https://ojs.publisher.agency/index.php/ISS/issue/view/14/39>) (in Ukrainian)*
6. Korsak K., Korsak Y. (2024). A real path to the complete elimination of the threat of Collapse-XXI due to the development of noosciences / *Svitoglyad*. 2004, No. 2, p. 49-51 (URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2024-19-2/svit-2-2024-korsak-012.pdf>)
7. *Cabinet of Ministers of Ukraine. Audit of the Ukrainian economy 2020*. Kyiv. CM of Ukraine. (<https://nes2030.org.ua/docs/doc-audit.pdf>)
8. *Cabinet of Ministers of Ukraine (2020). Vectors of economic development 2030. Materials for discussion.*]. Kyiv. CM of Ukraine. (URL: <https://nes2030.org.ua/docs/doc-vector.pdf>)
9. Civilization choice of Ukraine: paradigm of comprehension and strategy of action: national report (2016). / ed. col.: S.I. Pirozhkov, O.M. Mayboroda, Yu. Zh. Shaygorodsky and others.; Institute for Political and Ethnonational Studies. I.F. Kuras NAS of Ukraine. — Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. (URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/civilization_Ukraine_site_210.pdf) (in Ukrainian)
10. Klaus Schwab & Thierry Malleret *COVID-19: The Great Reset* Geneva, July 2020 Kindle Edition
11. Korsak, K.V., & Korsak, Yu.K. (2019) *Certificate of copyright registration for a literary written work of a scientific nature «Nooglossary-2 – Noosciences for the Future without Collapse» («Nooglossary-2»)*. №89780. 13.06.2019. K.: Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, Department of Intellectual Property [in English]
12. Korsak, K.V., & Korsak, Yu.K. (2019). Noohlosariy-2 — noonauky dlya maybutn'oho bez kolapsiv [Nooglossary-2 is a noosciences for the future without collapse]. *Vyshcha shkola — Higher School*, 2, 31-53 [in Ukrainian]
13. Straw turned into foam: Ukrainian scientists accidentally created plastic from mushrooms (URL: <https://www.rbc.ua/rus/styler/soloma-prevratilas-penoplast-ukrainskie-uchenye-1606292737.html>; 25-11-2020). Appeal 20-01-2025.
14. Belchikova E. (2021). Meat from Yellowstone microbes to hit the market next year (URL: <https://www.popmech.ru/science/news-658833-v-sleduyushchem-godu-na-rynke-poyavitsya-myaso-iz-mikrobov-yellowstone/>) 10-02-2021
15. *EU-funded project paves path toward new era of protein sustainability* (2023) (URL: <https://www.proteinreport.org/newswire/eu-funded-project-paves-path-toward-new-era-protein-sustainability>) (19-04-2023)

16. World Economic Forum. Annual Meeting «Collaboration for the Intelligent Age». 20-24 January 2025 (URL: <https://www.weforum.org/meetings/world-economic-forum-annual-meeting-2025/>)

17. Kiryk T.V. (2021). Critical analysis of the applicability of the ideas of transhumanism in medical education in Ukraine. *International scientific journal «Grail of Science», №6 (June, 2021) with the proceedings of the: I Correspondence International Scientific and Practical Conference “Modern science: concepts, theories and methods of basic and applied research” held on June 25th, 2021 by NGO European Scientific Platform (Vinnytsia, Ukraine) LLC International Centre Corporative Management (Vienna, Austria)*. Pp. 256-269. (DOI 10.36074/grail-of-science.25.06.2021.045). (URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/13771/12630>).

18. Belinska Yu. (2023). *Fast meters. How Dmytro Zolotaryov and Inna Furman build houses using a 3D printer* (URL: <https://forbes.ua/business/shvidki-metri-yak-dmitro-zolotarov-ta-inna-furman-zvodyat-budinki-za-dopomogoyu-3d-printera-21122023-18022>) (24-12-2023) Appeal 14-X-2024 (in Ukrainian)

19. Igor Liski: *The Glass Factory is also about the independence of Ukraine* (URL: <https://delo.ua/business/igor-liski-sklozavod-ce-takoz-pro-nezaleznist-ukrayini-439765/>) 22.12-2024

20. Korsak, K. V. (2023). **Improvement of humanities-XXI based on the combination of noosciences and the worldview of V. Vernadskyi, H. Kochur and other Ukrainian luminaries (article-2)** / *Publisher.agency: Proceedings of the 4th International Scientific Conference «Theoretical Hypotheses and Empirical results» (September 1, 2023), Oslo, Norway. P. 142-164* (DOI 10.5281/zenodo.8213545) (URL: <https://ojs.publisher.agency/index.php/THIR/issue/view/46/130>) (in Ukrainian)

Philological Sciences

İNGİLİS DİLİNDƏ QISALTMA QRUPLARININ NÖVLƏRİ

FƏRHAD İBRAHİMOV

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Xarici Dillər kafedrası, müəllim

Qısa xülasə: Müasir dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində qısaltma qruplarının rolu danılmazdır. Onların vasitəsilə yazı və nitq zəngin və rəngarəng olur.

Açar sözlər: dil, qısaltmalar, qısaltma qrupları

Dil daima inkişaf edir, dəyişir və bu bütün səviyyələrdə həyata keçirilir. Sözlün morfemik tərkibində dəyişikliklər olur, sözlər, söz birləşmələri semantik dəyişikliyə məruz qalır, səs sistemi dəyişir. Ən çox hiss olunan və nəzərə çarpan dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində baş verir. Dilin lüğət fondunun zənginləşməsində aparıcı yeri söz yaradıcılığı tutur. Yeni konstruksiyaların böyük əksəriyyəti müəyyən dilin ixtiyarında olan sözdüzəltmə üsul və vasitələrinin köməyi ilə yaradılır. Sözdüzəltmənin qaydaya tabe olmayan üsulları arasında qısaltmalara, abreviaturalara geniş rast gəlinir ki, bu da dildə qənaət tendensiyasını əks etdirir. Qısaltma sözün və ya sözlər qrupunun müvafiq hissəsinin atıldığı kiçiltmə kimi müəyyən edilə bilər. Qısaldılmış nominasiyalar dövlətlərin, qurumların, siyasi partiyaların adları şəklində elmi ədəbiyyatlarda, kütləvi informasiya vasitələrində və digər yerlərdə rast gəlinir. Onlar müəyyən sosial qrupların günlük nitqində adətən müşahidə edilir.

İngilis dilinin istər şifahi, istərsə də yazılı formalarının özünəməxsus qısaltma nümunələri mövcuddur. Amma onların hər ikisi arasında həmişə mübadilə olduğu üçün təqdim edilən qısaltmanın haradan yarandığı haqda fikir irəli sürmək bəzən çətin olur. Müasir dünya dilləri son onilliklərdə vaxt anlayışına ən çox məlumat ötürülməsini təmin etməkdən ibarət olan iqtisadi istifadəyə meyl edir. Bu səbəbdən hal-hazırda dünya dillərində ixtisarların istifadəsində nəzərəçarpan yüksəliş müşahidə olunur. Dünya dillərində müşahidə olunan qısaltmaların sayındakı yüksəliş tamamilə normal hal kimi dəyərləndirilir.

Ünsiyyət prosesi zamanı dildə sözlər habelə söz qrupları qısaltdırılmasının səbəbləri linqvistik, yaxud ekstra-linqvistik ola bilər. Linqvistik səbəbə ingilis dilində birhecalı sözlərlə təmin olunan ritm tələbini nümunə kimi göstərmək olar. Digər dillərdən alınma sözlər ingilis dilində assimilyasiya edilərkən qısa formaya salınır. Burada analogiya əsasında formada dəyişiklik özünü göstərə bilər, məs. latın dilindən alınma «fanaticus» sözü yerli sözlərə oxşadılaraq (məsələn man, pan) «fan» kimi qısaldılır. Ekstralingvistik səbəblər deyəndə insanların həyatında baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

15-17-ci əsrlərdə ingilis dilinin standardizasiyası səbəbindən qısaltmaların istifadəsində nəzərəçarpan artım müşahidə olundu. Bu artım hələ 20-ci yüzillikdə bir neçə Avropa dillərində xüsusilə müşahidə edildi və bu inkişafın ingilis dilində daha da intensiv olması həmişə bəllidir. Bu bir çox yeni sözlərin məsələn, microphone sözündən mike, television sözündən TV sözünün meydana çıxmasına yol açdı.

Dil sistemində qəbul edilmiş qısaltmalar dildə müntəzəm şəkildə istifadə olunur, lüğətlə sistemli əlaqədə olur və lüğətlərə daxil edilir. Dilçilikdə ekstralingvistik və dildaxili faktorları fərqləndirmək qısaltmaların meydana çıxmasını təyin etmək üçün əhəməlidir. Dildaxili faktorlar arasında bunlar vurğulanır: qısaldılmış qrupları adi söz kimi tələffüz etmək istəyi, monohecalılığa meyl, danışıq və qarşılıqlı dillərinin təsiri, abreviaturaların yaranmasına başqa dillərin təsiri, dilin mövcud strukturu,

yunan-latin mənşəli terminlərin istifadəsi (bu cür sözlər standart söz uzunluğundan artıq olur), danışanların ümumi dil bacarıqları, dil vərdişi, kontekstin nitqdə istifadə tezliyi və vahidlərin “stereotipləşməsi” [1].

İxtisasca tərcüməçi olan yazıçı jurnalist Zülfüqar Əhmədzadə qısaltma sözlər haqda belə deyir: “Qısaltılmış sözlər də adi sözlərdir və başqa sözlər kimi dilin qanunlarına tabe olmalı və radioda adi sözlər kimi rəvan səslənməlidir. Qısaltılmış sözlər çox vaxt yeni sözlər olur. Bunlar toxum kimidir. Səpirsən bəzisi cücərir, bəzisi isə sıradan çıxır. Buna görə də qısaltılmış sözləri uğurlu və uğursuz sözlərə bölmək olar. Məsələn, NATO, UNESCO və BMT kimi sözləri uğurlu qısaltmalar kimi qəbul etmək olar. Məhz buna görədir ki, belə sözlər onilliklərin sınağından keçir və tanınır. Maraqlıdır ki, NATO və UNESCO ingiliscədən olduğu kimi götürülüb. Belə bir ənənə var. Məsələn, elə ingilisdilli mətbuat da keçmiş SSRİ KGB-sini elə rusca olduğu kimi saxlayıb. Əksinə GUAM təşkilatının adı tam uğurlu sayıla bilməz. Birincisi, təşkilatdan hər hansı ölkənin çıxması sözü avtomatik olaraq dəyişir və GUAM fonetik baxımdan Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe olmur. Qısaltılmış sözləri düzəldərkən bunlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, biz BBC Azərbaycan xidmətinin proqramlarında Beynəlxalq Atom Energetikası Agentliyini qısaca BATENA adlandırmağı qərara almışıq. Belə bir təcrübə rusca edilib. Onlar eyni təşkilata MAGATE deyirlər. Deməli bu işdə, həm ənənə, həm də təcrübə kara gəlməlidir” [6].

Qısaltma vahidləri adətən dilin inkişafı zamanı müstəqil sözlərə çevrilən sözlərin variantlarını yaratmaq üçün yalnız sözyaratma üsulu olaraq başa düşülür. Məlumdur ki, qısaltma vahidlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların prototipi ilə çox yaxın əlaqəlidir.

Qısaltma vahidləri adətən gündəlik çox işlənən söz və ifadələrin qısaltılmış formalarıdır. Qısaltmalar zamanımıza və yerə qənaət etmək, təşkilatların uzun adlarını eləcə də uzun texniki terminləri xatırlamağı daha da asanlaşdırmaq və qəzet məqalələri və ya dərslik kimi böyükhəcmli yazılarda onlardan təkrar-təkrar istifadə edərək yoruculuğa çox da yol verməmək üçün istifadə olunur. Belə kontekstlərdə qısaltma çox da istifadə edilən bir qısaltma deyilsə, uzun ad və ya texniki termin kontekstdə ilk dəfə istifadə edilərkən tam formada yəni qısaltılmamış formada verilir, sonra isə mötərizədə qısaltılmış forması qeyd edilir.

Adətən qısaltmalar söz, yaxud cümlədə ən çox nəzərəçarpan hərflərin köməyi ilə düzəldilir ki, bu da onları daha asanlıqla yada salmağa kömək edir və digər şəxslərin də bunu oxuya bilməsini asanlaşdırır. Sanki hərflər orijinal bir söz yaxud frazaya işarə edən ipucları kimi görünür. Qısaltmaların hansı formada qurulduğunu bildiyimiz üçün necə tələffüz olunduqlarını fikirləşə bilərik. Çox vaxt onlar orijinal sözlə eyni formada səslənir istər ucadan oxuyanda, istərsə də ürəyimizdə oxuyanda. Qısaltmalardan istifadə bütövlükdə əlverişli hesab olursa da, bəzən linqvistik ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Bunun səbəbi onların adətən düzgün formada qeyd edilməməsidir.

Qısaltmalar dil universalları hesab edilirlər. Çox vaxt onlar bildiyimiz anlayışlara və obyektlərə yeni üslub və forma verdikləri üçün nominativ funksiyaları artır. Qısaltmaların nominativ funksiyası aktual bir linqvistik və sosial missiyaya çevrilmişdir. Yeni anlayışları və real obyektləri ifadə edir və nəticə etibarilə onlar dili daha da zənginləşdirirlər. Qısaltmalar sözlərlə əlaqələndirilir, lakin ümumi cəhətləri çox olsa da, tam da eyni funksiya daşımır. Qısaltmalar heç də dildə süni surətdə yaradılmış dil vahidləri deyildir [2, s.138].

Borisov V.V. qısaltma haqda belə yazır: “Qısaltma təsadüfi bir fenomen, dilin zədələnməsi, və bəzi insanların təxəyyül məhsulu deyil, əksinə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli ehtiyacların dəyişməsi ilə şərtlənən obyektiv müntəzəm proses və dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqlarıdır”. [1, s.45].

Qısaltmalar söz ehtiyatına daxil olan vahidlərdir və qısaltma prosesi qısaltmaların sözlərin ekvivalenti və ya linqvistik vahidlər kimi qəbul edildiyi səbəbindən ümumiyyətlə söz yaratmağın universal bir yoludur. Bir sözün semantik quruluşu nə qədər mürəkkəb olsa belə qısaltmalardan fərqlənir. Qısaltmaların və sözlərin ümumi xüsusiyyətləri var, lakin bu, qısaltmaların spesifik

xarakterindən daha qabarıq olmamalıdır. Buna görə də qısaltma vahidlərini sözlərin ekvivalenti kimi deyil, sözlərlə əlaqəli olan dil vahidi kimi qəbul etmək daha düzgündür.

Müasir dövrdə mobil telefonlar və internet vasitələri o qədər məşhurlaşmış ki, demək olar hər bir mədəniyyət özünün spesifik dilini formalaşdırıb. Gənclər bu yaradılışda aparıcı mövqeyə malikdir. Sözlərin doğma dil daşıyıcılarının gözlərində bir-biriylə necə əlaqəli olduğunu müəyyən etmək maraqlıdır. Məsələn üçün "How are you?" "how R U? kimi verilə bilər. Reallıq budur ki, qısaltmalarda istifadənin bir neçə avantajı mövcuddur. İlk öncə vaxt və yerə qənaət edilir. Qısaltmalar zaman və dövrlə ayaqlaşmağa imkan verir. İngilis dilini öyrənən insanlar ən müasir ingilis dilindən məlumatlı olmalıdır. Qısaltmalar sosial mədəniyyəti anlamağa kömək edir. Məlumdur ki, bütün yeni dillər həmin dilin daşıyıcıları tərəfindən yaradılır və cəmiyyətdəki dəyişiklik və inkişafı özündə əks etdirir. Qısaltmalar bizə qeydlər götürməkdə əvəzolunmaz yardım edir. Günlük həyatımızda adətən biz cəld şəkildə qeydlər götürməyə məcbur qalırıq. Bəzən nitq sürətli olduğu üçün deyilənləri tam qeyd etmək bizim üçün çətin olur. Beləliklə biz qeydlər götürərkən sürətimizi inkişaf etdirə biləcək qısaltmalar yaxud əvəzedicilər haqda daha çox şey bilməliyik. Həmçinin mətnə dəfələrlə təkrar olunan söz yoruculuğa yol verməmək baxımdan əlverişlidir.

İngilis dilində qısaltma qruplarının ən çox rast gəlinən növləri bunlardır: [7]

- 1) Klipping
- 2) blending
- 3) akronim
- 4) abreviatura

1) Klipping sözün son hissəsinin ya da ilkin hissəsini kəsib atmaqla yeni sözlər yaratmağa deyilir. Bu zaman sözün başlanğıcı, yaxud sonu bütöv sözün əvəzinə işlədilir. Bir çox hallarda sözün mənası dəyişikliyə uğramır və yeni forma dilə stilistik rəng qatır. Klipping sözün mənasını və aid olduğu nitq hissəsini dəyişmədən sözün qısaldılmasıdır. Məsələn, advertisement-ad, yaxud advert, examination-exam, photograph-photo, gymnasium-gym [3, s.135].

O tək bir sözlə məhdudlaşmır, yəni klipping söz birləşməsinə də aid ola bilər: məs, pub (public house), zoo (zoological garden). Klipping daha çox isimlərdə müşahidə olunur. İngilis dilində klipping formasında fellər (demonstrate-demo, prepare-pre), isimlər telephone-phone, gasoline-gas), sifətlər (detective-tec, fabulous-fab, fanatic-fan) mövcuddur [3, s.136].

Adətən klipping sözlər məktəblər, ordu, polis və tibb peşəsi kimi qrup daxilində jarqon və ya sləng kimi yaranır. Bu sözlər geniş istifadə edildikdə ümumi istifadəyə keçərək standart ingilis dilinin bir hissəsinə çevrilə bilər. Adətən klipping üsulu ilə qısaldılmış söz yarandığı sözlə eyni denotativ mənanı bildirir, amma ona daha çox danışmaq dili kimi baxılır. Bu üsul bir çox sözlərin yazılmasını asanlaşdırır. Klipping ilə qısaldılan söz günlük istifadədə original sözü əvəzləyə bilər: məs, pianoforte sözünün yerinə piano işlənir. Adətən tam formalı ekvivalentləri ilə müqayisədə daha az rəsmi situasiyalarda istifadə edilir. Klipping istifadəçi tərəfindən ya istinad olunan obyektə, ya da qarşı tərəfə tanışlıq münasibətini nümayiş etdirir. Bunlar bir sözün harada qısaldılacağını təxmin etdiyimiz bəlli fonoloji və ya qrafik qaydalar kimi görünür.

Klipping nisbətən uzun sözdən qısa bir hissənin çıxarıldığı və eyni anlamın ötürüldüyü söz yaratmanın bir tipidir. Bu formada meydana çıxan söz kəsilmiş bir hissədir: Məs, blog, from Web log- an online journal or informational website displaying information in reverse chronological order, with the latest posts appearing first, at the top. Klipping abreviatura yox, real söz hesab olunur. Söz yaradıcılığının bu növünün tarixi ingilis dilində 15-ci əsrə qədər gedib çıxır. Dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində mühüm rola malik klippingin əsas hərəkətverici qüvvəsi bu dilin lüğət tərkibi üçün xarakterik olan monosillabizmə meyil olmuşdur.

Blending adlanan söz düzəltmə metodunda bir neçə hal ola bilər. Sözün bir hissəsi digər sözə bir morfemə harda bitib digər morfemə harada başladığını hesaba almadan birləşdirilə bilər. Bu halda morfemlər adətən üst-üstə düşürlər. Məs, smoke+fog=smog. Bəzən hər iki element üst-üstə düşmədən birləşdirilir. Məs, web+log=blog, camera+recorder=camcorder,

medical+care=medicare. Bəzən hər iki sözün başlanğıcı birləşdirilərək yeni söz yaradılır. Məs, famicom = family + computer. Bəzən bir söz bütöv şəkildə digər sözün müəyyən hissəsinə birləşdirilir. automagic = automatic + magic, foodoholic = food + alcoholic [4, s.21-22].

Blending iki və ya daha çox sözləri bir-birinə bağlayan mürəkkəb sözlər sinfinə aid edilir. Blending adətən standart olmayan hadisə kimi təsvir edilir. Morfoloji ədəbiyyatlarda onların tərfi olduqca fərqlidir, lakin verilən təriflərin ümumi məğzi belədir: blendinglər mənbə sözlərin hər ikisindən, yaxud birindən müəyyən hissəni silərək iki (nadir hallarda üç və daha çox) sözlərin birləşməsindən meydana çıxan sözlərdir.

Keçən yüzillikdən etibarən yeni texnoloji avadanlıqları və mədəni hadisələri xarakterizə etmək üçün blendinglər yaranmağa başladı. Məsəl üçün, insanların həyat təzi dəyişdikcə onlar digər yerlərə xüsusən restarana üz tuturdular. Bir çox restaranlar səhər bir az gec saatlarda yeni növ yemək təklif etməyə başladı. Səhər yeməyi üçün gec, lakin günorta yeməyi üçün çox tez olduğuna görə kimsə bu iki anlayışı təsvir edən söz yaratmalı idi və nəticədə brunch sözü yaradıldı. Texnoloji, siyasi və mədəni cərəyanlar üzə çıxdıqca yeni söz qarışıqları da meydana çıxır. 2018-ci ildə Meriam Webster lüğətinə “mansplaining” adlı sözü daxil edildi. Bu söz özündə həm “man”, həm də “explaining” sözünü əks etdirir və “bəzi kişilərin qadına hər şeyi detallı şəkildə açıqlaması” mənasına gəlir.

Biz hər zaman vaxtımıza qənaət etmək məqsədilə müxtəlif üsullar axtarırdıyıq. Bu isə blendinglərin artan məşhurluğunu ön plana çəkir. Bəs nə üçün iki sözü bir məna ifadə etmək üçün işlədək? Məs, əgər səhər yeməyi (breakfast) üçün çox gec yuxudan oyanılıbsa və günorta yeməyi (lunch) üçün gecdirsə “have brunch” ifadəsi (gecikən səhər yeməyi) istifadə oluna bilər. Əgər ki hökumət qatili elektrik vasitəsilə edam etmək qərarı veribsə onu elektrikle edam edirlər. Bu blending ingilis dilində belə olur: electricity+execute=electrocute [8].

Semantik olaraq blendingləri beş ümumi tematik qrupa bölmək olar: informasiya texnologiyaları ilə bağlı (teleputer < television + computer, webcam < web + camera), iqtisadiyyatla bağlı (economics < ecology + economics, freeconomics < free + economics, slowflation < slow + inflation), coğrafiya ilə bağlı (Eurabia < Europe + Arabia, Chindia < China + India; Calexico < California + Mexico), ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı (dramedy < drama + comedy, fictomercial < fiction + commercial), dilçiliklə bağlı (Spanglish < Spanish + English, publilect < puberty + dialect) [5, s.164].

Blendinglərin bir çoxu qısa-ömürlü olur. Bəzi hallarda blendinglər jarqon qrupuna aid olan sözlərin danışıq təbəqəsinə aid olur: məs, slang + language=slanguage. Blendinglərin bir çoxunda eyni ölçüdə olan iki kəlimənin birləşdiyi nəzərə çarpır. (ölçü heca sayına görə müəyyənləşir). Belə hallarda blendingin tərkib hissələri eyni ölçüyə malik olur. Əgər iki söz arasında uyğunsuzluq müşahidə olunursa, o zaman blendingin ikinci elementə uyğun xüsusiyyəti sözdə müşahidə olunur: məs, guess + estimate=guesstimate.

Müəyyən bir sözün başlanğıc hissəsi ilə digər bir sözün son hissəsi ilə üst-üstə düşməsi həmçinin teleskop adlanır, çünki sözlər teleskopun bölmələrinə oxşar şəkildə bir-birinə yaxınlaşır: slim+gymnastics=slimnastics. Blending sözlərin hissələrini yeni bir sözə birləşdirmək metodudur. Blendingin iki növü var:

1) Əlavəli blending “and” bağlayıcısı ilə yaradılmış müvafiq qısaldılmayan köklərdən ibarət ifadəyə çevrilə bilən blendingdir: məs, smoke and fog>smog. Əlavəli blendingdə iştirak edən elementlər bir-birilə sinonim, eyni semantik sahəyə, yaxud eyni leksiko-qrammatik söz sinfinin üzvləri ola bilər: French+English> Frenglish

2) Məhdud blending 1-ci elementin ikincinin təyinedicisi kimi çıxış edən, atributiv ifadəyə çevrilə bilən blendingdir: məs, telecast – television broadcast. Blendinglər çox da olmasa da, xüsusilə terminologiyada və ticarət reklamlarında artmaqdadır.

Aparılmış tədqiqatlar blendinglərin formalaşmasında bəzi tendensiyalara nəzər salmağa imkan verir. Onların qeyri-standartların təcəssümü kimi ideyasına baxmayaraq, strukturlarının

sistemləşdirmə və modelləşdirməyə uyğun olduğunu qəbul etmək lazımdır. Dil inkişafının indiki mərhələsində blendinqin böyük potensialı çoxlu sayda maraqlı və ifadəli vahidlərin formalaşmasında özünü göstərir.

Əksər blendinqlər aşağıdakı üslubların birinə uyğun formada yaradılır:

1) İki sözün başlanğıc hissələri birləşdirilir: $ab + cd > ac$. Məsələn, $hi-fi < high\ fidelity, hi-tech < high\ technology, modem < modulator - demodulator, mopol < mobile\ police; docusoap < documentary + soap-opera; digicam < digital + camera$; 2) Bir sözün başlanğıcı digər sözün sonuna əlavə edilir: $ab + cd > ad$. Məsələn, $chofa < chair + sofa, paytriot < pay + patriot, framily < friends + family, Denglish < Deutch + English, edutainment < education + entertainment, weisure < work + leisure$; 3) İki söz ümumi səs ardıcılığı ətrafında birləşdirilir: a) $ab + cd > abd$, $aquaerobics < aqua + aerobics, carbage < car + garbage, Falloween < fall + Halloween, kidult < kid + adult, ruralpolitan < rural + metropolitan, blogebrity < blog + celebrity$; b) $ab + cd > acd$. Məsələn, $infostructure < information + structure, celebreality < celebrity + reality; e-lecture < electronic + lecture$; c) $ab + cd > bd$. Məsələn, $netiquette < Internet + etiquette, netizen < Internet + citizen, netpreneur < Internet + entrepreneur$; 4) İki komponentli sözlərdən çoxlu səslər qarışdırılır: $ab + cd > acb$. Məsələn, $adorkable < adorable + dork, autopathography < authobiography + pathology$. [5, s.164]

Qısaltmalar mahiyyət etibarilə blendinqlərə oxşayır, çünki həm blendinqlər, həm də qarışıqlar müxtəlif sözlərin hissələrinin birləşməsidir. Qısaltmalar sözdə müəyyən hissələrin atılmasını nəzərdə tutan trankasiya və blendinq ilə ortağ xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin o blendinqlərdən fərqlənir ki, burada prosodik kateqoriyalar yox orfoqrafiya məsələləri mühüm rol oynayır. Formal olaraq bəzi qısaltmalar ilkin və ilkin olmayan hərfləri bir araya gətirərək (məs, kHz-kilohertz) blendinqlərə oxşaya bilər. Bu formalar hələ ki müvafiq blendinqlərdən fərqlidir, çünki onlar blendinqlərin semantik xüsusiyyəti ilə uzlaşmırlar. Hər gün dildə çoxlu sayda yeni qısaltmalar meydana gəlir və köhnə qısaltmalar isə istifadədən çıxmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Borisov V.V. Abbreviation and acronymy. Military and scientific and technical resources in foreign countries. M.: Military publishing house of the USSR Ministry of Defense, 1972. 320 p.
2. Zerkina N. et al. Abbreviation semantics / Procedia - Social and Behavioral Sciences 199 (2015) p.137 – 142
3. Adams V.- An Introduction to modern English word formation, 1st ed, 1976 p. 230
4. Hosseinzadeh N.M New Blends In English Language International Journal of English Language and Linguistics Research Vol.2, No.2, 2014, p.15-26
5. Vargas A. –Blending as a productive means of word-formation in modern english, Faculty of Linguistics, NTUU “KPI”
6. https://www.bbc.com/azeri/news/story/2008/12/081211_bbc_abbr
7. <https://multiurok.ru/files/shortening-in-lexicology.html>
8. <https://www.thoughtco.com/blend-words-1689171>

Особливості використання лексичних трансформацій при перекладі англомовних військових текстів українською мовою

Варга Наталія Іванівна

доктор філософії, доцент, доцент кафедри угорської філології, Українсько-угорського навчально-наукового інституту, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

У перекладі військових текстів особлива увага приділяється точності, адже неточності можуть призвести до серйозних наслідків.

Військова термінологія характеризується високим ступенем уніфікації, але водночас у ній використовуються ідіоматичні вирази, акроніми, метафори та специфічні культурні поняття.

Лексичні трансформації допомагають адаптувати тексти до особливостей української мови без втрати змісту.

Лексичні трансформації – це способи адаптації лексичних одиниць у процесі перекладу для збереження змісту, стилю та функціональної відповідності оригіналу.

Їх застосування є необхідним через структурні та культурні відмінності між англійською та українською мовами.

Типи лексичних трансформацій

1. Калькування

Переклад іншомовного слова або виразу з точним збереженням його структури.

Приклад:

Command and control → "командування і контроль".

Peacekeeping operation → "миротворча операція".

2. Модулювання

Зміна лексичного значення з урахуванням контексту.

Приклад:

Rules of Engagement (ROE) → "правила ведення бойових дій".

Joint task force → "об'єднана оперативна група".

3. Транскрипція та транслітерація

Використання фонетичного або графічного запозичення.

Приклад:

Radar → "радар".

Drone → "дрон".

Humvee → "Хамві".

4. Описовий переклад

Використовується для понять, які не мають прямого аналога в мові перекладу.

Приклад:

Force multiplier → "фактор підвищення бойового потенціалу".

Blue-on-blue incident → "випадок вогню по своїх".

5. Узагальнення або конкретизація

Узагальнення: заміна вузького поняття ширшим.

Infantry squad → "піхотний підрозділ".

Конкретизація: заміна ширшого поняття вузьким.

Weapon → "вогнепальна зброя".

Особливості військової термінології

1. Високий рівень стандартизації

Термінологія НАТО є уніфікованою, що полегшує її переклад.

Приклад:

Military Decision-Making Process (MDMP) → "процес прийняття військових рішень".

2. Використання акронімів і аббревіатур

В англійських військових текстах акроніми є звичайним явищем. Переклад вимагає пояснення або адаптації.

Приклад:

AWACS (Airborne Warning and Control System) → "система далекого радіолокаційного виявлення".

IED (Improvised Explosive Device) → "саморобний вибуховий пристрій".

3. Використання метафор та ідіом

Англомовні військові тексти часто містять метафоричні вирази, які не мають прямого еквівалента в українській мові.

Приклад:

Fog of war → "туман війни" (у значенні "невизначеність під час бойових дій").

Boots on the ground → "військовослужбовці на місці бойових дій".

Проблеми та виклики перекладу

- **Різниця у військових структурах:**

Наприклад, звання *sergeant major* перекладається як "головний сержант", що може викликати труднощі у сприйнятті через різницю в структурах військових звань.

- **Неперекладність деяких термінів:**

Деякі поняття, як-от *Joint Chiefs of Staff*, вимагають детального опису, оскільки прямого відповідника в українській системі немає.

- **Швидкий розвиток термінології:**

Наприклад, поява нових понять, як-от *cyber warfare* → "кібервійна".

Висновок

Лексичні трансформації є важливим інструментом для перекладу англомовних військових текстів. Вони забезпечують адекватну передачу змісту, враховуючи мовні, культурні та функціональні особливості тексту.

Якісний переклад сприяє покращенню взаємодії між військовими структурами України та міжнародними партнерами.

Список літератури

1. Козловський В. І. **Переклад військових термінів і фразеологізмів: проблеми і рішення.** // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2018.
2. Моїсєєв В. О. **Проблеми перекладу військових текстів у міжнародному контексті.** – Харків: Харківський університет, 2019.
3. NATO Standardization Office. **NATO Glossary of Terms and Definitions (AAP-06).** – Brussels: NATO, 2021.
4. Попович В. **Проблеми міжмовної еквівалентності в перекладі військових термінів.** // Журнал сучасної філології. – 2020.

5. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence. **Cyber Terminology Manual**. – Tallinn: CCDCOE, 2020.
6. Глосарій НАТО для перекладачів українською мовою: <https://www.nato.int/>

SO‘Z VA SO‘Z BIRIKMALARINING KOGNITIV XUSUSIYATI

Akramova Yulduz

Oriental universiteti LINGVISTIKA (INGLIZ TILI), mutaxassisligi bo‘yicha 2-bosqich talabasi. Toshkent, Uzbekiston

ANOTATSIYA: Ushbu maqolada so‘z birikmalarining ta‘rifi, ularning xususiyatlari va turlari haqida aytib o‘tilgan. Bundan tashqari so‘z birikmalarining tarjima sohasidagi o‘rni va ahamiyati ham alohida misollar va ta‘riflar bilan tushuntirib o‘tilgan. Kognitivlik va so‘z birikmalarining kognitiv xususiyati keltirilgan. So‘z birikmalarining gap, so‘z, matndan farqi aytib qiyoslab berilgan.

O‘zbek tilida so‘z birikmasining amaliy ahamiyati va tilshunoslik fanidagi o‘rni alohida ta‘kidlab ko‘rsatib o‘tilgan.

KALIT SO‘ZLAR: ona tili, so‘z, so‘z birikmasi, gap, xususiyat, kognitivlik, birikma, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, mantiq, ega, kesim.

ANNOTATION: This article describes the definition of word combinations, their characteristics and types. In addition, the role and importance of word combinations in the field of translation is explained with specific examples and definitions. Cognitive and cognitive properties of word combinations are presented. The difference between word combinations and sentences, words, and texts is compared.

The practical importance of word combinations in the Uzbek language and their role in linguistics are emphasized.

KEYWORDS: native language, word, word combination, sentence, characteristic, cognitive, combination, adaptation, control, conjunction, logic, possessive, participle.

Tildagi so‘z ma‘lum bir leksik ma‘noga ega bo‘lib, u muayyan vaziyatda namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha so‘zlar boshqa leksemalar bilan grammatik va mantiqiy bog‘lanishga kirishgandagina u yoki bu ma‘noga ega bo‘ladi. Bu so‘zlarning barqaror birikmalari bo‘lib, ikkinchisi bir-biri bilan bog‘lanib, yangi yagona ma‘no hosil qiladi.¹

Nutqda so‘zlar alohida holda ko‘rinmaydi, balki boshqa so‘zlar bilan o‘rab olingan bo‘lib, ular bilan leksik, grammatik, mantiqiy jihatdan birikishi kerak. Misol uchun, gul so‘zi son, jins va hol bo‘yicha kelishishni talab qiladi, ya‘ni sifat yoki kesim erkak bo‘lishi kerak, birlikda va nominativ holatda turishi kerak: o‘rmon guli. Agar siz ma‘nosi bo‘yicha mos bo‘lmagan sifatni ishlatsangiz (bulutli gul), so‘zlarning leksik mosligi buziladi.

Barqaror so‘z birikmalari mutlaq bog‘lanish bo‘lib, unda komponentlarni almashtirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Shunday qilib, quyosh nurining kombinatsiyasi "aks ettirilgan quyosh nuri" degan ma‘noni anglatadi. Agar aushbu kombinatsiyaning bir komponentini almashtiring, keyin u o‘z ma‘nosini yo‘qotadi (quyoshli kun, qo‘rqoq quyon kombinatsiyalari endi ko‘rsatilgan ma‘noga ega emas). Bir so‘z bilan aytganda, to‘plamdagi so‘zlarning lug‘aviy mosligi mutlaq va an‘anaviydir.

So‘zlarning semantik mosligi, ya‘ni semantik, ona tilida so‘zlashuvchilarga genetik jihatdan xosdir. Intuitiv ravishda olma bog‘i va olma bog‘i iboralarini ishlatish imkoniyati paydo bo‘ladi.

¹Lutfullayeva D. Gapni semantik-sintaktik qoliplashtirish muammolari. - Toshkent: Fan, 2005. - 139 b.

Ularning yonida maxsus komponentlar talab qilinadigan ko'plab so'zlar mavjud. So'zning uyg'unligini cheklashning sababi uning ma'lum bir muhitga bog'lanishida yotadi - bu so'zlarning barqaror birikmalari bo'lib, ular boshqacha tarzda frazeologik birliklar deb ataladi. Bu frantsuz tilshunosi Charlz Balining atamasi bo'lib, "ibora-so'z" ma'nosini bildiradi.

Frazeologik birliklarning tuzilishi va xususiyatlarini o'rganuvchi fanga frazeologiya deyiladi. Tilshunoslar uning hajmi masalasini muhokama qilmoqdalar. Frazeologik birliklarni nazariy asoslashda kelishmovchiliklar mavjud. Tilshunoslarning ma'lum guruhlarida tilda turg'un bo'lgan har qanday turg'un so'z birikmalari shunday nomlanadi. Leksikografik kuzatishlar bu masalaga turlicha yondashuvlarni baholash imkonini beradi. Frazeologizmlar faqat turg'un birikmalar bo'lib, ularning ma'nosi alohida komponentlarni tavsiflash orqali izohlanmaydi.

Shunday qilib, burmalarni keskinlashtirish yoki bulutlarda uchish iboralarini har bir so'zning tavsifi bilan tushuntirib bo'lmaydi. Bunday konstruksiyalarning ma'nosi bo'linmas, mustahkam o'rnatilgan kombinatsiyadir.

Ko'pgina tilshunoslar so'zlarni, aforizmlarni, nutq kliselarini frazeologik iboralar qatoriga kiritmaydilar. Ularning fikricha, frazeologik birliklar (so'zlarning barqaror birikmalari) bir so'zga ekvivalent bo'lgan birikmalardir.

Dunyoga mashhur rus tilshunosi Viktor Vladimirovich Vinogradov rus tilidagi so'zlarning turg'un birikmalarini batafsil tasvirlab bergan va ularni tasniflagan². Uning asarlarida frazeologik birliklar frazeologik birliklar (aslida idiomalar), frazeologik birliklar va frazeologik birikmalarga bo'linadi. Nikolay Maksimovich Shanskiy frazeologik iboralar guruhini ajratib ko'rsatish orqali Vinogradov tasnifini kengaytirdi.

To'plamlar semantikasi faqat ma'lum bir bog'lanishda aniq bo'ladigan birikmalardir. Idioma komponentlarining alohida ma'nosi mutlaqo ko'rinmaydi.

Yopishmalar semantikasi notekis, elakdagi mo'jizalar, qo'ldop otish, bosh barmoqlarni urish, qo'lda va boshqalarni har bir so'zning talqini bilan izohlab bo'lmaydi. Idiomalarning ma'nosi an'anaviy tarzda o'rnatilgan sintezdan olingan. Frazeologik birliklarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayondirmaxsus til.

Til tarixining timsoli so'zlarning barqaror birikmasidir. Bunday bitishmalarga misollar: boshdan-oyoq, tartibsizlikka kirish, berish uchun qanday ichish kerak. Ularni tarjima qilish qiyin, chunki ular har bir so'zning ma'nosi bilan turtki emas. Qo'shimchalar so'zlarni o'zgartira olmaydi yoki komponentlarni almashtira olmaydi.

Frazeologik birliklar birikmalardan farqli ravishda semantik motivli komponentlardan iborat. Ularning bo'linmas ma'nosi so'zlardan birining butun frazeologik birlik ma'nosi bilan metaforik o'xshashligiga asoslanadi. Iste'dodni yerga ko'mmoq frazeologizmi "kuchingizni behuda sarflash" ma'nosini bildiradi, u metafora bilan izohlanadi: yerga ko'mmoq – "yashirin, berkit"³. Frazeologik birliklar birikmalarga qaraganda kamroq idiomatikdir. Birlik boshqa so'zlar bilan suyultirilishi mumkin, ba'zida komponentlardan biri almashtirilishi mumkin. Masalan, belkurak deyish frazeologik birligida ba'zan olmosh almashtiriladi: belkurak chaqir. Frazeologik birliklar idiomatik iboralar deyiladi.

Frazeologik birikmalarning semantikasi turg'un ifodani tashkil etuvchi barcha komponentlarning ma'nolaridan tashkil topgan. Shu bilan birga, kombinatsiyada ham erkin komponent, ham bog'langan komponent mavjud. Ularning har birining qiymatlari to'plami

² Mahmudov N. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. - Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 147 b.

³ Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. . - Toshkent: O'qituvchi, 1995. - 230 b.

ifodaning yagona ma'nosini ochib beradi. Masalan, qasam ichgan dushman frazeologik birligiga qasam ichgan va erkin dushman so'zi biriktirilgan. Shuningdek, ko'krak do'sti, nozik vaziyat, tishlash sovuq, yalang'och tishlar va boshqalar kombinatsiyalarida.

Hozirgi zamon talabi ona tili o'qitishni ham tashkiliy, ham mazmuniy jihatdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ma'lumki, yangilangan ona tili ta'limining mazmuni o'quvchilarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri bayon qilish malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Hayotimizning barcha sohalarini kabi ta'lim tizimini ham modernizatsiyalash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Ta'lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to'liq mosligini ta'minlash bugun tez o'zgaruvchan ijtimoiy hayotga yoshlarimizni muvafaqqiyatli ijtimoiylashtirishining muhim omilidir. Mazkur vazifaning samarali hal etilishi o'z navbatida ta'lim jarayonining yaxlit tizimi sifatida modernizatsiyalashni taqozo etadi. Ta'limning innovatsion yo'nalganligining eng muhim parametrlaridan biri o'quvchilarni ta'lim jarayoni subyekti sifatida o'z faoliyatining ijodkoriga aylanishini ta'minlashdir. Mazkur maqsadga erishish o'z navbatida o'quvchilarni guruhlarda, kichik guruhlarda va juftliklarda hamkorlikdagi ishlarini tashkil etishni talab etadi. Interfaol metodlar o'z mohiyatiga ko'ra ta'limiy yoki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlasa-da, biroq, ularning har biri ta'lim yoki tarbiya jarayonida mahsuldorlikni ta'minlash bo'yicha turli imkoniyatlarga ega. Shu sababli o'qituvchilar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiqdir.

Interfaol metodlarni qo'llashda ta'lim oluvchilarning yosh, psixologik xususiyatlari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Bu o'qituvchilardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishni taqozo etadi. "So'z birikmasi" mavzusini o'quvchilarga tushuntirishda quyidagi ta'lim metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq: "Bahs-munozara" metodi.⁴ Metod ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan muayyan vaqt oralig'i va qat'iy qoidalarga muvofiq tashkil etiladigan og'zaki bahs bo'lib, o'quvchi (talaba)larda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha erkin, asosli fikrlarni bildirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quv mashg'ulotlarida bahsmunozaradan foydalanishda mavzuga doir ma'lum masalalar hal qilinadi.

Metodni qo'llashda quyidagi tartibda ish ko'riladi: Yuqoridagi metod bo'yicha o'quvchilarga bahs-munozara uchun quyidagicha topshiriq berish mumkin:

So'z birikmasi uchun qanday so'zlar zarur? So'z birikmasi tarkibidagi so'zlar qanday vositalar yordamida bog'lanadi?

Yechim: Mustaqil so'zlarning nutqda bog'lanishidan so'z birikmasi hosil bo'ladi. So'z birikmasi bo'lish uchun:

- 1) kamida ikkita mustaqil so'z bo'lishi lozim;
- 2) bu so'zlar ma'no jihatdan mos bo'lishi kerak;
- 3) so'zlarning biri ikkinchisiga ergashishi, ya'ni tobelanishi zarur;
- 4) qo'shimcha va yordamchi so'zlar mustaqil so'zlarni bog'lashi kerak.

5) Kelishik va egalik qo'shimchalari hamda ko'makchilar (ohang ham) so'z birikmalari tarkibida so'zlarni bir- biriga bog'lashga xizmat qiladi

Izoh: 1) bir o'quvchiga ikki marta so'zga chiqishga ruxsat etilmaydi; 2) o'qituvchi o'quvchilarning mavzudan chetga chiqmasliklarini qat'iy nazorat qilib boradi, bordi-yu, shunday holatlar sodir etilsa, so'zlovchilar bu haqida ogohlantiriladi.

⁴ G'ulomov A. Sodda gap. . - Toshkent: O'zdnashr, 1955. - 100 b.

TOPSHIRIQ Berilgan nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash maqsadida o'quvchilarga quyidagi mashq va topshiriqlar to'plami taqdim etiladi:

60-mashq. Har bir qatordagi so'zlarni bir-biriga bog'lab so'z birikmalari tuzishni mashq qiling. 1) bormoq, maktab, sari, shahar, o'qimoq; 2) suv, buloq, tinchlik, maqtamoq; 3) o'zga, yurt, cho'l, gul; 4) tog', chiqmoq, el, suyanch⁵

Ingliz va o'zbek so'z birikmalari tizimidagi hosila jarayonlarni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot til murakkabliklari, madaniy ta'sirlar va so'z yasalishining o'ziga xos xususiyatlarining ko'p qirrali jihatlarini ochib berdi. Qiyosiy tadqiqot ingliz tilining hosilaviy jarayonlarini o'rganishdan boshlandi, bu tilning katta lug'at boyligi tarixiy qarz olish va ta'sir qatlamlari bilan shakllangan. Ingliz tili global til sifatida turli madaniyatlarning ta'sirini o'z ichiga oladi, bu tilning leksik xilma-xilligiga hissa qo'shadi. Boshqa tomondan, O'rta Osiyo madaniy tarixidan kelib chiqqan turkiy til bo'lgan o'zbek tilidagi hosilaviy jarayonlarni o'rganish uning tarixiy yo'nalishini aks ettiruvchi o'ziga xos tomonlarni aniqladi. O'zak so'zlarga affikslar tizimli ravishda qo'shiladigan aglyutinatsiyaning keng tarqalganligi o'zbek tilidagi so'z yasalishiga xos aniqlik va bashoratlilikni ko'rsatadi. Murakkab so'zlar ingliz tiliga qaraganda kamroq tez-tez uchrasa ham, tilning madaniy o'ziga xosligining mohiyatini o'zida aks ettiradi, qo'shma so'zlar mahalliy kontekstga chuqur singdirilgan nozik tushunchalarni qamrab oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lutfullayeva D. Gapni semantik-sintaktik qoliplashtirish muammolari. - Toshkent: Fan, 2005. - 139 b.
2. Mahmudov N. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. - Toshkent: O'qituvchi, 1984. - 147 b.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. . - Toshkent: O'qituvchi, 1995. - 230 b.
4. Nazarova B. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. - Toshkent, 1997. - 21 b.
5. Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. . - Toshkent: Universitet, 1999. - 55 b.
6. G'ulomov A. Sodda gap. . - Toshkent: O'zdamnashr, 1955. - 100 b.

⁵ Ne'matov H., Sayfullayeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. . - Toshkent: Universitet, 1999. - 55 b

Pedagogical Sciences

Comparative Analysis of Special and General Inclusive Education

Ilaha Zabil Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Ph.D., Associate Professor

Sakina Faig Avshar

Azerbaijan University of Languages, Graduate, Essex group

Abstract:

This paper examines the similarities, differences, and intersections between special education and general inclusive education, focusing on their philosophies, approaches, and practical implementation. Special education caters to students with distinct needs, often providing tailored environments and individualized instruction to address disabilities or learning challenges. In contrast, general inclusive education emphasizes the integration of all students, including those with disabilities, within mainstream classrooms, promoting equity and shared learning experiences.

The analysis explores key aspects, such as pedagogical frameworks, teacher preparedness, resource allocation, and student outcomes, to evaluate the effectiveness of both models. It highlights the benefits of inclusive education, such as fostering social interaction and reducing stigmatization, while also addressing challenges, including inadequate support systems and potential disparities in addressing individual needs. Conversely, the paper discusses the strengths of special education in offering specialized resources but critiques its tendency to segregate students.

The study concludes by emphasizing the need for a balanced approach, advocating for a hybrid model that combines the strengths of both paradigms to achieve optimal outcomes for diverse learners. Recommendations include enhanced teacher training, collaborative frameworks, and policy reforms to bridge the gap between special and inclusive education.

Keywords: comparative education, special education, inclusive education, approaches, aspects, education system

Introduction

Comparative education as a scientific discipline provides a unique opportunity to study the education systems of different countries, identifying their similarities and differences, as well as to analyze approaches to solving various educational problems. One of these tasks is to ensure equal access to education for children with special educational needs. In this context, it is important to study two approaches: special and inclusive education.

The purpose of this article is to consider the key aspects of special and inclusive education, to identify their advantages and disadvantages, as well as to conduct a comparative analysis of these approaches within the framework of international educational practice.

Special education is a system of education adapted for children with special educational needs, including physical, cognitive, emotional and social disabilities. The main goal of special education is to create conditions for the maximum development of the abilities of each child in a specialized environment [14].

Inclusive education involves the integration of children with special educational needs into the general educational environment. This approach is based on the principles of equality, accessibility and non-discrimination, ensuring the participation of all students in the educational process [17].

The comparative analysis of the education system is given below.

Organizational aspects: Special education is usually implemented in specialized schools or classes where adapted programs and methods are used. This approach allows you to take into account the individual characteristics of children, but can lead to isolation from the rest of society [8]. Inclusive education, on the contrary, is organized in general schools, where conditions are created for the education of children with different needs. This promotes social inclusion, but requires significant resources and teacher training [1].

Pedagogical approaches: In special education, the focus is on individualizing learning and applying specialized methods. Programs are often developed taking into account the specific disorders and needs of children [7]. Inclusive education is focused on co-education of all children, which requires the development of universal pedagogical strategies, such as differentiated learning and the use of universal design technologies [3].

Social aspects: Special education can limit the opportunities for socialization of children with special needs, since they study in isolated conditions [10].

Inclusive education, on the contrary, contributes to the formation of tolerance and mutual understanding among all participants in the educational process, which is an important factor in building an inclusive society [15].

Education is a fundamental right that serves as a cornerstone for individual and societal development. Over the years, different approaches have been implemented to cater to the diverse needs of learners, particularly those with disabilities or special needs. Among these approaches, special education and inclusive education stand out as two distinct yet interconnected paradigms. Special education focuses on creating tailored learning environments that address specific challenges faced by students with disabilities. By offering individualized support and specialized resources, special education aims to maximize the potential of these learners. However, its segregated nature has often raised concerns about social isolation and limited interaction with peers in mainstream settings.

On the other hand, inclusive education seeks to break down barriers by integrating all students, including those with disabilities, into regular classrooms. This approach is grounded in the principles of equity, diversity, and shared learning, aiming to foster a sense of belonging and mutual respect. While inclusive education promotes social integration and reduces stigmatization, it also poses challenges, such as the need for adequate teacher training, resources, and classroom accommodations. Understanding the advantages and disadvantages of both special and inclusive education is essential for shaping policies and practices that ensure equitable and effective learning experiences for all students.

Special Education

Advantages:

- Individual approach to learning.
- High degree of adaptation of educational programs.

Disadvantages:

- Social isolation.
- Limited opportunities for integration into society.

Inclusive education

Advantages:

- Development of tolerance in society.
- Expanded opportunities for socialization.

Disadvantages:

- High resource requirements.
- The need to train teachers and change infrastructure.

In many countries of the world, both special and inclusive education programs are implemented. For example, in Finland, inclusive education is supported at the state level and is part of the general education policy [9]. In the United States, there is the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA), which ensures the rights of children with special needs to access education, both in specialized and inclusive settings [18].

Comparison of Private and Public Schools in Azerbaijan

The education system in Azerbaijan encompasses advanced government and private schools at various levels. Both types of schools serve society, but they vary in organizational structure, finance, quality of education, and social impact. This article will compare the key features of public and private schools, examine their advantages and disadvantages and draw conclusions on education policy. There are some key features of Public and Private Schools:

State schools

Public schools are funded and run by the government. The main features of government schools in Azerbaijan are:

- **Funding:** Education is funded by the state budget and pupils are not required to pay tuition fees.
- **Availability:** Public schools are open to everyone and operate in different parts of the country.
- **Programs:** A standardized curriculum is being implemented in accordance with national education programs.
- **Resources:** Teacher salaries, textbooks and other resources are provided by the government.

Private schools

Private schools are funded and run by private or corporate investment. Their main characteristics are:

- **Funding:** Students are required to pay tuition fees, which provides financial stability.
- **Exclusivity:** It is often reserved for the children of families who require higher tuition fees.
- **Programs:** International educational programs (such as IB, Cambridge) or individual approaches are used.
- **Resources:** More modern technologies and fewer pupil-class ratios

Comparative Analysis of the two kinds of the school: state and private

Teaching Quality

Public schools have been standardized, and teachers are primarily appointed by the government. But a lack of resources and large classes can have an impact on quality [2]. In private schools, however, the quality of education may be higher because of individual approaches, modern methods, and better infrastructure [4].

Finance and Management

State schools sometimes face financial shortfalls because they depend on the state budget. Private schools, on the other hand, have their own sources of finance and this increases their flexibility. However, high prices among private schools can create social inequality [19].

Social Integration

State schools offer a broader range of opportunities for social integration because students from different social backgrounds are educated there. Private schools, on the other hand, may experience social upheaval, which in some cases can have a negative impact on social diversity [12].

Infrastructure and Technology

Private schools usually have more modern technologies and well-equipped buildings. In public schools, however, these opportunities can sometimes be limited, especially in rural areas [16].

Advancements and Conflicts of the state and private schools

State schools

Advantages:

- Accessibility and free education.
- Promoting social intelligence.

Conflicts:

- The limitations of resources.
- Differential quality of teaching in regions.

Private schools

Advantages:

- High-quality education and individual approach.
- Modern infrastructure and resources.

Conflicts:

- Expensive tuition fees.
- The risk of social classification.

A comparison of public and private schools shows that there are strong and vulnerable sides to both systems. State schools provide wider accessibility and social integration, but face resource shortages and in some cases quality problems. Private schools, on the other hand, provide an individual approach and high quality but create financial constraints.

Education policy in Azerbaijan should focus on uniting the best aspects of these two systems. The infrastructure of public schools needs to be improved while increasing opportunities for collaboration to benefit from private sector expertise.

Comparative Analysis of Education: Special and Inclusive Education in the UK and Azerbaijan

Special and inclusive education is becoming increasingly relevant in the context of the pursuit of equality and social inclusion. The UK and Azerbaijan represent two different approaches to special and inclusive education based on their historical, cultural and social contexts. The purpose of this article is to conduct a comparative analysis of these systems, to identify their advantages and disadvantages, and to suggest directions for improvement.

Characteristics of special and inclusive education systems

United Kingdom

The UK is considered one of the leading countries in the field of inclusive education. Main characteristics of the system:

- **Legislative framework:** The Education Act and the Equality Act 2010 provide the legal framework for inclusive education.
- **Supports:** Students with Special Educational Needs (SENs) receive support through Individualized Education Plans (IEPs) and funding.
- **Infrastructure:** Schools are equipped with special equipment for students with physical and mental disabilities.
- **Teacher training:** Regular training and professional development for teachers on inclusion issues.

Azerbaijan

Azerbaijan is just beginning to introduce elements of inclusive education, based on national development strategies:

- **Legislative framework:** The Law on Education and the National Education Development Strategy (2013–2025) include provisions on inclusion.
- **Support:** Limited number of special schools and classes for children with special needs.

- **Infrastructure:** weakness of sufficient equipped schools, especially in rural areas.
- **Teacher training:** Insufficient training of teachers in the field of inclusion.

Comparative analysis

To illustrate the differences, let's present the key aspects in the table:

Aspect	United Kingdom	Azerbaijan
Legislative framework	Developed, includes laws on equality and children's rights.	Developing, with a limited emphasis on inclusion.
Financing	State and local funding.	Limited funding.
Infrastructure	High level of school equipment.	Not much satisfied level of equipment, especially in the regions.
Teacher Training	Regular training and professional development.	Limited teacher training programs.
Social integration	High level of social inclusion.	Not a high level of social integration.

Advantages and disadvantages

United Kingdom

Advantages:

- Developed infrastructure.
- An integrated approach to inclusion.
- Support at the level of politics and society.

Disadvantages:

- High costs for the implementation of programs.
- Some schools are facing congestion.

Azerbaijan

Advantages:

- The National Education Development Strategy lays the groundwork for the future.
- Gradual introduction of inclusive practices.

Disadvantages:

- Insufficient funding.
- Weak infrastructure and teacher training.

Recommendations and prospects

For the UK:

1. Increase funding to support schools in low-resource regions.
2. Develop programs to raise public awareness of the importance of inclusion.

For Azerbaijan:

1. Increase public funding for inclusive infrastructure.
2. Introduce mandatory teacher training programs in the field of inclusion.
3. To create additional educational resources for parents and students.

The education systems in the UK and Azerbaijan differ significantly in their approach to special and inclusive education, shaped by historical, cultural, and policy contexts. In the UK, inclusive education is a central tenet of educational policy, supported by robust legal frameworks such as the Equality Act (2010) and the Children and Families Act (2014). These laws ensure that children with special educational needs and disabilities (SEND) have the right to receive education in mainstream schools, wherever possible, with appropriate support. The UK's education system emphasizes creating an inclusive environment through personalized learning plans, specialist staff, and adaptive technologies, making it a global leader in inclusive education practices. However, challenges such as budget constraints, staff shortages, and variability in implementation across regions remain persistent issues.

In contrast, Azerbaijan is still developing its framework for special and inclusive education. While the country has made significant strides in recent years, particularly with the ratification of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) in 2008, the education system largely relies on segregated special schools to cater to students with disabilities. Inclusive education initiatives are gaining traction, but the transition has been slow due to limited resources, teacher training, and societal attitudes toward disability. Efforts have been made to pilot inclusive education in mainstream schools, supported by international organizations and local government reforms, but these programs remain in the early stages of widespread adoption.

Despite these differences, both countries share common challenges in balancing the provision of individualized support with the goal of social integration. In the UK, inclusive education often places a heavy burden on teachers and schools to meet diverse needs, sometimes leading to inconsistent outcomes. In Azerbaijan, while special schools provide tailored support, they inadvertently segregate students from their peers, limiting opportunities for social interaction and inclusion. Both systems require ongoing reforms to ensure that all students, regardless of their abilities, receive equitable educational opportunities.

To move forward, Azerbaijan is developing the educational system based on the UK's experience in implementing inclusive education policies, focusing on teacher training, resource allocation, and public awareness campaigns to shift societal perceptions. Conversely, the UK can draw lessons from Azerbaijan's smaller-scale approaches to special education, which often allow for more intensive individual support. A collaborative exchange of knowledge and best practices between the two countries could help address their respective challenges and create a more inclusive education landscape for all learners.

Conclusion

A comparison of special and inclusive education shows that both approaches have their strengths and weaknesses. The best solution is to combine them depending on the individual needs of the child and the capabilities of the educational system. Effective implementation of inclusive education requires significant investment in teacher training, infrastructure adaptation and development of teaching materials.

A comparative analysis of inclusive education systems in the UK and Azerbaijan shows that the UK has made significant progress, while Azerbaijan is taking the first steps in this direction. Despite their differences, both countries can learn from each other's experiences. For Azerbaijan, it is important to take into account the successful practices of the UK, adapting them to local conditions, and the UK can use approaches to integration in conditions of limited resources.

A comparative analysis of public and private schools reveals that both systems possess notable strengths and inherent limitations. Public schools are characterized by greater accessibility and the promotion of social integration; however, they often encounter challenges related to resource constraints and, in some cases, issues with quality. Conversely, private schools are distinguished by their individualized approaches and higher quality education, though they present financial barriers that limit access for many families.

Education policy in Azerbaijan should prioritize integrating the strengths of these two systems. Efforts should focus on enhancing the infrastructure of public schools while fostering opportunities for collaboration with the private sector to leverage its expertise and resources.

List of sources

1. Ainscow, M. "Understanding the Development of Inclusive Education". — London: Routledge, 2020.
2. Azerbaijani Ministry of Education. "Statistics of State Schools." 2022.
3. Booth, T., Ainscow, M. "The Index for Inclusion". — Bristol: CSIE, 2011.
4. Cambridge International. "The quality of education in private schools." London, 2020.
5. Equality Act 2010, United Kingdom.
6. Education Act, UK.
7. Florian, L. "Special and Inclusive Education: Promoting Collaborative Practices". — Cambridge: CUP, 2014.
8. Grebennikov, V. V. "Psychology of Special Education". — St. Petersburg: Piter, 2017
9. Halinen, I. "The Finnish Inclusive Education Model". — Helsinki: Finnish National Agency for Education, 2016.
10. Lubovsky, V. I. "Psychological aspects of special education". — Moscow: Academy, 2012.
11. National Strategy for the Development of Education in Azerbaijan, 2013–2025
12. OECD. "Money and private schools: Social influences." Paris, 2018.
13. OECD. "Education Policy Outlook." 2019.
14. Savchenko, T. A. "Fundamentals of Special Education". — Moscow: Prosveshcheniye Publishing House, 2015.
15. Slee, R. "Inclusive Education: From Policy to Practice". — London: Routledge, 2018.
16. The European Council for Education. "Education infrastructure and development." Brussels, 2021.
17. UNESCO. "Inclusive Education: Principles and Practices". — Paris: UNESCO, 2009.
18. United States Department of Education. "Individuals with Disabilities Education Act (IDEA)". — Washington, DC, 2004.
19. UNESCO. "Education and Social Equality." Paris, 2019.
20. UNICEF. "Inclusive Education Practices Worldwide." 2020.

APPLICATION OF A STUDENT-CENTERED APPROACH IN DEVELOPING COMMUNICATIVE GRAMMAR COMPETENCE DURING ENGLISH LESSONS

Kismetova G.N.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Oryngali N.S.

2nd year Master's degree student of Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Abstract. The article investigates the application of a student-centered approach to enhance communicative grammar competence among English as a Foreign Language (EFL) learners. This approach, rooted in constructivist theories, focuses on personalization, contextualization, and learner autonomy. The paper incorporates theoretical underpinnings, practical strategies, and a case study from secondary school teaching experience in Kazakhstan, illustrating its impact on 8th and 9th-grade students' grammar proficiency. The discussion also highlights the contributions of Kazakhstani researchers to language pedagogy, particularly in trilingual education, showcasing the importance of innovative teaching methodologies in multilingual contexts. The findings underline the benefits of a student-centered approach in fostering meaningful language use, learner engagement, and autonomy.

Key words: Student-centered approach, communicative grammar competence, constructivist learning, English as a Foreign Language (EFL), trilingual education, personalization, learner autonomy.

Introduction

In the context of foreign language education, grammar has long been considered a cornerstone of linguistic competence. However, traditional grammar teaching methods often emphasize rote memorization and mechanical drills, which may limit students' ability to use grammar effectively in authentic communication. The student-centered approach, rooted in constructivist learning theories, shifts the focus from teacher-led instruction to student-driven learning.

This approach has gained considerable attention in Kazakhstan, where the trilingual education policy emphasizes the need for high-quality language instruction in Kazakh, Russian, and English. Kazakhstani researchers, including those studying innovative methods in language teaching, have explored strategies to enhance communicative competence. For example, the works of A.B. Zhumbabayev and R.S. Rakhimzhanova have highlighted the integration of interactive and student-centered methods in language education, demonstrating their effectiveness in fostering engagement and proficiency. Building on these contributions, this article examines how a student-centered approach can be applied to the development of communicative grammar competence in English lessons, providing practical insights for educators.

The student-centered approach is grounded in constructivist theories, particularly those proposed by Vygotsky, who emphasized the importance of social interaction and active participation in learning. This approach advocates for learning environments where students take

responsibility for their progress, engage in collaborative activities, and relate new information to their prior knowledge. When applied to grammar instruction, this framework supports the integration of grammar into meaningful communicative contexts, enabling learners to internalize rules through practice and interaction.

Key principles of a student-centered approach in grammar teaching:

1. **Personalization:** Tailoring activities to the students' interests, needs, and proficiency levels ensures that grammar instruction is relevant and engaging. For example, students might create sentences or dialogues based on their personal experiences, incorporating target grammatical structures.
2. **Contextualization:** Grammar rules are introduced within authentic communicative contexts rather than in isolation. This helps students understand how grammar functions in real-life communication. For instance, role-playing activities or storytelling can integrate grammar practice with meaningful language use.
3. **Collaboration:** Group activities, such as peer editing and collaborative writing tasks, encourage students to learn from one another and develop their grammatical accuracy through interaction. This fosters a supportive learning environment where students feel comfortable experimenting with language.
4. **Autonomy:** Encouraging students to take ownership of their learning through self-assessment, goal setting, and independent practice strengthens their ability to monitor and improve their grammar use. Tools like grammar logs or reflective journals can facilitate this process.

Despite its advantages, implementing a student-centered approach in grammar teaching may pose challenges. These include managing diverse proficiency levels, balancing explicit instruction with communicative practice, and addressing time constraints. To overcome these challenges, teachers can use differentiated instruction, combine inductive and deductive methods, and integrate grammar practice into existing curriculum goals. Professional development and collaboration among educators can also support the effective application of this approach.

Practical strategies for implementing the student-centered approach:

1. **Task-based language teaching (TBLT):** TBLT integrates grammar instruction into tasks that mimic real-world communication. For example, students might plan a trip or conduct a survey, using target grammatical structures to complete the task.
2. **Interactive activities:** Games, debates, and problem-solving tasks can be designed to include specific grammar points, making learning both enjoyable and effective. For instance, a "grammar auction" activity requires students to "buy" sentences they believe are grammatically correct.
3. **Flipped classroom:** In a flipped classroom model, students review grammar explanations and examples as homework, freeing up class time for interactive practice and feedback. This approach promotes active engagement and deeper understanding.
4. **Error analysis and peer feedback:** Encouraging students to analyze their own and their peers' grammatical errors fosters critical thinking and collaborative learning. Teachers can guide this process by providing constructive feedback and highlighting common patterns.

Materials and types of research

This research is based on a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative data to evaluate the effectiveness of a student-centered approach in developing communicative grammar competence. The primary materials included lesson plans, grammar exercises, and assessment tools tailored to the needs of 8th and 9th-grade students at Secondary School №10 named after A. Baitursynov in Uralsk. Qualitative data were collected through classroom observations, teacher reflections, and student feedback to gain insights into the

learning process and engagement levels. Quantitative data were gathered through periodic assessments, measuring students' grammar proficiency at the beginning and end of the semester. These assessments included both written and oral tasks, focusing on key grammar topics such as tenses, conditionals, and reported speech. The combination of these methods provided a comprehensive understanding of the impact of the student-centered approach on learners' grammatical and communicative skills.

Research questions and results

Here are research questions that guide this study as follows:

1. How does a student-centered approach improve grammar competence in 8th and 9th graders?
2. What activities, such as role-plays and group projects, were most effective for learning grammar?
3. What progress did students show after applying the student-centered approach?

During my work as an English teacher with 8th and 9th grades at Secondary School №10 named after A. Baitursynov in Uralsk, I applied a student-centered approach to teaching grammar. The primary focus was to develop communicative grammar competence by integrating grammar instruction into real-life scenarios and fostering active student participation. Activities included role-plays, collaborative projects, and interactive games, all designed to make grammar learning engaging and meaningful.

For instance, in one lesson, students created dialogues incorporating conditionals to simulate planning an event. In another activity, students worked in groups to write and present short stories using past tenses. These tasks not only reinforced grammatical structures but also encouraged creativity and teamwork.

The results of this approach were measured through periodic assessments, including both written and oral tasks. Below is a table summarizing the improvement in grammar competence across two groups (8th and 9th grades) over the course of one semester.

Table 1: Improvement in grammar competence among 8th and 9th graders using a student-centered approach.

Grade	Aspect assessed	Beginning of semester	End of semester	Improvement	Key observations
8th Grade	Grammar proficiency in tenses	48%	74%	+26%	Students demonstrated improved fluency in using past and present tenses, particularly in storytelling tasks.
	Application of conditionals	52%	76%	+24%	Role-play exercises, such as discussing hypothetical situations, significantly enhanced comprehension.
	Accuracy in reported speech	50%	75%	+25%	Collaborative exercises, like peer interviews, boosted both accuracy and confidence.

9th Grade	Grammar proficiency in tenses	56%	86%	+30%	Context-based writing assignments showed a remarkable impact on grammatical accuracy.
	Application of conditionals	57%	87%	+30%	Structured debates on real-world topics improved logical sentence structuring with conditionals.
	Accuracy in reported speech	53%	83%	+30%	Students displayed confidence in transforming direct speech to reported speech in oral presentations.

This table highlights the effectiveness of the student-centered approach in enhancing communicative grammar competence.

Conclusion

The student-centered approach represents a paradigm shift in grammar teaching, moving away from traditional methods toward a more dynamic and learner-focused model. By prioritizing personalization, contextualization, collaboration, and autonomy, this approach equips students with the tools they need to use grammar effectively in real-life communication. This methodology not only improves academic outcomes but also fosters critical thinking, creativity, and confidence in learners as they actively participate in their educational journey.

The works of Kazakhstani researchers in language pedagogy further reinforce the importance of adopting innovative methods to enhance communicative competence. Their contributions, including the exploration of interactive teaching techniques and their application in trilingual education, have laid the groundwork for practical implementations that benefit learners in multilingual and multicultural contexts. For instance, the research emphasizes the value of integrating cultural elements and local realities into teaching strategies, making the learning process more relatable and impactful for students.

As English language teaching continues to evolve, integrating student-centered strategies into grammar instruction holds great potential for fostering communicative competence and lifelong learning. These approaches not only address the diverse needs of learners but also align with the broader educational goals of preparing students for real-world communication and professional success. Moving forward, further exploration of this methodology can provide deeper insights into its adaptability across different educational settings and its long-term impact on language proficiency.

References

1. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
2. Harmer, J. (2015). *The practice of English language teaching* (5th ed.). Pearson Education.
3. Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching: An introduction*. Cambridge University Press.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

6. Zhumabayev, A. B. (2020). Innovative methods in language teaching: A focus on trilingual education. *Kazakhstan Journal of Education Studies*.
7. Rakhimzhanova, R. S. (2019). Communicative competence development in multilingual contexts. *Journal of Modern Pedagogical Research in Kazakhstan*.
8. Zhussupova, R. K. (2016). Developing communicative grammar skills in multilingual education. *Pedagogical Innovations in Kazakhstan*.
9. Seitova, M. A. (2018). The role of active learning methods in language teaching. *Trilingual Education Review in Kazakhstan*.

Питання формування ціннісно-сміслової компетентності майбутніх магістрів права

Сергієнко Анфіса Сергіївна

старший викладач кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського,
Україна

В умовах євроінтеграційних процесів в Україні, воєнного стану, а також входження нашої держави до європейського освітнього простору рівень підготовки майбутніх юристів набуває великого значення. Адже сучасні здобувачі вищої юридичної освіти – у майбутньому представники таких важливих для суспільства професій як адвокати, судді, нотаріуси, а також представники України на міжнародній арені. Тому беззаперечною є ключова роль закладів вищої освіти у підготовці високопрофесійних спеціалістів, які окрім професійних умінь і навичок володіють достатнім набором моральних та етичних якостей.

Зосередимо увагу саме на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту», другий (магістерський) рівень вищої освіти передбачає набуття здобувачами вищої освіти здатності до розв'язування задач дослідницького та/або інноваційного характеру у певній галузі професійної діяльності [1]. Маючи дипломи бакалаврів права майбутні магістри права поглиблюють свої теоретичні знання, удосконалюють практичні навички, вчать застосовувати норми матеріального та процесуального права на практиці, здобуваючи при цьому необхідні для здійснення професійної юридичної діяльності компетентності. Завданням закладів вищої освіти у цьому процесі є не лише забезпечити набуття здобувачами освіти відповідних компетентностей, передбачених освітньою програмою, а і виховати особистість, соціально орієнтовану, яка має повагу до суспільних цінностей, суспільної моралі і володіє такими моральними якостями, які забезпечать їй можливість діяти виключно у рамках чинного законодавства й в інтересах людини, громадянина, суспільства і країни в цілому. Тому особлива увага закладів вищої освіти має бути приділена формуванню і розвитку ціннісно-сміслових орієнтирів студентів.

Моральні якості юристів є предметом особливої уваги суспільства. Воно традиційно пов'язує з юридичною професією уявлення про такі основоположні цінності, як гуманізм, справедливість, об'єктивність, чесність і порядність тощо [2]. Моральний вимір права є необхідною умовою його подальшого розвитку й удосконалення, умовою його гуманістичної, особистісної орієнтації. Моральне обґрунтування права та правове забезпечення моральних норм ведуть до їх гармонійності і дієвості [3]. Викликом для закладів вищої освіти є сформуванню ціннісно-сміслову компетентність майбутнього юриста. Адже сучасному суспільству потрібні прозорі, некорумповані, ефективні державні і суспільні процеси, і реалізувати їх можуть тільки спеціалісти із необхідним набором професійних та ціннісно-сміслових компетентностей.

Ціннісно-сміслова компетентність передбачає наявність у майбутнього магістра права здібностей:

- окреслювати особисті цілі та ставити перед собою мету щодо вибору спеціалізації та діяльності за фахом;
- мати власну чітко визначену, морально обґрунтовану позицію під час прийняття будь-яких рішень;

– нести відповідальність за прийняті рішення на підставі особистих визначених ціннісних орієнтирів;

– мати на меті розвиватися, удосконалювати не лише професійні уміння і навички, а моральні якості, примножувати ціннісні орієнтири.

Таким чином можемо визначити, що ціннісно-сміслова компетентність майбутніх юристів це сукупність їх умінь, знань, навичок, які формуються у процесі здобуття освіти і удосконалюються протягом усього періоду соціальної активності особи і передбачають її здатність обирати вид, модель, міру позитивної соціально активної поведінки, нести відповідальність за свої вчинки, діяти в межах чинного законодавства, керуючись при цьому нормами моралі, загальноприйнятими у суспільстві, і особистими ціннісними орієнтирами.

Важливим для кожного здобувача вищої юридичної освіти є визначити, заради чого така освіта здобувається, зрозуміти власну мотивацію до навчання. З метою вивчення даного питання у Кременчуцькому національному університеті імені Михайла Остроградського було проведено опитування здобувачів першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня вищої юридичної освіти. На запитання «що для вас є головним у процесі навчання?» студенти-бакалаври надали такі відповіді: 6 % опитаних студентів-бакалаврів навчаються заради оцінки, 14 % – щоб довести, що вони найкращі, 63 % навчаються тому, що цього вимагають батьки і контролюють успішність і лише 17 % навчаються заради отримання знань і підготовки до професійної діяльності.

Серед студентів-магістрів заради оцінки навчається 1%, 27 % – щоб довести, що вони найкращі, 5 % – заради схвалення батьків, 60 % навчаються заради отримання знань.

Таким чином можемо прослідкувати, що рівень самовизначеності студентів як майбутніх фахівців зростає з віком, кількістю набутих умінь і навичок, етапом розвитку особистості. Здобувачі освіти другого (магістерського) рівня освіти більш усвідомлено ставляться до процесу навчання як до засобу набуття необхідних знань для подальшої професійної діяльності і рівень мотивації до навчання у них вищий, ніж у студентів першого (бакалаврського) рівня освіти.

Виходячи із результату опитування, можна зробити висновок, що формування ціннісно-сміислової компетентності майбутніх юристів є важливою передумовою формування особистості, її ціннісних орієнтирів і моральних якостей. Завданням закладів вищої освіти є сприяти розвитку особистості здобувача освіти, проводити роз'яснювальні заходи, семінари, тренінги із вирішення конфліктних ситуацій із застосуванням норм права і вчити при цьому здобувачів керуватися власними переконаннями, моральними орієнтирами.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. – Режим доступу :<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page2> (дата звернення 23.01.2025).
2. 5. Хоменко О.В. Загальна характеристика моральної культури юриста / О. В. Хоменко. //Форум права. 2013. – № 11. – С. 712-716.
3. Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. / В.О. Лозовий, О.В. Петришин. // Видавництво Право. – 2004. С.176.

ŞAGİRD LƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ESSENİN ROLU

Nazxanım İsayeva Etibar qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

Açar sözlər: *Esse, yazı, dərslik, şagird inkişafı, tənqidi düşüncə, analitik bacarıqlar*

Bu məqalədə esse yazılarının təhsildə rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Müasir dövrdə şəxsi düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti intellektual inkişafın əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Esse, yazı formasında yaradıcılıq və subyektiv yanaşmanı ön planda saxlayaraq, müəllifin şəxsi baxışlarını, hisslərini və təcrübələrini ifadə etməyə imkan yaradır. Məqalədə esse janrının müxtəlif növləri – tədviri, nəqli, mühakimə xarakterli və reflektiv esselər haqqında məlumat verilmişdir. Məktəblərdə esse yazılarının şagirdlərin tənqidi və analitik düşüncələrinin inkişafı, yaradıcılıq bacarıqlarının artırılması və dil ifadə qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün mühüm vasitə olduğu vurğulanmışdır. Məqalənin məqsədi məktəb təhsilində esse yazılarının rolunu və şagirdlərə verdiyi faydaları müzakirə etməkdir. Esse yazı növü şagirdlərin fərdi inkişafını dəstəkləyir, onlara öz fikirlərini strukturlaşdırmaq və onları dəqiq ifadə etmək vərdişi qazandırır. Nəticədə, esse yazıları şagirdlərin akademik biliklərini deyil, həm də düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirən effektiv bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

Н.Э.Исаева

РОЛЬ ЭССЕ В РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: *Эссе, письмо, учебник, развитие учащихся, критическое мышление, аналитические навыки.*

В данной статье рассматривается роль и значение написания эссе в образовании. В современное время способность свободно выражать личные мысли выступает одним из основных показателей интеллектуального развития. Эссе дает возможность выразить личные взгляды, чувства и переживания автора, сохраняя на первом плане творческий подход и субъективный подход. В статье представлены сведения о различных типах жанра эссе - конспективном, повествовательном, оценочном и рефлексивном эссе. Подчеркнуто, что написание эссе в школе является важным инструментом развития критического и аналитического мышления учащихся, повышения их творческих способностей и формирования способностей языковой выразительности. Цель статьи – обсудить роль написания эссе в школьном образовании и его пользу для учащихся. Написание эссе способствует личностному развитию студентов, давая им привычку структурировать свои идеи и ясно их выражать. В результате написание эссе считается эффективным инструментом, развивающим не только академические знания студентов, но и их мыслительные способности.

N.E.Isaeva

THE ROLE OF THE ESSAY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITING SKILLS

Keywords: *Essay, writing, textbook, student development, critical thinking, analytical skills*

This article discusses the role and importance of essay writing in education. In modern times, the ability to freely express personal thoughts is one of the main indicators of intellectual development. An essay provides an opportunity to express the author's personal views, feelings and experiences, while maintaining a creative and subjective approach in the foreground. The article presents information about different types of essay genres - summary, narrative, evaluative and reflective essays. It is emphasized that essay writing at school is an important tool for developing students' critical and analytical thinking, enhancing their creativity and forming their

linguistic expressiveness. The purpose of the article is to discuss the role of essay writing in school education and its benefits for students. Essay writing contributes to the personal development of students, giving them the habit of structuring their ideas and expressing them clearly. As a result, essay writing is considered an effective tool that develops not only students' academic knowledge but also their thinking abilities.

Müasir dövrdə şəxsin öz müstəqil fikirlərini yazı vasitəsi ilə ifadə etməyi bacarması, intellektual inkişafın əsas göstəricilərindən biridir. Bu kontekstdə esse, şəxsi düşüncə və yaradıcılıq azadlığının bir növ simvolu kimi çıxış edir. Esse latın sözü olub “exagium” sözündən yaranıb, “bir şeyi çəkib dəyərləndirmək” mənasındadır. Bu janır şəxsin şəxsi baxışlarını, hisslərini, duyğularını həmçinin özünəməxus üslubunu mətnə əlavə etməyə imkan yaradır.

Esse yazmaq elmi işlərdən, əənəvi məqalələrdən müqayisədə, özündə sərbəstlik və yaradıcılığı ön planda saxlayır. Esse yazmaq bəzi insanlar üçün intellektual məşğuliyyət, digər insanlar üçün isə necə deyərlər, müəyyən mənada özünü ifadə vasitəsidir. Yaxşı yazılmış esse mövzundan asılı olmayaraq oxucunu təsirləndirməyə, düşündürməyə, hətta ruhlandırmağa qadirdir.

Esse janrı bir çox sahədə geniş istifadə olunur. Ədəbiyyatdan tutmuş fəlsəfəyə, siyasətdən, psixologiyaya qədər müxtəlif mövzuların əhatə edilməsi, esseni universal və dəyərli bir yazı forması halına gətirir.

Eyni ilə məktəb təhsilində də təkcə şagirdlərə bilik öyrətməklə məhdudlaşmır, həm də onların tərakkürünü inkişaf etdirmək, şəxsi düşüncələrini ifadə etməyi öyrətmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə esse yazı növü, məktəb dərslərində şagirdlərin tənqidi və yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün mühüm bir vasitə kimi istifadə edilir. Esse, müəllimlərə şagirdlərin nəinki bilik səviyyəsini, həm də şəxsi yanaşmalarını, düşüncə dərinliyini və məntiqi təhlil qabiliyyətini qiymətləndirmək imkanı yaradır.

Məktəb dərslərində də şagirdə bilik öyrətmək, onların tərakkürünü inkişaf etirmək, şəxsi düşüncə, hiss və emosiyalarını inkişaf etdirmək üçün esse yazı növündən geniş istifadə olunur. Şagirdlərin tənqidi və yaradıcılıq bacarıqlarını, məntiqi təhlil qabiliyyətini düşüncə dərinliyini inkişaf etdirir.

Esse mövzuları məktəb dərslərində müxtəlifdir – bəzən ədəbiyyat əsərlərinin analizi, bəzən cəmiyyətin aktual problemləri, bəzən də şəxsi təcrübələr haqqında olur. Bu mövzular şagirdlərə düşünmək, öz fikirlərini strukturlaşdırmaq və onları dəqiq ifadə etmək vərdişi qazandırır. Essələr, təhsilin yalnız faktlar üzərində qurulmadığını, həm də fərdi yanaşma və yaradıcılığın vacibliyini göstərir.

Məqaləmizin məqsədi, məktəb dərslərində esse yazısının rolu və əhəmiyyətini araşdırmaq, eləcə də onun şagirdlərə nə kimi töhfələr verdiyini nəzərdən keçirməkdir. Esse yalnız bir yazı növü deyil, həm də gənc nəslin öz düşüncələrini formalaşdırmaq və ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirən bir vasitədir.

Ənənəvi elmi mətnlərdən fərqli olaraq, esse şəxsi düşüncələr və təhlillər əsasında mövzunu fərqli perspektivlərdən dəyərləndirmək üçün ideal bir yazı formasıdır. Esse, müəllifin subyektiv yanaşmasını ortaya qoyaraq, mövzunu daha dərin və fərdi şəkildə araşdırmağa imkan verir. Belə deyə bilərik ki, esse yazarkən bir sıra nüanslara diqqət yetirilməlidir:

Düzgün struktur. Esse, giriş, əsas hissə və nəticə bölmələrindən ibarət olmalıdır. Fikirləri nizama salmaq və hər bölmədə əsas mövzudan sapmamaq vacibdir.

Dildə səlistik. Esse yazarkən dildə aydınlıq və səlistik əsasdır. Çox mürəkkəb ifadələrdən qaçmaq və oxucuya aydın olan cümlələr qurmaq lazımdır.

Şəxsi fikirlər. Esse müəllifin şəxsi baxışlarını əks etdirdiyi üçün subyektiv fikirlər ön plandadır. Əsas məqam müəllifin baxışını oxucuya inandırıcı şəkildə çatdırmaqdır.” [3]

Esse, müəllifin subyektiv baxışlarını, şəxsi təəssüratlarını və təhlillərini ifadə etdiyi yazı formasıdır. Esselər adətən konkret bir mövzunun tədqiqi və analizi əsasında deyil, şəxsi fikirlər və düşüncələrə əsaslanaraq yazılır. “Essenin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

1. Konkret bir mövzunun və ya sualın qoyulması;

Problemlərin müxtəlif aspektlərinə görə analizinə həsr olunmuş əsərlər esse hesab olunmur.

2. Şəxsi təəssüratların və düşüncələrin ifadə olunması (şəxsi və avtobioqrafik esselərdə).” [1,10]

Bu, müəllifin şəxsi təcrübə və düşüncələrinin əsas yer tutduğu, özəl və fərdi yanaşmaların ön planda olduğu yazı formasıdır. Bu xüsusiyyət avtobioqrafik və ya memuar esselərində daha aydın şəkildə ortaya çıxır. Esselərdə mövzu, əsasən müəllifin şəxsi baxışlarından, təcrübələrindən və həyat hadisələrindən qaynaqlanır, oxuculara müəllifin dünyagörüşünü, hisslərini və təəssüratlarını təqdim edir.”

Essenin mənası və strukturu

Esse, məşur mədəniyyətşünası. filosofu Mişel de Monten tərəfindən məşurlaşdırılıb. Bu janr, şəxsi düşüncələrin, hisslərin və müşahidələrin söz vasitəsilə ifadə edilməsi kimi təyin olunur. Esse adətən 3 əsas hissədən ibarətdir:

1. **Giriş:** Mövzunun tanıtılması, əsas problematik və ya məqsədin açıqlanması.

2. **Əsas hissə:** Şəxsi fikirlərin, mütəxəssis rəylərinin və müsbət/negativ nəzəriyyələrin təhlil olunması.

3. **Nəticə:** Şəxsi müasir fikirlərin yekun olaraq qeyd olunması və ya çağırışın edilməsi.

Bu struktur, şagirdlərin fikrələrini sistemli şəkildə ifadə etmələri üçün bir çərçivədir.

Esse yazı işinin təlim məqsədləri

Məktəbdə esse yazını tədris etmənin bir çox məqsədləri vardır. Bunlar aşağıda qeyd edilən istiqamətlərdə özləşir:

1. **Tənqidi düşüncənin inkişafı:** Esse yazmaq, şagirdləri mənbələrə tənqidi yanaşmaq və çöxsöbəli fikirlərə şrait yaratmaq üçün stimullaşdırır.

2. **Yarıadıcılıq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi:** Esse, şəxsi fikirləri sərbəst ifadə etmək üçün yarıadıcı mətn formatıdır.

3. **Dil və ifadə bacarıqlarının artırılması:** Esse yazı prosesində düzgün cümlə quruluşu və ahəngli nütq və ya yazı bacarıqları formalaşır.

4. **Analitik bacarıqların inkişafı:** Tələbələr fikirlər arasındakı əlaqəni tapmağı, məntiqi münasibətlər qurmağı öyrənir.

Esselər müxtəlif mövzular və məqsədlər əsasında növlərə ayrılır. Hər esse növü müəllifin fərqli yanaşmasını və fikirlərini ifadə etməyə imkan verir. Aşağıda esselərin ən geniş yayılmış növləri və onların əsas xüsusiyyətləri təqdim olunmuşdur:

1. Təsviri Esse

Təsviri esse, bir obyekt, hadisə, şəxs, yer və ya proses haqqında detallı təsvir verməyi hədəfləyir. Bu növ esse, oxucunun təsvir olunan mövzunu vizual olaraq təsəvvür etməsinə kömək edir.

Xüsusiyyətləri:

- Konkret detallar və təsvirlərdən istifadə edilir.
- Əsas məqsəd oxucuda emosional təsir yaratmaq və mövzu haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmaqdır.
- Subyektiv yanaşma mümkündür, lakin obyektin əsas xüsusiyyətləri ön planda saxlanılır.

Məsələn: Bir mənzərənin gözəlliyini və ya sevimli bir şəhərin xüsusiyyətlərini təsvir edən esse.

2. Nəqli Esse

Nəqli esse hadisələri və ya hekayələri danışmaq üçün istifadə olunur. Bu növ esse bir növ hekayəçilik formasını əhatə edir.

Xüsusiyyətləri:

- Hadisələr ardıcıl şəkildə təqdim olunur (tez-tez xronoloji ardıcılıqla).
- Mövzuya şəxsi münasibət və təəssüratlar daxil edilə bilər.
- Əsas diqqət hadisələrin inkişafına və nəticəyə yönəldilir.

Məsələn: "Uşaqlıqda baş verən bir hadisə" və ya "Ən unudulmaz səyahətim."

3. Mühakimə Xarakterli Esse

Mühakimə xarakterli esse müəllifin fikirlərini, arqumentlərini və təhlilini təqdim edir. Bu esselərdə konkret mövzu haqqında analitik yanaşma ön plandadır.

Xüsusiyyətləri:

- Problemin təhlili və müxtəlif baxış bucaqları təqdim olunur.
- Müəllif öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün arqumentlərdən istifadə edir.
- Loji ardıcılıq və dəqiq məntiq vacibdir.

Məsələn: "Müasir texnologiyanın cəmiyyətə təsiri" və ya "Ekoloji problemlər və onların həlli yolları."

4. Analitik Esse

Bu növ esse hər hansı bir əsəri, hadisəni və ya anlayışı təhlil etməyə yönəlib. Burada əsas məqsəd mövzunu müxtəlif aspektlərdən incələməkdir.

Xüsusiyyətləri:

- Əsas faktlar və detallı təhlil.
- Müəllif subyektiv rəyini təqdim etsə də, obyektiv yanaşma üstünlük təşkil edir.

5. Argumentativ Esse

Argumentativ esse mübahisəli mövzular haqqında yazılır və əsas məqsəd oxucunu müəllifin mövqeyinə inandırmaqdır.

Xüsusiyyətləri:

- Güclü arqumentlər və faktlardan istifadə edilir.
- Əks arqumentlər təqdim edilərək təkzib edilir.
- Mövzu obyektiv əsaslandırılır.

Məsələn: "Süni intellekt gələcəyimiz üçün təhlükədir?"

6. Reflektiv Esse

Bu növ esse şəxsi hisslər, düşüncələr və təcrübələr üzərində qurulur. Mövzu şəxsi təcrübələr vasitəsilə əks olunur.

Xüsusiyyətləri:

- Şəxsi hisslər və introspektiv yanaşma.
- Emosional və subyektiv məzmun.

Məsələn: "Uğursuzluqlardan aldığım dərslər."

Hər bir esse növünün yazılma məqsədi və strukturu fərqlidir. Hansı növü yazmağınızdan asılı olaraq, mövzunun tələblərinə uyğun yanaşma tətbiq etmək vacibdir.

Tədris prosesində esse istifadəsi

Esse yazını məktəbdə tədris edərkən aşağıdakı mütərəqqi metodları istifadə etmək müsbət nəticələr verir:

1. **Tələbə mövzu secimi:** Esse mövzuları tələbələrin maraq sahələrinə uyğun olaraq verilə bilər. Bu, şagirdin mövzuya daha dərinləndirən yanaşmasını şrait yaradır.

2. **Diskussiya vasitəsi kimi:** Esse yazmadan əvvəl sinif daxilində diskussiyalar təşkili şagirdlərin fikir formalaşdırmasında yardımcı olur.

3. **Addım-addım yanaşma:** Esse yazmaq üçün öncə qısa planların tərtibi, tələbələri dərslərin strukturuna daha yaxın edir.

“Şagirdləri esse yazdırmağa alışdırmaq üçün yazı işi müəyyən ardıcılıqla aparılır:

1. Motiv izah edilməsi (Mən nə haqqında danışacam?)
2. Ümumi fikrin yaradılması (Necə izah edəcəm?)
3. Yazılacaq mətnin strukturlaşdırılması (Hansı ardıcılıqla izah edəcəm?)
4. Mətnin tərtibi prosesinin yoxlanılması (Bütün fəaliyyətləri doğru yerinə yetirdimmi?)” [1.24]

Məktəb təcrübəsində esse yazılarının aparılması şagirdlərin tənqidi düşüncəsinin, yaradıcılığının və yazılı ifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün çox effektiv bir vasitədir. Esse yazma təcrübəsi yalnız akademik fəaliyyət deyil, həm də şagirdlərin fərdi inkişafına və dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edir. Məktəb təcrübəsində esse yazılarının düzgün və səmərəli şəkildə təşkil olunması üçün bir neçə əsas mərhələ nəzərə alınmalıdır.

1. Mövzu Seçimi:

Mövzu seçimi esse yazı təcrübəsində əsas mərhələlərdən biridir. Mövzu aşağıdakı xüsusiyyətlərə uyğun olmalıdır:

- Şagirdlərin maraqlarına yaxın olmalı.
- Onların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalı.
- Fikirləşmək və öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək üçün geniş imkanlar yaratmalıdır.

Məsələn, mövzu kimi “Mənim sevimli kitabım”, “Təbiəti qorumağın əhəmiyyəti”, “Məktəb həyatı mənim üçün nədir?” kimi mövzular seçilə bilər.

2. Esse Nümunələrinin Təqdim Edilməsi

Esse yazmağa başlamazdan əvvəl müəllimlər şagirdlərə yaxşı esse nümunələri təqdim etməlidirlər. Bu nümunələr, onların strukturu, üslubu və məzmunu haqqında anlayış yaratmaq üçün faydalıdır. Şagirdlər, yaxşı yazılmış esse nümunələrinə baxaraq öz yazı texnikalarını formalaşdırmağa bilirlər.

3. Esse Yazma Texnikalarının Öyrədilməsi

Şagirdlərə esse yazmağın əsas qaydaları və strukturu izah edilməlidir:

Giriş: Mövzunun qısa təqdimatı və oxucunun marağını çəkmək üçün cəlbedici bir başlanğıc.

Əsas hissə: Mövzunun əsas ideyalarının təhlili, arqumentlərin təqdim edilməsi və nümunələrlə dəstəklənməsi.

Nəticə: Mövzunun ümumi xülasəsi və müəllifin fikrinin yekunu.

Müəllimlər şagirdlərə giriş və nəticə hissələrində daha çox yaradıcılıq göstərməyə təşviq etməlidirlər.

4. Yazı Prosesi Üzərində İş

Esse yazma prosesinin özündə bir neçə mərhələ var:

Beyin Fırtınası: Şagirdlər mövzu haqqında fikirlərini toplamalı və əsas ideyaları qeyd etməlidirlər.

Planlaşdırma: Esse üçün uyğun struktur qurulmalı, ideyalar məntiqli ardıcılıqla düzəlməlidir.

Yazma: Şagirdlər əvvəlcə qaralama hazırlamalı, sonra isə yazını təkmilləşdirməlidirlər.

Düzəliş və Redaktə: Yazı tamamlandıqdan sonra müəllim və ya digər şagirdlərin iştirakı ilə esse yenidən nəzərdən keçirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

5. Qrup İşləri və Müzakirələr

Esse yazmaq bəzən qrup şəklində də həyata keçirilə bilər. Şagirdlər mövzunu müzakirə edir, fərqli fikirlər irəli sürür və nəticədə öz essələrini yazırlar. Bu üsul həm tənqidi düşüncəni, həm də komanda işini gücləndirir.

6. Fərdi Yanaşma

Şagirdlərin maraq və bacarıqları fərqli olduğu üçün esse yazma təcrübəsində fərdi yanaşma vacibdir. Müəllimlər şagirdlərin öz üslubunu tapmasına kömək etməli, onların zəif tərəflərini təkmilləşdirmək üçün istiqamət verməlidirlər.

7. Qiymətləndirmə və Rəy

Esse yazılarının qiymətləndirilməsi zamanı yalnız qrammatik səhvlərə deyil, həm də məzmun, yaradıcılıq və ideyaların təqdimatına diqqət yetirilməlidir. Müəllimlər şagirdlərə konstruktiv rəy verməli və onların gələcək esselərini daha da təkmilləşdirmək üçün tövsiyələr etməlidirlər.

8. Yaradıcılıq və Sərbəstlik

Şagirdlərə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək üçün azadlıq verilməlidir. Esse yazmağı məcburi bir proses kimi deyil, yaradıcı bir fəaliyyət kimi təqdim etmək onların motivasiyasını artırır.

9. Nəticələrin Təqdim Edilməsi

Şagirdlərin yazdıqları esseləri sinifdə müzakirə etmək və ya divar qəzetində nümayiş etdirmək onların əməklərinə dəyər verildiyini göstərir. Bu, şagirdləri daha yaxşı yazmağa təşviq edir.

Esse yazılarının məktəb təcrübəsində aparılması, şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Düzgün təşkil olunmuş yazı prosesi şagirdlərə tənqidi düşünməyi, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməyi öyrədir. Bu yanaşma onların gələcəkdə uğurlu və özünəinamli fərd olmalarına töhfə verir.

"Şagirdlər esse yazarkən istifadə edilən standart ifadələr, keçid cümlələrlə tanışdırlar. Məsələn, mövzu haqda fikir söyləyərkən "məncə", "mənim fikrimcə" kimi sözlərdən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur." [2,22]

"Pedaqoji ədəbiyyatda esse ilə inşa arasında kəskin sərhəd qoyulmur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir təhsildə daha çox esse yazı formasına müraciət olunur. Çox zaman geniş və mücərrəd mövzuda olan ənənəvi inşadan fərqli olaraq esse konkret situasiya ilə bağlı fikir bildirməyi tələb edir və bir çox hallarda bu situasiyaya münasibət birmənalı olmur. Məsələn: İnşa mövzusu: "Novruz adət və mərasimləri". Esse mövzusu: "Novruz bayramında qulaq falı adətinə münasibətim". Hər hansı bədii əsərlə bağlı inşa yazısında çox zaman əsər və onun müəllifi haqqında məlumatlar, obrazların təhlili verilir. Həmin əsərlə bağlı essədə isə müəyyən obrazın konkret situasiyadakı hərəkətinə münasibət bildirmək tələb olunur və çox zaman mövzu "Mən ... yerinə olsa idim, nə edərdim" kimi ifadə edilir." [4.7]

Bir sözlə, esse yazıları şagirdlərdə özünüifadə edə bilməsi üçün geniş imkanlar açır. Buna görə də, müasir təhsildə esse yazıları daha üstün mövqedə durur. Buna misal olaraq 8-9 cu sinif dərslərini nəzərdən keçirə bilərik.

Məsələn 8-ci sinif dərslərində ikinci bölmədə "Nə gözəl səslənir Şuşalı vətən" mətnində esse yazılması tapşırırlar. "Verilən məlumatlardan istifadə etməklə əlavə məlumatlar toplayıb "Bayrağım kimliyimdir" adlı təsviri(nəqli) xarakterli esse yazın." [5.43] Bundan başqa, üçüncü bölmədə "Yolun sonu" adlı mətnə tapşırıq kimi, "Hekayədən çıxış edərək "Mən komandir olsa idim,"... adlı nəqli xarakterli esse yazın." [5.107] verilmişdir.

Səkkizinci sinifdə nəqli, təsviri esselərlə yanaşı şagirdlər artıq mühakimə xarakterli inşa və esse ilə də tanış olurlar. Mühakimə dedikdə, hər hansısa bir anlayı haqqında mülahizə, fikir bildirmək nəzərdə tutulur. "Mühakimə xarakterli inşa və esse yazmaq üçün təqdim olunan ardıcılığı gözləmək lazımdır. İstiqamət:

1. Təqdim olunan yazının adı haqqında düşünün.
2. Haqqında mühakimə yürüdəcəyiniz obyekt seçin.
3. Seçdiyiniz obyekt əşya, hadisə və ya insan ola bilər.

4. Həmin obyektin sizin qəlbinizdə yaratdığı duyğuları müəyyənləşdirin. Bu, sevinc, farah, qazəb, nifrət və s. ola bilər.

5. Bu hissənin nə üçün yarandığını müəyyənləşdirməyə çalışın. Ona münasibətinizi bildirin.” [6.40]

9-cu sinif dərslərinə də nəzər salmaq. “Bəyaz yelkənli teatr” mətnində yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində “100 il sonranın Bakısı” mövzusunda esse yazmaq tapşırılır” [7.175] Həmçinin, ümilişdirici təkrar tapşırıqlarda da qrammatik esse verilmişdir. “Tərkibində tabesiz mürəkkəb cümlələr işlətmək şərtilə “Mənim bu günüm” adlı esse yazın.” [7.185]

Ümumiyyətlə Qrammatik tapşırıq olan esseyə "**qrammatik esse**" və ya "**fəaliyyət yönümlü esse**" deyilir. Bu cür esse yazılarında əsas məqsəd həm qrammatik biliklərinizi tətbiq etmək, həm də məzmun baxımından müəyyən bir mövzuda fikrinizi ifadə etməkdir. Qrammatik esse yazarkən aşağıdakı məqamlar nəzərə alınır:

Qrammatik qaydaların tətbiqi: Düzgün cümlə quruluşu, zamanların uyğun istifadəsi, durğu işarələri və digər qrammatik qaydaların dəqiq işlədilməsi vacibdir.

Məntiqi axıcılıq: Fikirlər ardıcıl və bir-birinə bağlı şəkildə ifadə edilməlidir.

Tapşırıq əsaslı yanaşma: Esse adətən müəyyən bir mövzuya yönəlir və bu mövzunu həm qrammatik cəhətdən, həm də məzmun baxımından düzgün işləmək tələb olunur.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, esse yazmaq yalnız bir yazı forması deyil, həm də tənqidi düşünməyi, yaradıcılığı və şəxsi ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirən mühüm bir vasitədir. Məktəb tədrisində esse yazı işlərinin tətbiqi, şagirdlərdə analitik yanaşma, strukturlu düşünmə və öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmə qabiliyyəti formalaşdırır.

Essenin strukturunun və növlərinin düzgün mənimsədilməsi, şagirdlərə mövzuları müxtəlif perspektivlərdən qiymətləndirmək imkanı yaradır. Eyni zamanda, esse yazmaq şagirdlərin dil və yazı bacarıqlarını artırır, onları akademik və şəxsi inkişaf üçün hazırlayır.

Müasir təhsildə esse yazı işlərinin səmərəli şəkildə təşkili, yalnız biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənmir, həm də şəxsi yaradıcılıq və tənqidi yanaşmanın inkişafına şərait yaradır. Beləliklə, esse tədris prosesində fərdi yanaşma və yaradıcı təfəkkürün təşviqi üçün əvəzəlməz bir alətdir.

Ədəbiyyat

1. Nəhmətova K. Esse: Yazı tiplərinə görə növləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 156 səh.
2. İsmayılov R., Zahidova Ş., Nurullayeva Ü., Xanlayeva A., Həbibli R., 5-ci sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, “Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu”, 2024, 216 səh.
3. <https://glc.edu.az/esse-nedir>
4. Rüstəmov A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., 7-ci sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, “Altun kitab”, 2018, 176 səh.
5. Hacıyev T., Bektaş S., Vəliyeva M., Hüseynova Y., 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2023, 176 səh.
6. Hüseynova Y., Bektaş S., 8-ci sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, 160 səh.
7. Cavadova S., 9-cu sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2020, 200 səh.

ОҚУ МЕН ЖАЗУ АРҚЫЛЫ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Ерденова Молдир Сембековна

Бастауыш сынып мұғалімі. «Абай атындағы №31 жалпы білім беретін мектеп» КММ-сі, Түркістан, Қазақстан

Аннотация

Қазіргі уақыттағы технологиялық жедел дамыған қоғамда жаңа оқыту технологияларын қолдану оқушылардың білім деңгейін заман талабына сай арттырады. Бүгінгі таңда оқушының білім сапасын бұрынғыдай білім, білігі және дағдысымен өлшеу жеткіліксіз. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясы – білім алушылардың ойлау қабілетін дамытуға, өз идеяларын еркін білдіруге және ақпаратты талдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық технология. Бұл технологияда көптеген стратегиялар қолданылады.

Кілттік сөздер: *технология, сын тұрғысынан ойлау, оқыту үрдісі, әдістер*

Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясы білім беру саласында танымдық қабілеттерді, шығармашылық ойлауды дамытуға бағытталған инновациялық тәсіл болып табылады. Бұл технология оқушылардың ақпаратты талдау, жүйелеу, бағалау, шешім қабылдау және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Бұл философия, психология, педагогика және білім беру салаларының тоғысында дамыған тұжырымдама. Оның негізі адамзаттың ойлау қабілетін жақсарту, шешім қабылдауды дамыту және ақпаратты талдау қажеттілігінен туындаған. Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру. Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті болып есептеледі. RWCT бағдарламасы – ағылшын тілінен аударғанда «Сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу» деген ұғымды білдіреді [1,82]. Бұл тұжырымдаманың қалыптасу тарихын бірнеше негізгі кезеңдер арқылы қарастыруға болады.

➤ **Философиялық негіздер**

Сын тұрғысынан ойлаудың бастауында ежелгі философтар тұрды:

1. Сократ (б.з.д. 469–399 жж.): Сократтық сұрақ қою әдісі арқылы ойлауды дамыту. Ол адамдарды сұрақтар қою арқылы ойлануға, өз пікірлерін негіздеуге және ақиқатқа жетуге үйретті.
2. Аристотель (б.з.д. 384–322 жж.): Логика және дәлелдемелерді құру туралы ілімдер ұсынды, бұл қазіргі сын тұрғысынан ойлаудың негіздерін қалады.
3. Фрэнсис Бэкон (1561–1626 жж.): Ол индуктивті ойлау әдісін дамыту арқылы ғылыми зерттеулердің негіздерін қалады.
4. Джон Локк (1632–1704 жж.): Оның «Ақыл-ойды басқару» еңбегі ойлау қабілетін жетілдірудің маңыздылығын көрсетеді.

➤ **Сын тұрғысынан ойлаудың ғылыми дамуы**

Сын тұрғысынан ойлау ХХ ғасырдың басында белсенді зерттеле бастады. Оның дамуына келесі ғалымдар үлес қосты:

1. Джон Дьюи (1859–1952 жж.):
 - Дьюи сын тұрғысынан ойлауды «рефлексивті ойлау» ретінде қарастырды.
 - Ол «ойлаудың белсенді, тұрақты және мұқият түрі» деп анықтады, бұл шешім қабылдау үшін дәлелдер мен деректерді сараптау арқылы жүзеге асады.
2. Жан Пиаже (1896–1980 жж.):
 - Балалардың когнитивті дамуы туралы зерттеулер жүргізді. Оның теориясы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.
3. Бенджамин Блум (1913–1999 жж.):
 - Білім беру мақсаттарының таксономиясын жасап, сыни ойлаудың әртүрлі деңгейлерін анықтады: түсіну, қолдану, талдау, синтез және бағалау.

➤ **XX ғасырдағы білім беру жүйесіндегі дамуы**

Сын тұрғысынан ойлау XX ғасырдың екінші жартысында білім беру саласында кеңінен қолданыла бастады. Бұл кезеңде әдістемелік құралдар мен оқыту технологиялары жасалды:

- 1960–1970 жылдары: АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде сын тұрғысынан ойлау оқыту бағдарламаларына енгізіле бастады.
- 1980–1990 жылдары: Сын тұрғысынан ойлау бағдарламаларын дамыту бойынша халықаралық жобалар құрылды. «Reading and Writing for Critical Thinking» (RWCT) – сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту бағдарламасы. Бұл бағдарлама UNESCO және басқа да ұйымдардың қолдауымен әлемнің әртүрлі елдерінде енгізілді.

➤ **Қазақстандағы сын тұрғысынан ойлау**

Қазақстанда сын тұрғысынан ойлауды дамыту идеясы XX ғасырдың соңында білім беру жүйесіне енгізілді:

1. 1990 жылдар: RWCT бағдарламасы қазақстандық мұғалімдерге ұсынылды.
2. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы еліміздің оқу бағдарламаларында белсенді қолданылып, педагогикалық қауымдастық арасында кеңінен танымал болды.
3. Назарбаев Зияткерлік мектептері (НЗМ): Сын тұрғысынан ойлау принциптері НЗМ оқу бағдарламаларының негізгі элементтерінің бірі болып табылады.

Сонымен, сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы- әлемнің түпкір- түпкірінен жиналған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис, С.Мереди, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады. Мақсаты барлық жастағы білімгерге кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің беруін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету [2,12].

Біздің еліміздегі Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелерінде кеңінен қолданыла бастады. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеаларға қарсы көзқарастарымен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар. Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шындалған ойлау. Бұл деңгейдегі ойлау тек ересек адамдарға, жоғарғы сынып оқушыларына ғана тән деп ойлау аса дұрыс емес. Жас балалардың да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шындалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы

- қызығушылықты ояту
- мағынаны тану
- ой толғаныс кезеңдерінен тұрады.

Енді осы кезеңдерінің мақсат-міндеттеріне толығырақ тоқталайық.

Қызығушылықты ояту. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді байланыстырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, байыта түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету іске асады. Осы кезеңге қызмет ететін

- Ой шақыру (Brainstorming).
- Топтастыру (Clustering).
- Ассоциациялар.
- Кубизм (Cube).
- Болжау стратегиясы (Predicting)
- Түртіп алу
- Ойлану
- Жұпта талқылау
- Әлемді шарлау, т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған

Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты-білімгердің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену - енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені белгілі. Білімгер өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шыңдалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны бұрынғы біліммен ұштастырады.

Ойлау мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі **мағынаны тану** (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Білімгердің тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі **INSERT**. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V - «білемін», — - «мен үшін түсініксіз», + - «мен үшін жаңа ақпарат», ?- «мені таң калдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT- оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін пайдалы құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну - күрделі жұмыс екені анық. Сондықтан да, оқушылар арасында оқуға жеңіл-желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі ұшырасады [3,142].

Келесі «Джигсо» (Jigsaw) әдісінің мақсаты- топтық жұмысты ұйымдастыру, ұжымдық талдау жүргізу. Сабақта қолданылуы: Мәтін бөліктерге бөлінеді. Әр топ өз бөлігін оқып, түсіндіреді. Кейін топтар өзара ақпаратпен алмасады. Сонымен қатар, Екі жақты күнделік», «Венн диаграммасы», «Оқиға картасы», «Қарама-қайшылықты талдау» әдістер қолданылады.

Мағынаны түсінуді жоғарыдағыдай ұйымдастыру - аталған кемшіліктерді болдырмаудың бірден-бір кепілі. Білімгерлер білетіндерін айқындап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға дайындалады. Бұл іс-әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға үйретеді.

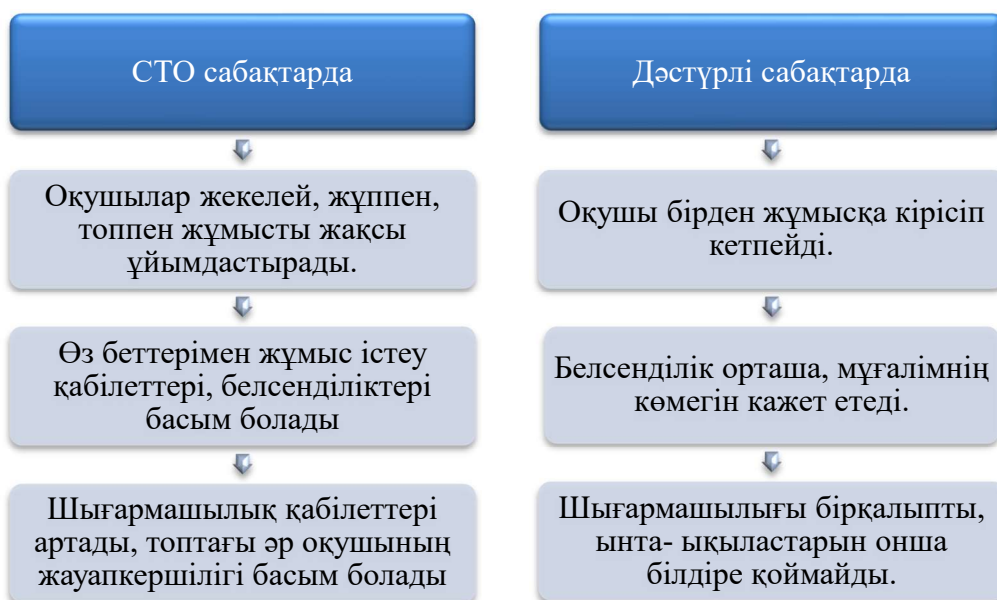
Тақырып туралы **ой-толғанысты** - бағдарламаның үшінші кезеңі ретінде қарастырамыз. Күнделікті оқыту үрдісінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға бере білуге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алатын болады. Бұл кезеңде оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену кезеңі - ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру келешекте қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді. Бұл кезеңде оқушылар алған ақпаратын

қорытындылап, жаңа білімге негізделген пікірлерін білдіреді. Қолданылатын әдістер мен стратегиялар:

- Бес жолды өлең (Cinquain).
- Еркін жазу.
- SWOT талдау.
- Т кестесі (артықшылықтар мен кемшіліктерді салыстыру).
- Ой-толғаныс шеңбері.

Бұдан шығатын тұжырым: сабақ кезеңі тізбектей ғана емес, айналмалы циклді құрылым бола алады. Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісінде оқушылардың қызығушылығын арттырып, өздігінен білім алуға құштарлықтарын дамыту болып есептеледі. Олай болса, дәстүрлі сабақта оқушы мұғалімнің көмегімен білім алса: оқушы мұғалім білім, сыни тұрғыдан ойлау сабағында оқушы білімге өзі жетеді, оқытушы тек бағыт беруші: мұғалім оқушы білім.

Сын тұрғысынан ойлау әдістерімен өтілетін сабақтар мен дәстүрлі сабақтарды салыстыратын болсақ,

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалана отырып, сабақ құрылымын жоспарлауға шығармашылықпен қарау, әдістемелік лабораторияны жинақтау секілді мүмкіндіктерге кол жеткіздім. Білімгерлердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, жазу мен оқу арқылы сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыру мақсатында пайдаланып жүрген стратегиялардың мүмкіншіліктеріне тоқталайық:

Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала пайдаланылады. Жоба 60-қа жуық стратегиялардан құралған. Солардың кейбірімен таныстыра кетейік. Сабақ кезеңдеріне байланысты қолданылатын стратегияларға тоқталып өтейік:

Джигсо - ұжымдық оқыту әдісі. Мақсаты - жалпы мәселені алдымен жұпта, сосын ұжымда талқылау. Бұл жағдайда әрбір оқушы бір сәт өзін мұғалім ретінде сезінеді, оқуға деген жауапкершілігі артады [4,85]. Әдісті қолдану төмендегіше ұйымдастырылады. Алдымен ұжым 4 адамнан тұратын топтарға бөлінеді. Бұл «жанұя» топтар деп аталады. Содан кейін 1,2, 3,4-ке санау арқылы 1-лер бөлек, 2, 3, 4 өз алдына «жұмыс» тобын құрайды. Оқуға ұсынылатын материалдың тақырыбы талқыланды соң осы мәтінді түсіну қажет

екендігі ескертіледі. 4 логикалық бөлікке бөлінген мәтіннің 1-бөлігін 1-лер, 2-бөлігін 2 санын алғандар, 3, 4 нөмірлі топтарға оқуға тапсырылады [5,110]. Жұмысты бастамас бұрын оқушыларға «жұмыс тобында» мәтіннің тиісті бөлігін жақсы меңгеру қажеттілігін, өйткені сол бөлікті «жанұя топ» оқушыларына түсіндіруге жауапты екенін, мәтінді тұтас түсіну әр білімгердің ыждағаттылығына байланысты екенін түсіндіру қажет.

Келесі кезекте ұжым мүшелері бастапқы топтарымен қайта табысып, өздерінің үйреніп келген бөліктеріндегі мазмұнды ортаға салып талқылайды. Осылайша ұжым мүшелері бірін-бірі оқытуға, сол арқылы ойлауға үйренеді.

Джигсо стратегиясы мазмұнды жоғары табыспен меңгеру, оқығанды есте сақтау үшін өте пайдалы. Оқушының оқуға деген қызығушылығы артады, ұжымда жақсы қарым-қатынас қалыптасады, саналы тәртіп орнайды. Сондай-ақ, мұғалімді, мектеп қызметкерлерін түсіну, оларға деген дұрыс көзқарасқа үйретеді [6,78].

Екі түрлі түсініктеме күнделігі. Білімгерлерден дәптердің бетін (не таратылып берген парақты) ортасынан вертикаль сызықпен бөлу сұралады. Мәтінді оқу барысында олар: Бөліктің оң жағына мәтіндегі қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады. Сол әсер еткен үзінділер жайлы пікір жазады (нені еске түсіреді, себеп-салдары қандай, қандай сұрақ бар т.б.) [7,110]. Әр оқушы мәтінмен танысып, күнделікті толтырып біткен соң жұпта, топта талқылау ұйымдастырады. Жұмыс аяқталған кезде оқытушы қорытуға арналған әзірлеп келген сұрақтарын қойып, жауаптар алады. Ол сұрақтар оқығанға баға беру, пікірін, көзқарасын білдіруге лайықталынып қойылғаны дұрыс. Мысалы:

- Сіздің ойыңызда не сақталып қалды?
- Автор оқырманды қалай қызықтырады?
- Кейіпкерлердің іс-әрекетін Сіз қалай бағалайсыз? т.б түрінде.

Бұл әдіс те алдыңғы сияқты оқушыларды ұжым болып, жұмыс жасауға үйретеді. Ақпаратты өз бетінше меңгеруге жағдай жасайды. Сөз астарын, күдіретін түсінуге бағыттайды. Сондай-ақ, әдістің тиімділігі - сабақтан тысқары қалатын оқушы болмайды, оқыған мәтінді түсіну, оны түсінікті етіп айтып беру, оған қатысты ойын, пікірін білдіру арқылы оқушының тілі дамиды. Осылайша ұйымдастырылған оқу сабақтары арқылы сауатты оқырман қалыптастыру мүмкіндігі туады [8,10].

Еркін жазу. Бұл әдісті сын тұрғысынан ойлау жобасындағы сабақтың үшінші ой толғаныс кезеңінде пайдалану қолайлы. Оқытушы сабақ бойына қарастырылған жаңа ақпарат жайлы, одан алған әсерін, не үйренгенін, нені әлі де біле түсу керек екенін т.б. жайлы өз пікірін қағаз бетіне түсіруді тапсырады. Жазуға уақыт береді. Уақыт аяқталған кезде білімгерлер өз жазғандарымен топ мүшелерін таныстырады. Ең жақсы деп танылған жұмысты ұжымда оқуға болады [9,69]. Оқушыларды алған білімдерін қорытуға, оған сын көзбен қарап, ойын түйіндеуге үйрететін бұл әдісті кез келген сабақта пайдалануға болады.

Венн диаграммасы. Бір-бірімен айқасқан екі шеңбердің екі жағына салыстыруға берілетін объектілердің сипаттамалары жазылады. Ал айқасқан жерге екеуіне ортақ сипаттар көрсетіледі. Салыстыруға арналған тапсырмаларды осы диаграммаға салып, білімгерлер қызыға толтырады, яғни салыстыру секілді күрделі ойлау операциясын меңгереді. Біз жобадағы әдістердің тек бірнешеуін ғана сөз еттік. Қалғандары осы тақырыптар арнайы ұйымдастырылатын курс жұмыстарында талқыланады.

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасында жұмыс жасауды бастаған оқытушылар бұл сабақтар баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал ететіндігін атап өтсе, білімгерлер оқудың (сабақтардың) қызықты, жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын суреттейді [10,25].

Куббизм стратегиясы - ойын арқылы оқыту. Кубиктің алты жағына жазылған сөздер бойынша жұмыс жасайды. Қандайда бір затты жан жақты талдайды, талқылайды, сол

арқылы білімдерін қайталайды, жаңа білім қосады. Кубикпен жұпта немесе топта жұмыс жасайды. 1, 2 – сыныптарда үш жағын ғана қолдануға болады. Бастауыш сыныптарда түрлі – түсті түрде қолдануға болады [11,10].

Синквейн немесе бес жолды өлең стратегиясы – білімгердің шығармашылық қабілетін дамытуға жәрдемдеседі. Бұл стратегияның шарты мәтінге байланысты бірнеше кілт сөздермен бес қатарлы өлең жазу, яғни бірінші қатарға мәтінге байланысты бір сөзден тұратын зат есімді, екінші қатарға екі етістік, үшінші қатарға үш есімдік, төртіншіге бір сөйлем, бесінші қатарға бірінші зат есімге байланысты синоним сөз жазылады. Бес жолды өлеңді жазу үшін әр оқушыға 3 минут уақыт беріледі. СИНКВЕЙН стратегиясын сабақтың ой толғаныс кезеңінде өткізген өте пайдалы.

Ой толғау кезеңінде қолданылады. Синквейн француздың «бес» деген сөзінен шыққан, яғни бес жолды өлең жазу әдісі.

- Бірінші жолда - тақырып бір сөзбен беріледі (зат есім)
- Екінші жолда - тақырып екі сөзбен сипаттау (сын есім)
- Үшінші жолда - тақырыпқа қатысты қимыл атауынан үш сөз жазу. (етістік)
- Төртінші жолда - 4 сөзден тұратын бір сөйлем.

Бесінші жолда - тақырып мәнін ашатын бір синоним сөз [12,112].

Идея корзинасы бұл стратегия білімгерлерді сабаққа ынталандыру, интеллектуалды ойлау, өз пікірін ашық айтуға үйретеді. Идея корзинасында білімгерлерге екі минутта өз пікірін, яғни тақырыпқа байланысты не білетіндігін параққа жазып корзинаға тастауына уақыт беріледі, содан соң оқытушы парақтағы оқушалырдың жазғандарын сыныпқа оқып, талқылайды. Бұл стратегияны шақыру кезеңінде өткізген пайдалы.

Т кестесі стратегиясы – Мақсаты: қарама – қарсы нәрселерді сөздерді тере білу. Бұл жұмыста салыстыру, салыстыра отырып топтастыру секілді процестер іске асады. Оқушылардың ойлау қабілетін, есте сақтау қабілеттерін дамытады. Т кестесін тақырыпты ашарда қолданылса, жаңа материалды түсінуге дайындық болады. Бұл стратегия жұпта, топта, жеке де орындала береді. Іс – тәжірибеде үй тапсырмасына да беріліп жүр. Төменгі сынып оқушыларына кескін, сурет түрінде орындауға болады [13,118].

Блум таксаномиясы, сұрақтар стратегиясы - Блум сұрақтарды екіге бөледі. Олар жалпақ және жіңішке сұрақтар. Сұрақтар тізімі алдын-ала жасалу қажет. Алдымен жіңішке сұрақтар, сосын жалпақ сұрақтар кетеді. Жіңішке сұрақтар - еске түсіруге арналған сұрақтар, жауабы нақты цифрмен немесе ия, жоқ деген жауап алынатын сұрақтар. Мысалы: - желтоқсан оқиғасы қай жылы болды? -1986жылы

- Сенің таныстарыңның ішінде оқиғаға қатысқан адамдар бар ма? – бар.

«Ирек» стратегиясы. Оқушылардың танып білу қызметін арттыру үшін пайдаланылады. Оқытушы алдын - ала мәтінді мағынасына қарай бөліктерге бөліп тастайды. Бүкіл сыныптағы оқушыларды топқа бөліп, әр топқа мәтін үзінділерін береді. Әр топ сынып оқушыларға, өздеріне берілген мәтіндерін түсіндіріп шығады. Мұндағы басты мақсат — әр оқушы осы тақырыпты түгелдей қамтып шығуы керек. Осы орайда «Бұлар қайдан шығады?» тақырыбын топ бойынша бөліктерге бөліп тастап және интерактивті тақтадан жайлаудың суретін көрсету арқылы мәтін құрастыруына жол көрсетілді [14,110].

«Болжам» стратегиясы. Оқиға мазмұны арқылы баланы қиялдату, ойын, сыни көзқарасын дамыту, проблемалық мәселе туғызу. Осы орайда әр топқа тапсырмалар бере отырып қиялдауына еркіндік беріледі. Оқушылар арасынан қиялы жүйрік бала дараланып шығатыны сөзсіз.

«Пікір алысу» стратегиясы. Оқушылар бір қорытындыға келетін мәселеге байланысты пікір таластырады, пайдалы, пайдасыз жақтарын шешеді. Белгілі тақырыпты алып, әлеуметтік өмірмен байланыстыру, өз көзқарасын дамыту, өзгені құрметтеуге үйретеді. «Әңгіме» стратегиясы. Өзіне — өзі есеп беру, көзқарасты дамыту, білімін анықтау, бағалауға

үйретеді. Технологияны оқытуда басқа да стратегиялар да белгілі: «Жұқа» және «қалың» сұрақтар стратегиясы, Кроссворд стратегиясы.

Сонымен, сын тұрғысынан ойлаудың әдістемелік тәсілдерін оқу үрдісінде қолданғандағы маңыздылығы мынада:

- мотивацияның артуы;
- дербес іс — әрекеттің артуы;
- ойлаудың белсенді болуы;
- оқушылардың білігі мен біліктілігінің жан- жақты дамуы;
- логикалық ойлаудың жүйелілігін меңгеру.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану нәтижесінде жеке тұлғаның қабілеттері жаңдана түседі.

«Сауалнама-интервью» стратегиясы да жаңа білімді меңгертуге үлкен көмегін тигізеді. «Сауалнама-интервью» стратегиясы бойынша өтілген тақырыпқа талдау, салыстыру, зерттеу жұмыстары бойынша оқушы білімін жинақы түрде қорытыныдылауға болады.

Жуан-жіңішке сұрақтар: білімгерлер мәтінмен жұмыс істей отырып, мәтін мазмұны бойынша өздері тың сұрақтар құрастырады. Бұл дегеніміз, оқудың күллі әдістерін меңгеру болып табылады. Себебі, оқушы алдымен қатесіз, түсініп оқуға тырысады, қойған сұрағына өзі жауап беруге дайын тұрады, басқа балалардың сұрақтарын мұқият тыңдап, сұрақ құрастырудың қиын жұмыс екенін біліп, ең үздік сұрақтарға ризашылық білдіреді [15,11].

Миға шабуыл стратегиясы. Бұл ұжымдық талқылау, мәселенің шешімін іздеуде қолданылатын қолайлы әдіс болып есептеледі. Қандайда бір проблеманы әр адамның пікірін еркін тыңдау арқылы шешу. Миға шабуыл стратегиясының өзіндік ережесін сақтап, дұрыс пайдаланса оқушының стандарты емес шығармашыл ойлауын жақсы дамытуға септігін тигізеді. Оқытушы топ құрады да, қандай да бір проблеманың шешімін табуды өтінесіз (айтасыз). Барлық оқушылар өз пікірлерін айта бастағанда, ешкім оның ойын бөліп, өз пікірін айта алмайды және бағаланбайды. Іс –тәжірибеден байқағанда бірнеше минут ішінде көптеген пікірлер яғни шешімдер табуға болады. Бұл жерде пікірдің көптігі мақсат емес, ол тек нақты саналы шешім қабылдауға негіз бола алады. Қағидасы:

- Ұсынылған пікір бағаланбайды, сыналмайды.
- Жұмыс пікірдің сапасына емес санына бағытталған (неғұрлым пікір көп болса, соғұрлым нақты шешім қабылдауға таңдау болады).
- Барлық пікірлер «бір ауыз сөзбен» жазылып отырғаны жақсы.
- Белгіленген уақыт сақталуы тиіс [16,67].

Геометриялық фигуралар стратегиясы – бұл стратегияның құралдары геометриялық формалар. Мақсаты: білімгердің сөздік қорын, әдеби, мәдени сөйлеу тілін, күрделі ойлау қабілетін дамыту. Өйткені бала оқылып отырған мәтіннің кейіпкерлерінің мінез-құлқына, сипаттама бере отырып қорытынды жасайды. Образдарды түрлі фигуралардың сипатына қарай ұқсастығын табады. Жұмыс жұпта немесе топта жасалады.

Ыстық орындық стратегиясы. Мәтіндегі негізгі идеяларды талқылауда пайдаланған әдістердің бірі - «ыстық орындық».Әр топтан бір оқушы алға шығып пікірін айтып және тақырып бойынша сұрақтарға жауап береді .Кейбір оқушылар рөлге кіріп кейіпкерді сипаттап та береді. «Ыстық орындық» кезінде білімгерлер сыни тұрғыдан ойланатын сұрақтарды өте ұтымды қойып отырды.

Ассоциация кестесі стратегиясы. Білімгерлер кестені толтырып өтілген сабақтар бойынша бұрынғы білетін материалдарын жаңа ақпараттармен толықтырып отырады.

Ішіне-сыртына стратегиясы. Білімгерлер тақырыпқа байланысты сөздерді теріп ішіне, ал тақырыпқа байланысты емес сөздерді сыртына жазады [17,110].

Галлерейға саяхат стратегиясын сабақты бекіту мақсатында қолданамыз. Әрбір білімгер жаңа сабаққа қатысты есте қалған мәліметті қағазға жазып, қабырғаға іледі, барлығы оған саяхат жасайды. Галлерейға саяхат стратегиясы оқушылардың танымдық әрекеттерін, белсенділігін дамытып, оларды шығармашылыққа жетелейді. Ізденушілігін арттырып өз ісіне сенімін нығайтады. Галлерейға саяхат стратегиясы арқылы білімгерлер мәтінді меңгереді. Оқушыларға суреттер беріледі. Мәтінге сай суреттерді сәйкестендіріп, екі топ бір-біріне түсіндіреді.

Қазіргі қоғамға, мектепке керегі де осылар. Оқытудың осындай жаңа педагогикалық технологияларын сабаққа ендіру қазіргі таңда әрбір оқытушының басты мақсаты болуы қажет. Өйткені, елімізге өмір талабына сай қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл адамдар қажет. Сабақта тек білімділік мақсаттарды шешіп қоймай, балалардың жекелік қасиеттерін, қабілеттерін дамытудың жолдарын қарастыруда дәстүрлі оқыту мен дамыта оқытудың ерекшелігін салыстыру кестесі арқылы көрсетуге болады. Оқытушы бұл жүйемен жұмыс жасағанда, үнемі білімгер санасында болып жатқан өзгерістерді бақылап, оның дамуын жан-жақты зерттей отырып, өз дәрістерін соған сай өзгертіп отыруы тиіс. Әйтпесе, жаңа жүйенің құны болмайтыны сөзсіз. Сабақта білімгерге білім дайын күйінде беріле салмауы керек. Оқытушы шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын оятуы керек. Ал, ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асуына жол көрсетеді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдаланатын әр оқытушы өз педагогикалық қызметінде, оқытушы мен оқушы арасындағы қарым – қатынасқа деген көзқарасының мүлдем өзгергенін аңғарады.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын сабақта қолданғанда күтілетін нәтижелердің қатарында келесілерді атауға болады:

- ✓ үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- ✓ оқушыларың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- ✓ сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- ✓ оқушылардың шығармашылығын арттырады;
- ✓ оқушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- ✓ грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- ✓ оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- ✓ пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады.

Сабақта жаңа технологияларды қолдана отырып, білімгерлердің сөздік қорын молайту, сөйлеу тілінің грамматикасын қалыптастыру, дыбыстарды дұрыс айту, диалогтық сөйлеудің қалыптасуы, түсінгенін айта білу, сауатты жазуға дағдыландыру, дүниетанымын, ой-өрісін кеңейту, өмірге деген көзқарасын жан-жақты дамытып, шығармашылық қабілетіне жол ашу міндеттері болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баймаханова С. Деңгейлеп саралап оқыту. //Қазақстан мектебі. №10, 2004.
2. Мейірманқұлова Т. Білім берудегі инновациялық технологиялар – Алматы: Үш Қиян, 2015
3. Prentice Hall. Shaila, M. Y., & Trudell, B. (2010). From Passive Learners to Critical Thinkers: Preparing EFL Students for University Success. *English Teaching Forum*, 48(3), 2-9.
4. Губайдуллина Г. Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі. - Алматы, 2011. -350б.
5. Байтилеуова Г. Ақпараттық технологиялардың тиімділігі. - Қазақстан мектебі, 2008.
6. Мусаева Г.Ә. Ақпараттық технологияны оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде қолдану. Мектептегі технология, 2010, №5.

7. Шолпанбай С. Білім беру жүйесінде жаңа технологияларды пайдалану заман талабы. Мектептегі шет тілі, 2010, №3.
8. Кобдикова Ж.У. Педагогическое технология уровневой дифференциаций обучения в средней школе. - Алматы, 2001.
9. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность школьника в обучении. М, 2000.
10. Кобдикова Ж.У. Оқыту процесін технологияландыру. - Алматы, 2000.
11. Мұханмедина Ж. Деңгейлеп саралап оқыту .(тест) //Қазақстан мектебі. №9, 2005.
12. Ахметова Г. Мониторинг және бағалау. // Қазақстан мектебі.№ 2, 2005.
13. Дьяченко В.К. Новая педагогической технологии.М : Педагогика .-2009.
14. Әбдіғалиева Қ. Осы заманғы педагогикалық технология. //Қазақстан мектебі, 2001
15. Таубаева Ш.Т. Барсай.Б.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары . //Бастауыш мектеп №3-4 ,2009.
16. Gebhard Jerry G., Teaching English as a Foreign or Second Language, Second Edition: A Teacher Self-Development and Methodology Guide (Michigan Teacher Training), 2012
17. Paul, R. (1992). Critical Thinking: What, Why and How. *New Directions for Community Colleges*, 77, 5-24.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Калдыбаева Турганыс Маденовна

Директордың оқу жұмысы жөніндегі орынбасары, «Абай атындағы №31 жалпы білім беретін мектеп» КММ-сі, Түркістан, Қазақстан

Аннотация

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты білім, білік, дағдымен қаруландыру ғана емес, солардың негізінде дербес, қоғамда лайықты өмір сүріп, жұмыс жасай алатын, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке және ақпаратты өзі іздеп тауып, ұтымды пайдалана алатын, жоғары мәдениетті қарым-қатынасқа түсе алатын тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Бұл оқыту үдерісін ұйымдастыру базалық білім, білік, дағдылар, жалпы азаматтық және ұлттық құндылықтар негізінде оқушылардың түйінді құзыреттілігін қалыптастыруды қажет етеді, сонымен қатар, мектепте коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың басым бағыттарының бірі екендігін көрсетеді.

Кілттік сөздер: *құзірет, коммуникативтілік, сауаттылық, оқыту үдерісі*

Құзыреттілік – күрделі де көпқырлы категория. Бұл ұғым психология педагогика, әлеуметтану, философия, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесі, андрогогика мен акмеология, еңбек психологиясы секілді гуманитарлық ғылымдарда әр қырынан қарастырылып зерттеліп келеді. Құзыреттілікті қалыптастыру жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытуды, педагогикалық инновацияларды жақсы қабылдауды, үнемі өзгеріп отыратын педагогикалық ортаға тез бейімделуді талап етеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта құзыреттіліктің тағы бір қосымша мағынасын ашатын ой- пікірлер айтылып жүр. Ол - адамның кез келген қиын жағдайда жұмыс істеуге дайындығын білдіретін «экстремалды кәсіби құзыреттілік». Бұл құзіреттілікті меңгерген және психологиялық сапасы осыған жақын адамдар, басқа адамдармен салыстырғанда, басқа жерге үйренуге, кәсібін ауыстыруға дайын болады, ондайларға жұмыссыздық қаупі аса көп төнбейді. «Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік - кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады. Оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуы қажет мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

Webster сөздігінде «құзыреттілік» термині «сауаттылық» сөзінің синонимі ретінде 1596 жылы пайда болғандығын көрсетеді. Алайда, уақыт өткен сайын бұл терминнің мағынасы өзгеріске ұшырап отырады. Мысалы, ХХ ғасырдың екінші жартысында дағдының қолданбалы мәніне байланысты «құзыреттілік» термині «функционалдық сауаттылық» деген мағынаға ие болды. Ал, 1980 – 1990 жылдары сауаттылық анықтамасы жаһанданудың, әсіресе жаңа ақпараттық технологиялардың қолданысқа енуіне байланысты одан әрі ауқымды мағынаға ие болды.

XXI ғасырда сауаттылықты неғұрлым ауқымды мағынада – оқытудың мақсатын нақтылауға әкелетін білім қоғамы ретінде түсіне бастадық. «Методикалық терминдер сөздігінде» «құзыреттілік (Компетенттілік) (латынның *competentis* – бейім сөзінен) – қандай да бір оқу пәнін оқу үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – деп берілсе, орыс тілінің

сөздігінде «құзыреттілік» термині «әлдекімнің жақсы хабардар болуы мәселесі төңірегінде» көрсетілген [1,107].

Құзыреттілік теориясының негізін қалаушы ғалымдардың бірі В.С.Безрукова құзыреттіліктің екі жақты қырын ұсынған. Алғашқысын танымдық және практикалық жаңалық енгізуді, яғни инновациялық ассимиляциялау мүмкіндігі бойынша, ал екінші жағында - білім беру жүйелерінің әр түрі, типі, профилі сатыларына қойылатын білім талаптарын анықтау мүмкіндігімен байланыстырады. Автор В.С.Безрукованың ойынша, құзыреттілік ұғымының мынадай аспектілік қырлары бар:

- мәндік аспект, бұл - жалпы мәдени контекстегі ахуалды жете түсінудің деңгейін көрсетеді. Себебі бұл контекстің аясына осы сияқты ахуалды бағалау, оны ұғыну мен оған деген қарым-қатынас кіреді;

- проблемалық-практикалық аспект, бұл – осы бір жағдайда ахуалды айқындай білудің мақсат, міндет, нормаларын алға қою мен орындау тиімділігінің қажеттілігін айқындайды;

- коммуникативтік (қатысымдық) аспект – осы тәріздес ахуалдағы қатысымның және адамның осындай жағдайға қатысын және өзара ықпал жасауға тиісті мәдени үлгі деңгейін қамтамасыз етеді [2,46].

Тағы бір ғылыми зерттеулерде құзыреттілікті коммуникативтік, ақпараттық, регулятивтік және интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілік деп бөліп қарастырады.

Педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі – кәсіби интегративтік қасиет, оның негізгі бөліктеріне эмоционалдық тұрақтылық (икемділікпен байланысты); экстраверсия (тағайындалған деңгейі мен эффективті жетекшілікті көрсетеді); тікелей және қайтарымды байланысты ұштастыру мүмкіншілігі; тілдік білімі; тыңдай білу қабілеті; марапаттай білуі; сыпайылылық; жалпы қабілеті секілді қасиеттері жатады.

Коммуникативтік құзыреттілік – алдымен, жеке тұлғаның дамуы мен өзіндік дамуы барысындағы мұғалімнің жеке тұлғалық қасиеті; екіншіден, ұстаздың педагогикалық қарым-қатынастық мақсаты, түйіні, құрылымы, құралы, ерекшелігі туралы хабардарлығының көрсеткіші; қажетті технологиялық деңгейін жете меңгеруі; маманның жеке психологиялық сапасы; коммуникативтік іс-әрекетін әрдайым жетілдіріп тұруға тырысуы; негізгі құндылық ретінде жеке адамның тұлғасына бейімделе білу, “бағдар ету”, сонымен бірге педагогикалық қарым-қатынас кезінде туындайтын міндеттерге шығармашылық тұрғыда еш қиындықсыз шешім таба білу қабілеті.

Ақпараттық құзыреттілік өзі туралы оқушылар мен олардың ата-аналарының, басқа ұстаздардың жұмыс тәжірибесі жөнінде ақпаратты білу мөлшерін қамтиды.

Регулятивтік құзыреттілік оқытушының өз іс-әрекетін басқара білу мүмкіншілігін білдіреді. Оған оқытушының мақсаттылық, жоспарлау, тұрақты белсенділік пен өзін көрсете білуі, рефлексия, іс-әрекетінің бағасы кіреді. Құндылық пен ізгілік – іс әрекеттің басты факторлары болып саналса, аналогия, қиял, ойлау қабілетінің икемділігі мен сындылығы ретіндегі зерденің қасиеті түрінде талдауға болады. Ал интеллектуалды құзыреттілік болса салыстыру, талдау, салыстыру, қорытындылау, синтез, нақтылау сияқты қарастырудың кешені ретінде айтылады. Қоғамдық-саяси даярлық болашақ мұғалімдерді қоршаған ортаны, қоғамдағы құбылыстарды тану әдістемесіне, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін пайымдау, сараптау, маңыздысын ажырата білуге, адамдармен қарым-қатынас жасау барысында жоғары мәдениеттілікке үйренуге толық мүмкіндік береді. Қорытындысында нәтижені арқау ететін білім моделі- басқарудың жаңа парадигмасы аясында жекелеген ұғымдар мен нормаларды және пайдалы педагогикалық технологияларды меңгеру барысында педагогтардың кәсібилігін дамытуға арналады. Қазіргі білім беру жүйесі «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді көздейді. Бұл жаңаша білім беруді ұйымдастыру – оның философиялық,

психологиялық, педагогикалық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды талап етеді. Бүгінгі күні зерттеуімізде қарастырылып отырған мәселенің теориялық-әдіснамалық негізін дәлелдеу мақсатында ғылыми еңбектерге талдау жасап, «құзыреттілік», «ақпараттық құзыреттілік» ұғымдарының өзара байланысына, анықтамаларына, құрастырылған жүйелеріне мазмұндық сипаттама беруді жөн деп таптық.

Оқушыны білім, білік дағдыларымен қаруландырып, сонымен қатар баланы тұлға етіп қалыптастыратын – мектеп. Олай болса, интеллектуалдық, біліктілік, коммуникативтік жағынан баланы қоршаған ортамен, өзге адамдармен немесе өзі-өзімен яғни әлеуметтік ортамен тұрақты қарым-қатынасқа түсуге, сол ортаға барынша тез бейімделе алуға дайындау- мектептің бастауыш сыныбының басты қызметі болып табылады. Демек, оқушы сыныпта адам өмірінде болатын оқу, ойын, еңбек сияқты әрекет түрлерін қажетті деңгейде меңгереді. Алайда, бұл әрекеттердің барлығы да сөйлеу әрекеті арқылы ғана іске асады. Сондықтан жеке тұлғаның ақыл-ойы, санасының жетіліп-толуының, мәдениеттілік, зиялылық сияқты қасиеттерінің қалыптасуының басты көрсеткіші бала тілінің жеткілікті деңгейде дамуына, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым секілді коммуникативтік дағдыларының дұрыс қалыптасуына тікелей байланысты болады.

Басқа да түсіндірме сөздіктерде «құзыреттілік» ұғымы құзырлықты меңгеруші ретінде түсіндіріледі. Құзыреттілік жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесіне сай белгілі бір міндеттерді орындауға дайындығы деп те көрсетіледі. Француз тілінде «competent» сөзі «компетентті», «заңға сай» дегенді білдірсе, латынша «сай болу», «қабілетті», «талап қою», «жарамды», ал ағылшын тілінде «қабілетті» деген мағыналарға ие.

Қазіргі таңдағы білім беру жүйесіндегі ерекше өзгерістер адамның еркін дамуын, оның жоғары мәдениетін, шығармашылыққа белсенділігін, дербестігін, бәсекеге қабілеттілігін, бейімделгіштігін дамытуға бағыт береді. Осындай интеграцияланған әлеуметтік-тұлғалық, іс-әрекеттік ұғымның білім берудің нәтижесі ретіндегі жалпы анықтамасы болып коммуникативтік құрамалардың жиынтығын беретін «құзірет/құзіреттілік» ұғымының пайда болуына әкеледі.

Құзыреттіліктер пәндік (пән аралық) және негізгі болып бөлінеді. Ал Еуропа Кеңесі негізгі құзыреттіліктердің бес тобын анықтап, соларға ерекше мән береді:

1. Саяси және әлеуметтік құзыреттіліктер: өзіне жауапкершілікті алуды сезіне білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, дау-жанжалды бейбіт жолмен шешу, демократиялық институттардың қызмет етуіне қатысу және оны жақсарту.
2. Әртүрлі мәдениетті қоғамда өмір сүру қабілетіне қатысты құзыреттіліктер: расизм мен ксенофобиялардың тууына, таралуына жол бермеу, жастардың білім берудегі өзгешілікті түсіну, бірін – бірі сыйлау, басқа тілді және дінді мәдени адамдармен бірге өмір сүру қабілеті сияқты мәдениетаралық құзыреттермен қаруландыру керек.
3. Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша формаларын меңгеруге қатысты құзыреттіліктер. Екінші формасының жұмыста және қоғамдық өмірдегі маңыздылығы соншалық, оны меңгермеген адамға қоғамнан жырақ кету қаупі төнеді. Сонымен қатар бсы топқа бүгінгі күні маңызды болып саналатын бірнеше тілді білу де жатады.
4. Қоғамдық ақпаратты пайдалану және мойындаумен байланысты құзыреттіліктер. Жаңа технологияны меңгеріп, оны қолдануды түсіну және оның күшті және әлсіз жақтарын анықтау. БАҚ тарататын ақпараттар мен жарнамаларға сыни көзқараспен қарау.
5. Үздіксіз әрі кәсіби даярлықтың, жеке және қоғамдық өмірдің негізі ретінде өмір бойы оқуға қабілетті болу құзіреттіліктері.

С.Е. Шишов, В.А. Кальнейдің пікірінше, негізгі құзыреттіліктер пән үсті және пән аралық сипатқа ие, оларды тек мектепте емес, сонымен қатар жұмыста, жанұяда, саяси ортадағы түрлі ситуацияларда пайдалануға әбден болады. Негізгі құзыреттіліктер абстрактілі ойлау, өзіндік рефлексия, өзіндік позициясын анықтау, өзіндік баға, сыни ойлау секілді

біршама интеллектуалдық дамуды қажет етеді. Негізгі құзыреттіліктер көп өлшемді деп, олар түрлі ақыл-ой процестері мен интеллектуалдық іскерліктерді (талдау, сынау, коммуникативті және т.б.) енгізді [3,151].

Ғалым Г.К.Селевко құзыреттілік теориясының негізінде басты құзыреттіліктердің келесідей құрылымдарын ұсынады:

1. Ойлау жүйесі мен процестерінің дамуы: мәселені шешудегі жүйелілік және құрылымдық тұрғыларды және тапсырмаларды стандарттау және жүйелеу тәсілі, құзыреттілікті түсіну, альтернативаны талдау және шешімнің тиімді нұсқасын таба білу; қабылданған шешімге жауапкершілікпен қарау; бизнестің даму бағытын көре білу және нарықтың даму бағытын болжамдау.

2. Талдау қабілеттері: мәселені шешудегі қисындылық, шешім қабылдау әдістемесін білуі, ұқыптылық, ұтымдылық, реттілік, бөлшектерді есепке алудағы алдын ала болжау; ойды дұрыс байланыстыру іскерлігі, бірізділікпен және жүйелі түрде ойлау және әрекет ету; өз болашағына әсер ететін факторларды дәл және жүйелі саралау.

3. Инновациялық яғни жаңашылдық: жаңа өзгерістерді қабылдай алу және ұсына білу іскерлігі, шығармашылықты басқару; ішкі қарсылықсыз алуан түрлі идеяларды, позицияларды, ұсыныстарды қабылдай алу іскерлігі.

4. Икемділік: өзгерістерге дайындық; түрлі оқыс ситуацияларда тез және сәйкесті жауап қайтара алу қабілеті, мәселені көру және айқындай алу, оны шешудің жолдарын таба білу, нәтижесіне баға беру.

5. Жүйелі дамуға бағдарлану: жаңа технология мен әдістерді тез үйренушілік, практикада жаңаны қолдана білу, өз жетістіктерін және кемшіліктерін тыңдай әрі талдай алу мүмкіндігі, өзгелердің тәжірибесін саналы түрде қолдана білу.

6. Ұйымдастырушылық қабілеттер: адамдарды басқара білу қабілеті, тапсырманы орындауда ұжымды және өзін ұйымдастыра алу іскерлігі, құзыреттіліктерді орын-орнына қою, маңыздысына мән беру, жоспарлау, бақылау; жоспарды орындауға қажетті ресурстарды тиімді жинап, бағыттау алу; әңгімені мақсатты түрде жүргізе алу, телефонмен әңгімелесу, корреспонденцияны, құжатнаманы жүргізу.

7. Уақытты игере білу іскерлігі: ситуациялық талдау жасай алу іскерлігі, мақсатты анықтау және құрылымдау, апталық, айлық, жылдық жоспарларды жүзеге асыру, күнді жоспарлау; уақытша менеджмент ұстанымдарын білу; құзыреттіліктерді дұрыс қоя білу іскерлігі; ұжымның тәртібін, күнделікті жұмыс жоспарын орындау; қойылған мақсаттарға жету мақсатында бақылау жүргізу, күннің қорытындысын жүргізу.

8. Топта жұмыс жасау: топты құра білу және онда жұмыс жасау; тиісті топтың ерекшеліктерін білу; ынтымақтастық ахуалын ұстай білу, топ мүшелерінің қарым-қатынас және мінез-құлық ережелерін орындауы, топ мүшелерінің жағымсыз мінез-құлықтарын түзету; мәселені шешу мақсатында тиімді талдау және келіссөз жүргізу; «миға шабуыл» ережесін білу.

9. Коммуникативтік – іскерлік қабілет: өз пікірін, құқығын қарым-қатынасты бұзбай қорғай білу; жаңа идея және жоспар арқылы іс-әрекетке ынталандыра білу; дұрыс сұрақтар қоя білу және әңгімелесушінің эмоциянальды және ақпараттық деңгейін анықтау; екі жақты коммуникация бағытын құра білу, әңгімелесушінің сөздеріне зейінді шоғырландыра алу; өзге адамдарды дұрыс сынау және қолдай білу.

10. Келіссөз жүргізе білу іскерлігі: презентацияның міндеттерін және мақсаттарын, аудиторияның қызығушылығын анықтай алу; сөз сөйлеуді ұйымдастыру, презентацияны байланыстырушы сөйлемдерін, негізгі бөлімін, қорытындысын ұйымдастыру; сендіре білу және шешендік дағдыларға ие болу. Қиын сұрақтарды және келіспеушілікті жеңе білу; презентацияның техникалық аспектілерін игеру (аудио-запись, бейне және компьютерлік аппараттар, презентациялық бағдарламалар); қатысушылардың қызығушылықтарын

анықтай білу және тиімді альтернативаны таңдай білу; пікірталасты мәдени түрде жүргізе алу; позициялық саудаласуды талдай білу, ұсыну, жүргізе алу іскерлігі.

11. Оқушыға бағдарлану: оқушымен жұмыс жасау бірысынді білім стандарты мен саясаттан хабардар болуы; оқытушы мен оқушының перспективті қажеттіліктеріне бағдарлануы; «қиын» оқушымен қарым-қатынас кезінде әңгімелесуді дұрыс жүргізе білу қібілеті, іс-әрекетті басым және пайдалы жағынан презентациялау; оқушымен дұрыс қарым-қатынас орнату және кеңес бере білу [4,11].

А.Хуторской «Ключевые компетенции: технология конструирования» атты мақаласында құзыреттіліктерді құрудың технологиясын талдап көрсеткен. Ғалым білімділікті құрайтын құзыреттіліктерді тұлғалық және әлеуметтік мәнді іс-әрекет жасауға қажетті, оқушы меңгеретін өзара байланысқан, мәндік бағыттардың, білімнің, іскерліктің, дағдылардың және іс-әрекет тәжірибесінің жиынтығы деген оймен қорытындылайды.

А.Хуторскойдың пікірінше, бұл ұғымды оқыту бағдарламасына енгізу- мектеп оқушыларның теориялық білімді игере отырып, нақты тапсырмаларды орындауда немесе проблемалық ситуацияларды шешуде айтарлықтай қиындықтарға кездесетіндіктен – осы мәселені шешеді деп санайды. Білім беру құзыреттілігі – оқушылардың жекелеген білім мен іскерліктерді игеруі емес, керісінше, әрбір көрсетілген бағытқа сәйкес айқындалған, кешенді іс-шаралар мен білім беру компонентінің жиынтығын меңгеруі болып табылады дейді [5,62-64].

Жалпы ғалым негізгі білім беру құзыреттілігінің жеті түрін көрсеткен: құндылықты-мәнді, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік-еңбектік, тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттіліктері.

Қазақстандық ғалымдар құзырлық ұғымына қатысты өздерінің пайымдауларын береді. С.М. Құдайқұлов «қабілеттілік – белгілі бір қарекетті нәтижелі орындайтындай тұлғаның жеке дара ерекшелігі [6,82]. Ол іс-әрекетті жылдам, тұрақты, сапалы орындаудың әдіс-тәсілдерімен сипатталады. Оның жоғары деңгейі-творчествалық, таланттық, дарындылық, данышпандықпен және бәсекелестікпен ерекшеленеді» десе, А.Қадирова «біліктілік – білім жүйесінің соңғы нәтижесі оқушының жеке пәндер бойынша алған білім, білік дағдылары емес, оларды пайдалану арқылы қалыптасып, дамитын өмірлік дағдылар, құзырлықтар» [7,3-6] деп, ал Л.Т. Қожамқұлова «әлеуметтік икемділік – әлеуметтік мәртебелер жүйесінде адамның жағдайының өзгеруіне байланысты әлеуметтік стратификациялар механизмі» деп икемділікті құзырлық ұғымына жақын тұлғаның іс-әрекеті ретінде қарастырады [8,185].

Жоғарыдағы айтылған теориялық идеяларға сүйене отырып, құзыреттілік ұғымына келесідей анықтама беруге болды: құзыреттілік – алған білімін пайдалана білу қабілеті; кәсіби мамандығына қатысты қабілеттер мен шеберліктерін меңгере білу; әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларына төтеп бере алатын тұлғаның интегративті қасиеттер жиынтығы.

К.Ж.Бұзаубақова мектеп кадрларын даярлауда анықталатын негізгі құзыреттіліктердің сегіз категориясын атап көрсетеді: негізгі дағдылар (сауаттылық және есеп), өмірлік дағдылар (өзін-өзі басқару, басқа адамдармен қарым-қатынас), коммуникативті дағдылар (коммуникация, проблеманы шешу, ұжымдық жұмыс), әлеуметтік және азаматтық дағдылар (әлеуметтік белсенділігі, моральдық құндылықтар, ынтымақтастық), кәсіп алу дағдылары (ақпаратты өңдеу, өз бетімен шешім қабылдау, бейімделу), кәсіпкерлік дағдылары (өз бетімен әрекет жасау, іскерлік мүмкіндіктерді іздеу және зерттеу), басқару дағдылары (коммуникация, кеңес беру, талдау қабілеті, жаттығу және үйрету), кең дағдылар (талдау, жоспарлау, бақылау) [9,54].

Коммуникативтік, тілдік дағдыларды қалыптастыру дегеніміз – педагог-ғалым Ж.Аймауытовтың сөзімен айтқанда: «баланы сөйлеуге, басқалардың сөзін ұғуға, өз бетімен

жазуға, оқуға төселдіру. Бірақ бұл мағынасыз әдеттендіру, құрғақ төселдіру емес, тілге жаттықтырумен бірге баланы ойлауға да жаттықтыру» [10,30]. Ал М.Жұмабаевтың айтуынша, «баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын – мектеп» [11,102].

Коммуникативтік дағдылар мектептегі оқыту үрдісінде, негізінен тіл сабақтары барысында қалыптасады. Олай болса, бастауыш білім беру мазмұны оқушыны тұлға ретінде қалыптастыра отырып, тіл сабақтарында ауызекі және жазба тілде сауатты сөйлеу, ересектермен, сыныптастарымен еркін қарым-қатынас жасай білу, айтылғанды ыждаһатпен тыңдап, түсіну, өз пікірін жеткізе білу, дұрыс оқу және сауатты жазу, т.б. дағдыларын, соның нәтижесінде өздігінен білім алу, алған білімін өмірлік жағдаяттарға сәйкес қолдана білу қабілеттерін, өмірдегі мәселелерді шешуге арналған білік-дағдыларын дамытуға бағытталуы тиіс.

«Коммуникативтік дағды» ұғымына қатысты жүргізілген зерттеулерді қарастыра келе, бүгінгі таңда отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде бұл ұғымды түсіндіруде, мән-мағынасын ашуда бірізділік жоқ екені байқалады. Себебі бір еңбектерде «тілдік дағдылар» деп қолданылса, екіншілерінде «коммуникативтік дағдылар», үшіншілерінде «коммуникативтік қабілет», ал кейінгі қолданыста «коммуникативтік құзыреттіліктер» деп аталып жүр.

Ең алдымен, «коммуникация» ұғымын қарастырайық. Коммуникация латынның «communication» сөзінен шыққан, латын тілінен аударғанда, қарым-қатынас орнату, байланыс жасау, бір-бірімен араласу, қатысу деген ұғымды білдіреді. Коммуникация теориясының пайда болуы, қалыптасуы, тарихи кезеңдері болды. Коммуникацияның теориялық үлгілері: психоаналитикалық (З. Фрейд, К. Юнг), экзистенциалистік (М. Бубер, К. Ясперс), көзқарастық (М. Вебер), футурологиялық (А. Тоффлер) түрлері көптеген еңбектерде талданып, ғылыми қолданысқа енді. Солардың нәтижесінде ХХ ғасырдың басында ғылыми әдебиетте «коммуникация» термині пайда болып, қоғамдық дамуға әсер ететін бірден-бір күш деп түсіндірілді, сонымен қатар, оның төмендегідей үш мазмұны нақтыланды:

– коммуникация – кез келген материалдық және рухани әлем объектісіндегі байланыс құралы (белгілі бір құрылым);

– коммуникация – тілдесу, қатынасу құралы (адамдардың бір-бірімен өзара әрекеті мен ақпарат алмасуы – жеке аралық коммуникация);

– коммуникация – қарым-қатынас және қоғамда ақпарат алмасу құралы

Коммуникация ұғымы дами келе, білім, техника, саясат салаларында кеңінен қолданыла бастады. Қазіргі таңда «коммуникация» термині қоғамның кез келген саласында кездеседі. Тіпті мектепте мұғалім мен оқушының байланысқа түсуін де осыған мысал етуге болады.

Ф.Ш. Оразбаева өзінің «Тілдік коммуникация негіздері» атты еңбегінде: «Коммуникация – қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланысу деген мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді», – деп атап көрсетеді [12,202].

Коммуникация арқылы адамдар бір-біріне ойын жеткізіп, белгілі бір нәрсені хабарлап қана қоймайды, сонымен қатар олар өзара түсініседі, пікір алмасады, бірінің ойын екіншісі ұғады. Екі адамның бірінің жанын бірі ұғуы бір топтың түсінісуіне, ол топтың пікір алмасуы қоғамның жетілуіне әкеледі. Коммуникативтік процесс, негізінен, вербалды яғни, сөйлеу мен сөзге негізделген және бейвербалды яғни сөзге негізделмеген коммуникация деп екіге бөлінеді. Вербалды коммуникация сөйлеу барысында жүзеге асырылады. Сөйлеу арқылы біз табиғи тілдік дыбыстарды, сондай-ақ, фонетикалық таңбаларды, оның екі негізгі лексикалық және синтаксистік мағынасын түсінеміз. Сөйлеу – коммуникацияның әмбебап құралы –

адамдардың танымдық-еңбек процесінде бір-бірімен қарым-қатынас жасау, пікір алысу, ой бөлісу, ақпарат беру, т.б. әрекеттерінің айрықша формасы болып табылады.

«Коммуникативтік құзыреттілік» – білім алушылар және қоғам үшін күнделікті оқуда, қарым-қатынаста мәселені тіл арқылы шеше білу қабілеттілігі; қарым-қатынастық мақсатты іске асыруда жеке тұлғаның тіл және сөз құралдарын пайдалана алуы. Егер адам сол тілде сөйлеушілермен тікелей немесе аралық қарым-қатынас барысында сол тілдің нормалары мен мәдени дәстүріне сәйкес өзара түсінісе алса, коммуникативтік құзыреттілікті меңгергені. Коммуникативтік құзыреттілік өз ана тілін және басқа тілді білудегі қабілеттілігін қарастырады.

Н.И.Дереклееваның ойынша, коммуникацияның негізгі бес компоненті бар:

- қарым-қатынас жағдайы;
- хабарды жіберуші;
- хабарды алушы;
- сөйлеу барысының шарттары;
- тілдік хабарлама [13,124-135].

С.И.Ожеговтың сөздігінде: «коммуникация» хабар, қарым-қатынас ретінде қарастырылады. Сөйлеу – коммуникацияның құралы [14,205]. Синонимдер сөздігінде «коммуникацияға» және «қарым-қатынасқа» жақын синонимдер ретінде анықтама беріледі, бұл оларды эквиваленттер деп санауға мүмкіндік береді. Тілді меңгеруде коммуникация қарым-қатынас рөлін атқаруы тиіс. Сабақта сөйлеу, сөйлесу арқылы қарым-қатынасқа түсе отырып тіл меңгертілетінін ескеру қажет.

В.А.Кан-Калик және Н.Д.Никандров коммуникативтік құзыреттілікті адам баласының кез-келген әрекетінде кездесетін, адам болмысының бір бөлігі ретінде қарастырады. Мұндай коммуникативтік әрекеттерді жасау үшін, арнайы қабілеттерді игеру керек екенін түсіндіреді [15,115]. Әрине, оқу үдерісінде, тұлғаның коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыратын алдын-ала арнайы анықталып қойған мақсатты құру, яғни қалыптастырудың жолдары мен әдістері анықталған болу керек. Коммуникативтік әдіс, болашақ мамандардың тілдік формаларды ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге оларда, сол тілді шынайы қарым-қатынаста қалай қолдану керектігі жөнінде ұғым қалыптасу керек, - деген қағидаға сай құрылуы тиіс.

Кан-Калик, коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру міндетінің келесі кезеңдерін ұсынады:

- коммуникативті міндетті түсіну;
- әуелгі берілген міндеттерді талдау;
- болжамды ұсыну;
- коммуникативті әрекеттестіктің әдістерінің жүйелерін анықтау;
- мәселелердің шешілуі [15,143].

Бірінші кезеңде, педагогикалық мақсатты іске асыруға қажетті талап етілетіндіктен, коммуникативті міндетті түсіну алдыңғы қатарға шығады. Коммуникативті міндетті анықтағаннан кейін, оқытушы жағдайларды саралайды, онда болашақ мамандардың жасы, ұйымдастырушылық мүмкіндіктері ескеріледі.

Дж.Ричардс зерттеулерінен «коммуникативтік функциялар» деген ұғымды қолданғанын көруге болады. Автордың пікірінше, коммуникативтік функцияларды, қай әлеуметтік жағдайға жататындығына байланысты бөліп қарастыруі болыды. Бұл, оқыту үдерісін тек қана қызықты етіп қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік маңызды және білімгерлердің қоғамдағы мінез-құлқын қалыптастырады, яғни, қоғамдық тәртіптер мен ережелерге үйретеді, сонымен қатар өзге халықтардың салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген қызығушылықтарын дамытады, деген ой қорытады [16,157]. Бұдан шығатын қорытынды қалыптасқан коммуникативтік құзырлықтың негізгі көрсеткіштері сөйлеу мәнері және іс-

әрекеттерді (мимика, яғни ымдау) қолдану болып табылады. Сонымен бірге, болашақ мамандардың жұптасып немесе топ болып қарым-қатынас жасауы маңызды болып табылады. Коммуникативтік әдісті оқыту үдерісінде қолданудың артықшылықтары, коммуникативтік қабілет олардың мотивациясын жоғары көтеруге, пәнаралық байланысты құруға жақсы мүмкіндік беріп, олардың танымдық белсенділіктерін, ойлау, өзін-өзі тәрбиелеу, бірігіп әрекет етуде коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу қабілетінің мүмкіндігінің көрсеткіші ретінде көрінуі тиіс, – деп санаймыз.

Д.Кросс коммуникацияға, қарым-қатынас акті деген (немесе коммуникативтік акт) анықтама береді. Авторлардың пікірінше, коммуникация келесі компоненттерден тұрады:

- қарым-қатынасқа түсетіндер (әдетте, 2-ден жоғары адамды қамтиды);
 - қарым-қатынасты тудыратын іс-әрекеттер (сөйлесу, ымдау, мимика және т.б.);
 - қандайда бір мағынасымен немесе формасымен сипатталатын хабарламаның мазмұны;
 - қатынас арнасы (сөйлеу, есту, көру, визуальды-вербальды органдар);
 - қарым-қатынасқа түсетіндердің мотивтері (мақсат, ниет) [17,147].
- Зерттеу тақырыбымыз тұрғысынан қарастырсақ, болашақ мамандардың қарым-қатынасқа түсе білуі, оны тудыратын әрекеттерді меңгеруі, хабарламаны, қатынасқа түсуге ынтасының болуы қажет деп есептейміз.

А.Г.Асмоловтың пікірінше, тұлғаның коммуникативтік құзырлығының қалыптасуының негізгі өлшемдерінің бірі, адам серіктесінің қызығушылықтары мен ұстанымдарына сәйкес өз ұстанымын бағалауға қабілетті болған жағдайдағы рефлексия болып табылады [18,251]. Адамның бойында ауызша және ауызша емес қатынас құралдары арқылы әнгімелесушімен қатынас құруға, оның хабарламаларын талдауға, оларға нақты жауап қайтаруға қабілеттері жақсы қалыптасқан болуы өте маңызды. Ғалымдар, коммуникативтік құзырлықты, тұлғааралық қатынастың арнайы ортасында коммуникативтік әсерді құру үшін қажетті ішкі ресурстар жүйесі ретінде анықтады. Адам ойланады, бұл оның сұхбат үстінде жүргенін көрсетеді, сондықтан адам әрдайым өзінің интуициясына сәйкес айнымалы жағдаятты қарым-қатынасқа түсуде ескеріп отыруы керек. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігі алған білімдерін тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір тәжірибелік және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін сипаттайды. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігі оқыту үдерісінің негізгі сапа көрсеткіші ретінде оның жетістігі қойылған педагогикалық мақсатқа жетудегі ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану арқылы субъектілік қарым-қатынасқа түсе білуі болып табылады. Басқа сөзбен айтсақ, коммуникативтік құзыреттілік болашақ маманның коммуникативтік ресурстарды тиімді қолдана білуі болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілікті қажетті тілдік білімді меңгерумен, адамдардың қоршаған ортамен, топті жұмыс істей алу дағдыларымен, ұжымда әртүрлі әлеуметтік рөлге ие болумен, осы секілді өзара әсер ету мүмкіндіктерімен байланыстырады.

Мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру- бұл бір бірімен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігі мен оны орнату қабілеттілігінен тұрады. Мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруді тиімді қарым-қатынасқа түсу кезінде серіктестіктің өзара қарым-қатынасының түсіністігін айқындайды. Кез-келген жағдаятты жақсы түсінеді, мәселені шешуде қарым-қатынас құралын, мақсатқа жетуде тілдік ресурстарды ұтымды қолдануды меңгереді. Жоғарыдағы айтылған теориялық идеяларға сүйене отырып, зерттеу тақырыбымыз бойынша, мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігі – алған теориялық тілдік білімін тәжірибеде пайдалана білу белсенділігі, болашақта таңдаған мамандығына сәйкес кәсіби даярлығына қатысты қарым-қатынас әдістері, технологиялары мен құралдарын меңгеруде ақпараттық технологияларды саралап,

өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларын шеше алатын тұлғаның қасиеттер жиынтығы дексек болады.

Қорыта келе, әрбір мектеп оқушысының өз тұлғалық сапасын, дағдыларын жетілдіруге, толықтыруға, сыртқы әлеммен тілдік қарым-қатынастарда өз орнын табуға, өзінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бойынша алған білімі мен білігінің негізінде тілді үйрету әдістемесін тәжірибеде шығармашылықпен қолдануда белсенділік танытуға ұмтылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Азимов Э. Г. , Шукин А. Н., Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). -Москва: ИКАР, 2009
2. Безрукова В.С. Компетентность // Словарь нового педагогического мышления. - Екатеринбург, 1996.
3. Мониторинг качества образовательного процесса в школе: Монография / Шишов С.Е., Кальней В.А., Гирба Е.Ю. - (Научная мысль, Образование), Издательство: НИЦ ИНФРА-М, 2014
4. Селевко Г.К., Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 1998
5. Хуторской А.В., Ключевые компетенции : технология конструирования // Народное образование. – 2003. – № 2.
6. Құдайқұлов С.М., Творчестволық және бәсекелестік қабілеттілік. – Алматы: Школа ХХА века, 2006.
7. Қадирова А., Ағылшын тілі сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеті арқылы коммуникативтік құзыреттілігін дамыту [Мәтін] / Қадирова А. // Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. - 2014. - №3.
8. Қожамқұлова Л.Т., Әлеуметтік жұмыстағы қайырымдылықтың ролі [Мәтін] : ғылыми басылым / Қожамқұлова Л. Т., Демеуова М. Е.. - Алматы : Қазақ үні, 2003.
9. Бұзаубақова К.Ж., Жаңа педагогикалық технология: Оқу құралы.- Алматы: Жазушы, 2004
10. Аймауытов Ж., Бес томдық шығармалар жинағы (жалпы редакциясын басқарған – акад. С.Қирабаев). 4-том. Алматы: Ғылым, 1998
11. Жұмабаев М., Педагогика. – Алматы: «Рауан», 1993
12. Оразбаева Ф.Ш., Тілдік коммуникация негіздері. –Алматы: «Рауан», 1995.
13. Дереклеева Н.И., Развитие коммуникативной культуры учащихся на уроках и во внеклассной работе. -Москва, 2005
14. Ожегов С.И., Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, НЛО. Шведова. — Москва: Азбуковник, 1997
15. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д., Педагогическое творчество. Москва: Педагогика, 1992
16. Jack C. Richards. Methodology and Language Teaching. - Cambridge University Press, 2010
17. David Cross. A Practical Handbook of Language Teaching. - Cambridge University Press, 2011
18. Асмолов А.Г. , Формирование универсальных учебных действий в начальной школе. – Москва: Просвещение, 2010.

Medical Sciences

Шляхи психологічної превенції студентів МЕДИКІВ

Лагода Дар'я Олександрівна

PhD, доцент, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, Україна

Назарян Вероніка Мамбреївна

Асистент, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, Україна

Мельник Марія

студентка 6 курсу, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, Україна

Анотація: Навчання в університеті є складним періодом, пов'язаним із високим рівнем стресу та психічного напруження. Студенти, особливо медики, часто стикаються з депресією та іншими ментальними розладами (МР), зумовленими новими емоціями, високими вимогами до себе, іспитами та адаптацією до нових умов. Дослідження свідчать про недостатнє використання методів лікування серед студентів, що підкреслює потребу у превентивних заходах. Ефективними є навчальні програми, спрямовані на розвиток самоефективності, стійкості, емпатії, стратегій подолання стресу, саморегуляції та уважності. Інтеграція цих програм до освітнього процесу допомагає зменшити рівень депресії та вигорання. Зокрема, онлайн-програми можуть підтримувати зміцнення психічного здоров'я, якщо вони враховують потреби цільової аудиторії, мають структуровану інтеграцію у розклад і комбінують індивідуальні та системні підходи. Комплексна профілактика сприяє як загальному благополуччю студентів, так і ефективному лікуванню МР.

Ключові слова: студенти, навчання, ментальні розлади, ментальне здоров'я.

Навчання в університеті – це особливий і складний період життя, який, хоча і пропонує багато нового досвіду, може бути пов'язаний зі стресом і психологічним напруженням [1]. Студенти університетів у всьому світі відчувають зниження добробуту та зростання проявів ментальних розладів (МР) [2]. Основними причинами є: нові емоції та не знання колективу та нової ситуації [3], іспити та високі вимоги до себе [4]. Результати досліджень показали, що 20,3% студентів університету страждали від депресії [5], що призводило до проблем із домогосподарством, навчанням, близькими стосунками та соціальним життям [2]. Крім того, дослідження виявило низьке використання відповідних методів лікування [4] серед значної частини студентів університетів.

Відповідно до описаних тенденцій студентам-медикам необхідно якомога раніше надавати превентивну допомогу у збереженні ментального здоров'я, щоб запобігти розвитку МР [6]. Можливі реформи в медичній освіті могли б відреагували на дані представлені вище та вимагають більшої уваги до концептуалізації навчальних програм з урахуванням ментального здоров'я [7]. Оскільки потрібно, щоб студенти розглядалися як особистості в рамках свого освітнього контексту [7], навчальні програми, а також індивідуальні заходи відіграють значну роль у концептуалізації навчальних програм, які враховують ментальне здоров'я студентів. Втручання в навчальну програму охоплюють, наприклад, зміни змісту курсу [7, 8], зменшення робочого навантаження або скориговані розклади. Індивідуальні заходи зосереджені на індивідуальних характеристиках [8, 9] і можуть розглядатися як зміцнення ментального здоров'я, профілактика МР або їх лікування

[10]. Дані зміни спрямовані на посилення позитивних аспектів психічного здоров'я [10]. Превенція спрямована на зниження ймовірності розвитку МР у загальній популяції або в осіб, які ідентифіковані як такі, що мають ризик майбутнього розладу, та лікування, у свою чергу надається людям з діагностованими МР [10].

Розглянемо окремі компоненти, які є необхідними для психологічної превенції студентів медиків, а саме: самоефективність, стійкість, емпатія, стратегії подолання та саморегуляції, уважність, самоспівчуття,

Самоефективність — це переконання в тому, що людина може вплинути та подолати виклики та складні ситуації за допомогою власних сил і дій [11]. Було показано, що самоефективність є прогностичною ознакою почуття стресу в медичних ситуаціях, що характеризуються невизначеністю [12], і її можна навчити в професійній медичній освіті [13].

Стійкість описує здатність людини гнучко та належним чином реагувати на вимоги в мінливих ситуаціях і справлятися з важкими або стресовими ситуаціями чи відновлюватися після них, не зазнаючи будь-яких непрямих психологічних збитків [14]. Як і самоефективність, стійкість виявилася модифікованою конструкцією [15, 16].

Емпатія описує здатність людини розпізнавати та відчувати почуття інших [17, 18]. Встановлено, що відсутність емпатії негативно корелює з благополуччям [18, 19] і позитивно корелює з розвитком вигорання [20, 21]. Німецьке дослідження за участю студентів-медиків показало, що емпатія може бути посилена за допомогою навчання емпатії стандартизованих пацієнтів [22]. Ці висновки свідчать про те, що емпатію студентів можна сприяти відповідними заходами.

Стратегії, які людина використовує, щоб впоратися зі стресовими ситуаціями та переживаннями, зазвичай підсумовуються під терміном «стратегії подолання» [23]. Деякі з запропонованих стратегій (наприклад, стратегії саморегуляції) негативно корелюють з емоційним виснаженням як симптомом вигорання та, як було показано, допомагають справлятися зі складними ситуаціями в медичній професії [24]. Різні аспекти саморегуляції, які часто виділяють і згадують, такі як когнітивна та метакогнітивна саморегуляція, академічний самоконтроль, мотивація та емоційна регуляція, негативно корелюють із розвитком вигорання [25, 26].

Уважність визначається як якість усвідомлення, яка виникає при навмисному зосередженні на переживанні поточного моменту в прийнятній та безосудній манері. Це стає все більш помітним психологічним конструктом, який розглядається в інтервенціях у всьому світі [27]. Було показано, що втручання, засновані на уважності, зменшують депресію серед студентів медичних і домедичних закладів.

Співчуття до себе передбачає прояв доброти до себе, почуття загальної гуманності та збалансоване, уважне ставлення до неприємних думок і емоцій. Встановлено, що співчуття до себе пов'язане з меншою кількістю депресивних симптомів і вигорання [28, 29].

Тому, на нашу думку доцільно:

1)Онлайн-програми, є хорошим способом підтримки індивідуального зміцнення психічного здоров'я та профілактики шляхом зміцнення захисних характеристик, також для цільових груп, крім студентів-медиків.

2)Щоб краще зрозуміти відповідні цільові групи та їхні потреби, є доцільним провести точну оцінку потреб, на основі яких розробляються онлайн-програми, щоб забезпечити їхню необхідність, а також їх найкращу відповідність.

3)Онлайн-програми будуть корисними для інтеграції навчальних програм. Існує потреба в навчальній – або більш загальній – структурній інтеграції таких спеціалізованих онлайн-програм або втручань, наприклад, шляхом надання їм фіксованого та обов'язкового інтервалу в розкладі, щоб студенти або інші адресати мали достатньо часу та простору для використання та отримання користі від них. Це ще раз підкреслює той факт, що індивідуальну

та структурну профілактику не слід відокремлювати одна від одної, а слід розглядати як взаємодіючі компоненти.

Перелік літератури

1. Lutz-Kopp C, Meinhardt-Injac B, Luka-Krausgrill U.. Psychische Belastung Studierender. Prävention und Gesundheitsförderung. 2019;14(3).
2. Auerbach RP, Alonso J, Axinn WG, et al. Mental disorders among college students in the world health organization world mental health surveys. Psychol Med. 2016;46(14):2955–2970.
3. Conley CS, Kirsch AC, Dickson DA, et al. Negotiating the transition to college: developmental trajectories and gender differences in psychological functioning, cognitive-affective strategies, and social well-being. Emerging Adulthood. 2014;2(3):195–210
4. Herbst U, Voeth M, Eidhoff AT, et al. Studierendenstress in Deutschland. Eine empirische Untersuchung. Berlin: AOK-Bundesverband; 2016. cited 2021 Feb 28]. Available from 2021 Feb 28: https://www.ph-ludwigsburg.de/uploads/media/AOK_Studie_Stress.pdf.
5. Auerbach RP, Mortier P, Bruffaerts R, et al. WHO world mental health surveys international college student project: prevalence and distribution of mental disorders. J Abnorm Psychol. 2018;127(7):623–638.
6. Haramati A, Cotton S, Padmore JS, et al. Strategies to promote resilience, empathy and well-being in the health professions: insights from the 2015 CENTILE Conference. Med Teach. 2017;39(2):118–119.
7. Slavin SJ, Schindler DL, Chibnall JT. Medical student mental health 3.0: improving student wellness through curricular changes. Acad Med. 2014;89(4):573–577
8. Schaefer C Gestärkt für den Lehrerberuf“: psychische Gesundheit durch Förderung berufsbezogener Kompetenzen; Entwicklung und Evaluation eines stärkenfokussierten Interventionsprogramms für Lehramtsstudierende “Strengthened for the teaching profession“: mental health by promoting professional skills; development and evaluation of a strengths-based intervention program for student teachers 2012.
9. Awa WL, Plaumann M, Walter U. Burnout prevention: a review of intervention programs. Patient Educ Couns. 2010;78(2):184–190.
10. Purgato M, Uphoff E, Singh R, et al. Promotion, prevention and treatment interventions for mental health in low- and middle-income countries through a task-shifting approach. Epidemiol Psychiatr Sci. 2020;29:e150.
11. Stangl WS, Stangl W, Wien LF; 2021. cited 2022 Apr 16]. Available from 2022 Apr 16: <https://lexikon.stangl.eu/1535/selbstwirksamkeit-selbstwirksamkeitserwartung>
12. Huang I-C. Self-esteem, reaction to uncertainty, and physician practice variation: a study of resident physicians. Social Behav Personality. 1998;26(2):181–194.
13. Jurkat H, Richter L, Cramer M, et al. Depressivität und Stressbewältigung bei Medizinstudierenden: eine Vergleichsuntersuchung des 1. und 7. Fachsemesters Humanmedizin. Nervenarzt. 2011;82(5).
14. Stangl WR, Stangl W, Wien LF; 2021. cited 2021 Apr 16]. Available from 2021 Apr 16: <https://lexikon.stangl.eu/593/resilienz>.
15. Campbell-Sills L, Cohan SL, Stein MB. Relationship of resilience to personality, coping, and psychiatric symptoms in young adults. Behav Res Ther. 2006;44(4):585–599.
16. Kunzler AM, Gilan DA, Kalisch R, et al. Aktuelle Konzepte der Resilienzforschung. Nervenarzt. 2018;89(7):747–753.
17. Altmann T Empathie: Markus Antonius Wirtz; 2021. [updated 2021-02-10; cited 2021-02-10; cited 2021 Apr 16]. Available from: <https://dorsch.hogrefe.com/stichwort/empathie>.
18. Ekman E, Krasner M. Empathy in medicine: neuroscience, education and challenges. Med Teach. 2017;39(2):164–173.

19. Shanafelt TD, West C, Zhao X, et al. Relationship between increased personal well-being and enhanced empathy among internal medicine residents. *J Gen Intern Med.* 2005;20(7):559–564.
20. Wilkinson H, Whittington R, Perry L, et al. Examining the relationship between burnout and empathy in healthcare professionals: a systematic review. *Burn Res.* 2017;6:18–29.
21. Yuguero O, Ramon Marsal J, Esquerda M, et al. Association between low empathy and high burnout among primary care physicians and nurses in Lleida, Spain. *Eur J Gen Pract.* 2017;23(1):4–10.
22. Wünderlich M, Schwartz C, Feige B, et al. Empathy training in medical students - a randomized controlled trial. *Med Teach.* 2017;39(10):1096–1098.
23. Stangl WC, Stangl W, Wien LF; 2021. cited 2021 Apr 27]. Available from 2021 Apr 27: <https://lexikon.stangl.eu/36/coping>.
24. Lemaire JB, Wallace JE. Not all coping strategies are created equal: a mixed methods study exploring physicians' self reported coping strategies. *BMC Health Serv Res.* 2010;10(1):208.
25. Brady KJS, Trockel MT, Khan CT, et al. What do we mean by physician wellness? A systematic review of its definition and measurement. *Acad Psychiatry.* 2018;42(1):94–108.
26. Deutsche Gesellschaft für Psychiatrie PuND . Positionspapier der Deutschen Gesellschaft für Psychiatrie, Psychotherapie und Nerven- heilkunde (DGPPN) zum Thema Burnout. *Die Psychiatrie.* 2012;09(2):19–26
27. Kriakous SA, Elliott KA, Lamers C, et al. The effectiveness of mindfulness-based stress reduction on the psychological functioning of healthcare professionals: a Systematic Review. *Mindfulness.* 2021;12(1):1–28.
28. Mills A, Gilbert P, Bellew R, et al. Paranoid beliefs and self-criticism in students. *Clin Psychol Psychother.* 2007;14(5):358–364. [[Google Scholar](#)]
29. Crosskey L, Curry J. The relationship of clergy burnout to self-compassion and other personality dimensions. *Pastoral Psychol.* 2011;61:149–163.

Physical and Mathematical Sciences

ФИЗИКА САБАҒЫНДА ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ИНТЕРАКТИВТІ БАҒДАРЛАМАНЫ ҚОЛДАНУ

Мырзахметова Аружан Қанатқызы

Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, 2 – курс магистранты, Астана қ.,
Қазақстан

Аңдатпа

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде жаңа технологиялар мен интерактивті бағдарламаларды қолдану оқытудың тиімділігін арттыруға үлкен үлес қосуда. Бұл мақалада физика сабағында практикалық дағдыларды қалыптастыру үшін интерактивті бағдарламаларды қолданудың маңызы қарастырылады. Интерактивті бағдарламалар оқушыларға физикалық құбылыстарды виртуалды түрде зерттеуге, тәжірибе жасауға және алынған нәтижелерді талдауға мүмкіндік береді. Олар оқу процесін қызықты әрі интерактивті ете отырып, оқушылардың ғылыми зерттеу дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, мұндай бағдарламаларды қолдану оқушылардың сыни ойлау, талдау және эксперимент жүргізу қабілеттерін жақсартуға ықпал етеді. Бұл мақалада интерактивті бағдарламалардың физика сабағындағы тиімділігі мен олардың білім беру процесіндегі рөлі туралы нақты мысалдар мен зерттеу нәтижелері келтіріледі.

Физика сабағында оқушылардың практикалық дағдыларын қалыптастыру үшін интерактивті бағдарламаларды қолданудың маңызы артып келеді. Бұл мақалада интерактивті бағдарламалардың физика пәніндегі тиімділігі мен олардың оқушылардың білімін тереңдетудегі рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, зерттеу барысында қолданылған әдістер мен алынған нәтижелер талқыланады.

Кілт сөздер: Физика, интерактивті бағдарламалар, оқушылар, практикалық дағдылар, білім, технологиялар.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту әдістері мен тәсілдеріне қойылатын талаптар күн санап артып келеді. Осы орайда, интерактивті бағдарламалардың білім беру процесіндегі рөлі зор. Оқушылардың теориялық білімін ғана емес, практикалық дағдыларын да қалыптастыру мақсатында интерактивті бағдарламаларды қолдану тиімді шешім болып табылады. Әсіресе, физика сияқты табиғи ғылымдар саласында, нақты тәжірибелер мен эксперименттерді жүзеге асыру үшін интерактивті құралдар білім беру сапасын айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі мектептің негізгі міндеті – жан-жақты білімді, ғылымның негізін жақсы игерген, сонымен қатар белсенді де жоғары өнімді әрі қоғамдық еңбекке қабілетті азаматтар дайындау. Мектеп қабырғасынан мұндай жасты оқытып шығару, сөз жоқ оларға білім берудің жолдарымен оқу ісінің әдістеріне тікелей байланысты. Бұл міндеттерді орындау үшін – білім берудің жоғары деңгейіне жету үшін мектептегі оқу жүйесін жоғары деңгейге көтеріп, оқушылардың белсенділігі мен өз еріктері бойынша сабақ оқи білуге үйрету керек.

Оқулық – оқушылардың ғылыми негіздерін меңгеріп алудың құралы, қайсысы мұғалім мазмұндайтын ғылыми мағлұматтар болып ұсынылады. Оқулықты сабақта басқа оқу құралдарымен пайдаланудың негізі құндылығы мол: оқушылардың баспа текстпен істейтін өзіндік жұмысы олардың белсенділігін және ұғып алу қабілеттілін дамытады дағдыландырады. Сонымен, оқулық физика білімдер минимумының дәрежесін, көлемін және мазмұнын әжептеуір толық анықтайтындықтан, онсыз жазып алған конспект бойынша ғана оқытуға болмайды. Оқулық оқудың міндетті құралы. Оқушыны ғылыми және техникалық кітабымен жұмыс істеуге үйрету – физика пәні мұғалімінің ең маңызды міндетінің бірі. Бұл мәселенің тиімді шешімі, ең алдымен оқушыларды оқулықпен жұмыс істеуге үйретуге маңызды міндетінің бірі. Бұл мәселенің табысты шешуі, ең алдымен, оқушыларды оқулықпен жұмыс істеуге үйретуге байланысты.

Біз оқулықпен келесі жоспар бойынша жұмыс ұсынамыз:

- физикалық шама;
- физикалық құбылыс;
- физикалық заң;
- физикалық теория;
- физикалық шамалардың кестесі мен жұмысы.

Өзіндік жұмыстың түрлерін біліу, оның дидактикалық принциптерін өткізуі мұғалімге сабақта өзіндік жұмыстарды табысты ұйымдастыруға көмектеседі. Және мұғалімнің негізі міндеттерінің бірі – оқушылар сыныпта өз еркіктермен көп жұмыс істеп қана емес, сонымен бірге ол жұмысты едәуір үлеспен рақаттанып істей болатынын ұйымдастыру [1].

Негізгі бөлім. Білім - оқыту мазмұнының негізгі элементі. Ол заттар мен құбылыстарды табиғат пен қоғам дамуының заңдылықтарын танудың нәтижесі. Білім - фактілер, ережелер қортындылар, заңдылықтар, идеялар, теориялар түрінде кездесетін шындықтың түрлі салалары бойынша адамзат жинақтаған тәжірибе. Бұл адам санасында түсініктер ұғымдар түрінде бейнеленеді [2].

Физика пәні – эксперименттер мен тәжірибелерге негізделген сала. Бұл пәнде әртүрлі физикалық құбылыстарды зерттеу үшін дәстүрлі құралдардан басқа, қазіргі заманғы интерактивті бағдарламалар да кеңінен қолданысқа енгізілуде. Интерактивті бағдарламалардың физика сабағында тиімді қолданылуы оқушылардың физикалық құбылыстарды визуализациялау мүмкіндігін арттырады, оларды тәжірибелер жасауға ынталандырады және теориялық білімін практикада қолдануға үйретеді.

Практикалық дағдыларын қалыптастыруда бірнеше оқыту технологиясын қолдануға болады. Соның бірі Кейс-Стади технологиясы.

Кейс-технологиясы – мұғалімдердің дәстүрлі және қашықтықтан кеңес беруін ұйымдастыру кезінде мәтіндік, аудиовизуалдық, мультимедиялық оқу-әдістемелік материалдарды жинауға және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгеруіне үшін негізделген. Кейс-технологиясы (ағылшынның case – потрфель) оқытудан жасалынған әдістемелік материалдармен іске асырылады.

Кейс-технологиялардың негізгі ерекшеліктері: практикалық жағдайларды зерттеу, болған жағдайларды баяндайды, оқушылар мәселемен танысып, оны шешудің жолдарын іздейді. Оның негізгі мақсаты оқушылардың бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді, әр түрлі проблемаларды талдау және оларды шеше білу қабілетін дамыту, ақпаратпен жұмыс жасауды үйрету болып табылады. Кейс стади әдісі – мұғалімнің креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды [3].

Физика сабақтарында кейстердің кез келген классификациясын сабаққа бейіндеуге болады (кесте –1).

Кейстердің түрлері:

Түрі	Мазмұны	Жасау мақсаты	Негізгі білім беру міндеті
Практикалық кейс	Өмірлік жағдайлар (эксперимент, зертханалық жұмыс)	Таным, өмірді түсіну	Тренинг мінез-құлық, білім, білік пен дағдыны бекіту
Оқытушы кейс	Білім берудің жағдайлары (физикада есептерді жатқызуға болады)	Жағдайдың типтік сипаттамаларын түсіну	Талдау, түсіну
Ғылымизерттеушілік кейс	Зерттеушілік жағдай (ғылыми жаңалықтар, сапалық есептер)	Жағдай модельдерін құру	Зерттеу

Тағы бір физикалық әдіс STEAM. Физика қолданбалы ғылым екендігін ескерсек, оның пәні, мақсаты мен міндеттері тәжірибе арқылы тағайындалатынына көз жеткіземіз. Физикалық білім қазіргі таңда шексіз салада қолданылады: ғылыммен техникада, инженерия мен өндірісте және т.б. салаларда. Физика оқыту үдерісінде STEAM тәсілі білім алушылардың белсендірек болуы және ғылым мен технологияны қолдануға негізделген идеяны іске асыру құралыретінде қызмет етеді. Физиканы STEAM негізіндегі оқытуды іске асырудың бірнеше артықшылықтар бар: ақпараттық даму қоғамына дайын тұратын ұлттың болашағын дайындау мүмкіндігі, қолданыстағы жаңа инновацияларды дамытуға үлес қосу, білімгерлердің STEAM мамандығына деген қызығушылығын яту, білімді күнделікті өмірмен байланыстыру, өзін-өзі бағалаудың тиімділігін арттыру, білімгерлердің STEAM сауаттылығын дамыту және т.б [4].

1. Интерактивті бағдарламалардың артықшылықтары:

- *Визуализация:* Физикалық заңдар мен құбылыстарды анимациялар мен модельдер арқылы көрсету;
- *Қолданбалы тәжірибе:* Оқушылар теориялық материалдарды тәжірибе жасап, нәтижелерін талдау арқылы меңгереді;
- *Жеке жұмыс:* Әрбір оқушы өзінің оқу жылдамдығына сәйкес жұмыс істей алады, бұл олардың оқу мотивациясын арттырады;
- *Қателіктерді түзету:* Оқушылар өздері жасаған тәжірибелердің нәтижелерін жылдам көріп, қателіктерін түзете алады.

2. Интерактивті бағдарламаларды қолданудың әдістемесі:

Физика сабағында интерактивті бағдарламаларды тиімді қолдану үшін арнайы әдістемелер қажет. Бұл әдістемелер оқушыларды тек қана теориямен емес, нақты әрекеттермен де таныстырады. Мысалы:

- *Симуляциялар:* Қысым, температура, жылу энергиясы сияқты физикалық құбылыстарды көрсететін анимацияларды қолдану;
- *Құрылғыларды модельдеу:* Оқушылар түрлі физикалық құрылғылардың модельдерін жасап, олардың жұмыс принциптерін зерттейді;
- *Тәжірибелер мен тапсырмалар:* Оқушыларға әртүрлі эксперименттер жасау

арқылы олардың аналитикалық ойлау қабілеттерін дамыту.

3. Зерттеу бөлімі: Зерттеу барысында физика пәнінде интерактивті бағдарламаларды қолдану нәтижелері анализделді. Әр түрлі мектептер мен оқу орындарында жүргізілген зерттеу жұмыстары интерактивті бағдарламаларды қолданудың оқушылардың оқу белсенділігін арттыратынын және олардың пәнге деген қызығушылығын көбейтетінін көрсетті. Сонымен қатар, мұндай бағдарламалар оқушылардың өздігінен жұмыс жасау дағдыларын дамытып, олардың сыни тұрғыда ойлау қабілетін жетілдіруге септігін тигізеді.

Физикадан құбылыстар мен заңдарға негізделген тәжірибелер теориялық білімді ғана қамтымайды, практикалық дағдыларды да ұштастырады. Алайда, физика саласындағы дәстүрлі зертханалық жұмыстарды іске асыруда қымбат жабдықтардың қажеттілігі, уақытты және қауіпсіздік шараларын талап ететіндігі қиындықтар тудырады. Сондай-ақ, тәжірибе барысында физикалық заңдылықтарды білім алушылардың жан-жақты зерттеу мүмкіндігін шектейді. VR (виртуалды шындық) технологиясын физикалық тәжірибелерді ұйымдастыру мен өткізуде қолдану бұл шеугеулерді жойып, оқу нәтижелеріне қол жеткізуде елеулі үлес қосады. VR технологиясы білім алушылардың қауіпті материалдарсыз, күрделі жабдықтарсыз тәжірибелерді жүргізуіне жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде оқу үдерісіндегі іс-әрекеттерді оңтайлы әрі қауіпсіз етеді. Осы тұрғыдан бұл зерттеудің негізгі идеясы мен мақсаты VR технологиясын физиканы оқытуда қолданудың ерекшеліктерін, оқу нәтижелеріне қол жеткізудегі тиімділігін айқындау болып табылады. Зерттеуде физиканың кейбір күрделі тақырыптарын оқыту мысалдары қарастырылды және тақырыпты меңгерудегі VR әсері, зертханалық сабақтардың оқу нәтижелерін жақсарту мүмкіндіктері айқындалды [5].

Әдістер. Зерттеу барысында қолданылған әдістер:

- *Сауалнама:* Оқушылар мен мұғалімдер арасында сауалнама жүргізу арқылы интерактивті бағдарламалардың тиімділігі зерттелді.

- *Сапартамалық зерттеу:* Пән мұғалімдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, интерактивті бағдарламаларды қолдану нәтижелері талданды.

- *Практикалық тапсырмалар:* Оқушыларға физикалық тәжірибелер жасату, олардың нәтижелерін бақылап, талдау жасау.

Физика сабағында интерактивті бағдарламаларды қолдану үшін бірнеше әдістемелік тәсілдер бар:

- *Симуляциялар мен виртуалды зертханалар:* Мысалы, «PhET» сияқты бағдарлама арқылы оқушылар түрлі физикалық тәжірибелер жасай алады: толқындардың таралуын зерттеу, электр тізбектерін құру немесе магниттік өрістерді қарастыру.

- *Графиктер мен диаграммаларды жасау:* Интерактивті бағдарламалар арқылы оқушылар эксперимент нәтижелерін графикалық түрде көрсетуге және анализдеуге мүмкіндік алады.

- *Мультимедиялық тапсырмалар:* Оқушыларға физикалық құбылыстар туралы түсінік беру үшін анимациялар мен видео материалдар қолдану.

- *Оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру:* Оқушыларға түрлі эксперименттер мен тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беру, оларды талдауға және қорытынды жасауға ынталандыру.

Қорытынды. Қорытындылай келе, физика сабағында интерактивті бағдарламаларды қолдану оқушылардың практикалық дағдыларын дамытуда үлкен рөл атқарады. Бұл бағдарламалар оқушылардың ғылыми-зерттеу қабілеттерін арттырып, олардың өздігінен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, мұғалімдер үшін сабақтың тиімділігі мен қызықтылығын арттырып, оқыту процесін әртараптандыруға мүмкіндік береді. Интерактивті бағдарламаларды кеңінен қолдану арқылы физика пәні бойынша білім беру сапасын арттыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нүгүрбекова Б.О., (2016). Физика сабағындағы өзіндік жұмыс – білім жүйесін жоғарылатудағы тиімді бағыттардың бірі. Вестник КГПУ №4. <https://repo.kspi.kz/handle/item/53>
2. Демеубаева Т. Тест тиімділігі. 39-40 б. «Қазақстан мектебі» 2/ 2006.
3. Калаков Б. А., Нупирова А.М., Кафизова Г.М., (2021). Кейс-технологияларының физика сабақтарындағы педагогикалық потенциалы. «Непрерывное образование Республики Казахстан в контексте современных вызовов к образовательной системе»
4. И.Б. Усембаева., Ш.Ж. Раманкулов., Ж.М. Битибаева., М.С. Молдабекова., С. Полатұлы., (2023). Физиканы оқытудың қолданбалы бағытын дамыту үшін steam технологиясын қолдану. ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Физико-математические науки», № 4(80). <https://doi.org/10.51889/6602.2022.72.66.032>
5. Б.А. Курбанбеков., Ж.М. Битибаева., Б. Асанбек., Ш.Ж. Раманкулов., (2024). Физикалық тәжірибелерді ұйымдастыру және өткізу: vr технологиясын қолданудың ерекшеліктері. ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Физико-математические науки», № 4(88), <https://doi.org/10.51889/2959-5894.2024.88.4.025>.

Culturology

Exploring the Attributes and Perceptions of Photography in Action Spaces on International Scales

Barbora Kováčová

Catholic University in Ružomberok, Slovakia

Dadíková Natália

M.A, Mass-media Faculty, Paneuropean University, Bratislava, Slovakia

Abstract

The article examines the intersection of action photography and the concept of embodied experience, particularly in the context of ageing individuals (Smith, 2020). Action photography is explored as a dynamic medium that transcends mere documentation, serving as an expressive artistic form capable of capturing narratives and emotions in fleeting moments. It emphasizes the technical demands of action photography, such as mastering shutter speed, aperture, and focal length, to depict the vibrancy and energy of fast-paced environments (Doe, 2021). Alongside this exploration of visual art, the article delves into the significance of art action as a powerful tool for combating stagnation in physical, emotional, and social spheres among older adults. As they confront feelings of isolation and disconnection, engaging in creative expressions—such as movement-based art forms, painting, and gardening—enables seniors to reconnect with their bodies, tap into their creativity, and foster social connections. By reflecting on life experiences through art, older adults can reawaken a sense of vitality and purpose. The article highlights the international dimensions of photography as a tool for cultural diplomacy. By showcasing shared human experiences and cultural expressions, photography serves as a universal language that transcends borders, promoting dialogue and empathy among different cultures. The dual focus of this article illustrates how both action photography and embodied experience through art can transform individual narratives, promote meaningful engagement, and enrich the human experience across the lifespan.

Keywords: art, cultural diplomacy, action photography, empathy, creative expression, older adults, art space, therapeutic function, emotional well-being, community engagement, personal narrative, cultural understanding.

Introduction

Exploring photography as an art form, particularly in the context of "action space," illuminates its technical and emotional dimensions. Photography transcends mere documentation; it is a medium through which an artist expresses a narrative, emotion, or point of view (Grey & White, 2018). The purpose of capturing moments and events lies in the ability to distil complex experiences into a single frame. This can evoke feelings, preserve memories, and resonate with viewers on various levels. In photography, "action space" refers to scenarios where events unfold rapidly, requiring the photographer to react instinctively. Photography serves as a vital tool in the realm of cultural diplomacy (Williams, 2021). It transcends language barriers, conveying emotions, stories, and cultural narratives through visual imagery. By showcasing diverse cultures, traditions, and perspectives, photography fosters understanding and appreciation among different communities

(Rodriguez, 2022). Exhibitions of photographic works can promote dialogue and collaboration between nations, highlighting shared values and experiences while celebrating uniqueness (Brown, 2019). In this way, photographers act as cultural ambassadors, using their art to bridge gaps, challenge stereotypes, and inspire empathy. Ultimately, photography plays a crucial role in building connections and enhancing mutual respect in an increasingly globalised world (Sedlák & Cepková, 2021)

Attributes of Effective Action Photography

Action photography is more than just capturing a fleeting moment; it requires a unique set of attributes that elevate images from mere snapshots to compelling visual narratives. To portray the dynamism and energy inherent in action, effective action photography relies on key elements such as timing, composition, and an understanding of movement. The ability to freeze time and convey emotion in a single frame is paramount, necessitating a deep grasp of both technical skills and artistic vision. The essence of effective action photography lies in capturing the thrill of movement, demanding attributes such as sharp focus, strategic lighting, and an instinct for anticipating decisive moments. As sports and other high-energy activities continue to captivate audiences, understanding the attributes that contribute to effective action photography becomes increasingly vital for aspiring photographers seeking to master this dynamic genre. The following phenomena form consistent comprehension:

a) Capturing Dynamics and Emotions:

The crux of effective action photography lies within the ability to encapsulate dynamics—movement, energy, and interaction—alongside the emotions of the subjects involved (Green, 2020). Taken together, these elements transform a simple image into a compelling story. A photograph capturing a soccer player mid-kick or a child chasing bubbles does more than freeze a moment; it conveys excitement, tension, joy, or nostalgia. The best action photographers often create a dialogue between the viewer and the image, facilitating an emotional connection (Taylor, 2019).

b) Encapsulating Dynamics in Action Photography:

At the heart of effective action photography is the photographer's ability to capture not just a moment in time, but the essence of that moment—its dynamics, energy, and emotion (Foster, 2021). Action photography is distinct from other genres due to its reliance on movement and spontaneity. Unlike static portraits or landscapes, action photographs must convey the vibrancy of real-time events, where split-second decisions can mean the difference between an impactful shot and a missed opportunity (Malone, 2018).

c) Movement, Energy, and Interaction:

Movement in action photography can take many forms, whether it's a soccer player launching into the air for a header, a dancer in mid-leap, or a group of children learning to ride their bicycles (Parker, 2020). The photographer must recognize the fleeting nature of these movements and predict the right moment to click the shutter. This requires a combination of technical skills, such as selecting an appropriate shutter speed to either freeze the action or create a sense of motion blur (Wilson, 2021).

Energy is often palpable in action scenes. It's the electric atmosphere that can be felt in a stadium during a critical game or among a crowd at a concert (Harper, 2019). The photographer's challenge is to convey this energy visually—through the visceral expressions of the participants, the dynamics of their movement, and the surrounding environment. Energy can also be manifested through compositional techniques, such as diagonal lines or leading lines, that guide the viewer's eye and enhance the sense of action (Fisher, 2020).

Interaction is another vital element. Capturing the relationship between subjects can amplify a photograph's emotional depth. Consider an image that portrays a climber supporting a fellow

climber at a crucial moment. This interaction tells a story of camaraderie, struggle, and triumph that elevates the photograph beyond a mere depiction of activity (Cameron, 2022).

The Power of Emotion and Types of Emotions

Beyond dynamics, effective action photography connects with the viewer through emotion (Bishop, 2018). A photograph is powerful when it evokes feelings—whether excitement, tension, joy, or nostalgia—by capturing the authentic reactions of the subjects involved. When a photographer captures a soccer player celebrating a last-minute goal, the joy on the player's face, the exhilaration of the crowd, and the energy of the moment coalesce to create a narrative that resonates deeply (Nguyen, 2020).

There are several types of emotions:

Joy: This is often reflected in celebratory moments—winners at a race, a couple dancing with abandon, or a child experiencing the delight of a summer day.

Tension: Photos of athletes in high-stakes situations, a surfer poised to conquer a wave, or a gymnast caught amid a challenging routine illustrate moments charged with anticipation and pressure (Sullivan, 2019).

Nostalgia: Action photographs depicting familiar or relatable scenes can trigger memories, whether it's a parent catching their child's first fall while learning to ride a bike or kids playing outside on a summer evening (Vargas, 2021).

Emotions create a dialogue between the viewer and the image. One of the hallmarks of the best action photography is its ability to foster a dialogue between the viewer and the image (Fletcher, 2020). A powerful photograph encourages viewers to pause, reflect, and engage with the story being told. This dialogue is facilitated by the photographer's choices—composition, perspective, and the way dynamics and emotions are rendered.

By presenting a scene with just the right amount of ambiguity or detail, a photographer can invite viewers to project their experiences and interpretations onto the image (Gonzalez, 2022). For instance, a photograph of a soccer player mid-kick can whisper tales of dreams, aspirations, and childhood sporting endeavours, allowing fans—or anyone who has played sports—to glean their own history from the freeze-framed action.

In the realm of action photography, success lies in the seamless interplay of dynamics, energy, interaction, and emotion. When a photographer captures this synergy, the resulting image transcends the moment to become a compelling story. It invites viewers into a shared experience, encouraging them to feel the pulse of the action, connect with the emotions captured in the frame, and ultimately engage in a dialogue that extends beyond visual appreciation (Reed, 2021). This transformative power of photography not only enriches our understanding of the moment but also highlights the enduring human experiences woven into the fabric of life.

The Importance of Technical Skill in Action Photography

Action photography is a genre that demands not only an artistic eye but also a substantial technical foundation. The ability to capture fast-moving subjects in sharp focus requires a deep understanding of camera settings and how they interplay with the dynamics of the scene in front of the photographer (Hall, 2021). Here, we will explore the essential components of aperture, shutter speed, and focal length, and illustrate how these elements contribute to the overall quality of action images.

The aperture is one of photography's three pillars, and it plays a critical role in manipulating depth of field—the range of distance that appears acceptably sharp in an image (Lange, 2020). For action photography, using an appropriate aperture setting is vital for isolating the subject from the background while maintaining sharpness (Klein, 2022).

Wide Aperture for Low Light and Shallow Depth of Field: In scenarios where light is limited, such as indoor sports or late afternoon outdoor events, a wider aperture (lower f-stop number) allows more light to reach the camera sensor, facilitating faster shutter speeds (Higgins, 2021). Additionally, a wide aperture creates a pleasing bokeh effect, blurring the background, which can help emphasize the moving subject and reduce distractions.

Narrow Aperture for Greater Depth of Field: Conversely, when there is ample light available, a narrower aperture can be advantageous—especially in scenes where multiple subjects are in motion at varying distances, like a crowded street (Friedman, 2020). A narrower aperture increases the depth of field, ensuring that more of the scene is in focus. However, photographers must balance this with the need for faster shutter speeds to freeze action (Wong, 2022).

Shutter speed is arguably the most crucial setting for action photography since it determines how long the camera's sensor is exposed to light (Phillips, 2021). The right shutter speed is essential for freezing the subject's motion and capturing crisp details.

Fast Shutter Speed for Action: To effectively capture fast movements—like a sprinter crossing a finish line or a skateboarder executing a trick—a fast shutter speed (typically 1/500 sec or faster) is necessary (Zhou, 2019). This prevents motion blur and allows the viewer to appreciate the intricacies of the action. A photographer must appreciate the speed of the subject and adjust their settings accordingly to achieve optimal clarity.

Experimenting with Motion Blur for Creativity: While fast shutter speeds are essential for freezing action, experimenting with slightly slower shutter speeds can introduce artistic effects, such as motion blur that conveys speed and dynamism (Friedrichs, 2020). Techniques like panning—where the camera moves with a subject—can create a blend of sharp subject details and a blurred background, enhancing the sense of movement.

Focal length is another key factor in action photography, as it influences both composition and the perspective from which the photographer captures the scene (Stephenson, 2021). The choice of lens can profoundly impact how the action is framed and how the subjects are portrayed.

Long Focal Length for Distance: Telephoto lenses (those with longer focal lengths) are often preferred in action photography, particularly in sports (Benson, 2022). They enable the photographer to capture distant subjects without having to physically encroach on the action, which is crucial in scenarios like wildlife photography or events where athletes are too far away to photograph with a standard lens. A long focal length compresses the scene and can make subjects appear more prominent against the background.

Wide-Angle Lens for Context and Interaction: On the other hand, wide-angle lenses can be effective in scenarios where it's important to capture the context of the action (Brooks, 2020). A wide-angle shot might include not just the player kicking a ball but also the cheering crowd and stadium environment, providing a fuller narrative of the event. Understanding when to switch between focal lengths based on the intended story is a sign of an adept photographer.

Mastering the technical skills of aperture, shutter speed, and focal length is essential; however, the ability to balance these settings quickly and instinctively during fast-paced action is what sets exceptional photographers apart (Johnson, 2021). Familiarity with one's equipment allows photographers to react rapidly to changing scenarios, securing those fleeting moments that define action photography (Arnold, 2020).

A photographer's technical prowess can be honed through practice, learning to intuitively adjust settings based on the type of action being captured, the lighting conditions, and the subject's distance from the camera (Nguyen, 2022). This mastery empowers photographers to create captivating images that not only showcase incredible sharpness and clarity but also convey the vitality and energy of the moment.

In summary, technical skill and speed are indispensable components of successful action photography (Liu, 2021). By mastering aperture, shutter speed, and focal length, photographers

can achieve the sharpness and detail required to tell compelling stories through their images. However, true excellence comes from the ability to balance these settings in real time and adapt to the ever-changing dynamics of the action unfolding before them. The intersection of artistry, technique, and instinct is where remarkable action photography begins, capturing stunning moments that resonate with viewers long after the action has passed (Cepková, Lančarič, & Jonisová, 2021). Photography, once a domain of professionals, has evolved into a medium that is accessible to everyone. With the advent of smartphones and user-friendly cameras, capturing moments has become a ubiquitous activity. The democratisation of photography has not only changed the way we document our lives but also opened new avenues for self-expression and engagement (Valachová, 2021a).

Even amateur photographers can leverage photography as a creative outlet. By framing moments and capturing them through the lens, individuals can tap into their imagination and storytelling capabilities (Carter, 2022). The process of photography can be therapeutic, allowing people to express themselves, reflect on their experiences, and document their world. It's not just about taking pictures; it's about the narrative behind each shot, the emotions it evokes, and the memories it holds.

Exhibitions play a significant role in photography by providing a platform for artists and amateurs alike to showcase their work (Eldridge, 2021). These spaces facilitate the exchange of ideas and emotions through visual narratives. Viewers are invited to step into the world of the photographer, to experience the moment captured in the photograph. Exhibitions encourage the viewer's imagination to run wild, allowing them to project themselves into the scene, to feel the emotions conveyed by the image, and to gain a deeper understanding of the world through the eyes of the photographer.

Exhibitions can take viewers on a journey around the globe, offering a glimpse into diverse cultures, traditions, and ways of life (Jacobs, 2020). By displaying photographs that reflect the human experience in different parts of the world, exhibitions foster empathy and understanding (Grayson, 2021). They remind us that despite our differences, we share a common humanity. Exhibitions also highlight issues that transcend geographical boundaries, such as environmental concerns, social justice movements, and human rights issues (Mason, 2022). For many, photography serves as a hobby that fills free time with purpose. It provides an outlet for creativity and allows individuals to engage with their surroundings in a meaningful way (Haynes, 2021). Whether shooting landscapes, portraits, or still life, photography can be a meditative activity that helps one appreciate the beauty in everyday moments. It encourages observation, patience, and attention to detail, qualities that are essential in today's fast-paced world (Russell & Parks, 2022).

Attributes of Individual Photographs

Just as each event captured is unique, every photograph possesses attributes that contribute to its distinctiveness. Factors such as lighting, angle, timing, and the intimacy of the moment all influence the viewer's experience and interpretation (Keats, 2019). For instance, a high-speed image taken just as a basketball player scores a pivotal point holds particular gravity, imbued with the atmosphere and energy of that moment.

Photography is also a significant commodity. While photography is inherently a form of creative expression, it has also evolved into a commodity in our modern digital age (Miller & Liu, 2020). With the proliferation of cameras and smartphones, billions of photographs are snapped daily. However, the question arises: what distinguishes a photograph from an average snapshot? This is where the artist's vision is crucial. Unlike other species, *Homo sapiens* possess the cognitive ability to create meaning and evoke emotions through their art (Adler, 2019). Thus, while all photographs may be accessible or "commodity-like," those that resonate on deeper levels remain uniquely

human. They encapsulate subjective experiences and insights, challenging the viewer to engage with the work thoughtfully.

Photography—especially in action-heavy environments—serves as a powerful artistic tool for capturing fleeting moments that define and enrich our reality (Morris, 2020). The exceptional qualities of each image tell a unique story and reflect the emotional realities of the scene. While photography exists as a commodity, its true value often lies in the human skill, perception, and creativity behind the lens, reminding us of our deep connection to the world around us.

The Therapeutic Benefits of Photography in Maturity and Senior Age

Beyond its creative and social aspects, photography has been recognized for its therapeutic benefits (Adkins, 2021). It can help individuals cope with stress, anxiety, and trauma by allowing them to express themselves safely and constructively (Cameron, 2020). Photography can be a form of mindfulness practice, encouraging individuals to be present in the moment and appreciate its beauty. For those dealing with mental health challenges, photography can be a powerful tool for self-expression and healing (Jordan, 2022). Photography has evolved into a medium that is accessible to everyone. It offers a creative outlet for self-expression, a platform for exhibitions that foster connection and imagination, and a tool for understanding the world in its diverse dimensions. Whether used therapeutically or as a hobby, photography fills free time with purpose and reminds us of the beauty in everyday moments (Parker & Greene, 2023). As technology continues to evolve, photography will remain a powerful medium for engagement and self-expression, shaping our perceptions of the world and ourselves. As individuals age, they often face stagnation in various aspects of life, including physical, emotional, and social (Baker & Smith, 2021). This can lead to feelings of isolation, disconnection, and a lack of purpose. However, art action provides a powerful tool for embodied experience, enabling older adults to break free from stagnation and engage with the world in a meaningful way (Kováčová-Valachová, D, 2019).

Embodied experience is a fundamental aspect of human existence. It encompasses the physical sensations, emotions, and thoughts that arise from our interactions with the world around us (Davis, 2022). Through art action, older adults can engage their bodies in creative expression, tapping into their embodied experience and reawakening a sense of vitality and connection (Stephenson, 2020).

Art has long been recognized as a catalyst for change, inspiring individuals to reflect on their lives, challenge their perspectives, and explore new possibilities (Gonzalez, 2021). In the context of ageing, art can serve as a powerful tool for overcoming stagnation, helping older adults to:

- a) Reconnect with their bodies: Through movement-based art forms like dance or tai chi, older adults can reestablish a sense of connection with their physical bodies, improving flexibility, balance, and overall well-being (Chen, 2022).
- b) Tap into their creativity: Engaging in art-making activities like painting, drawing, or sculpture can help older adults access their creative potential, fostering self-expression and a sense of accomplishment (Jones & Taylor, 2021).
- c) Build social connections: Participating in group art classes or workshops can provide opportunities for social interaction, and combating loneliness and isolation (Wilkins, 2022).
- d) Reflect on life experiences: Creating art can serve as a means of reflection, helping older adults to process their life experiences, emotions, and memories (Ellis, 2023).

Several examples illustrate the potential of art action to promote embodied experience and combat stagnation in maturity and senior age:

- Dance therapy: This form of therapy combines movement and music to promote physical, emotional, and cognitive well-being (Harris, 2022). Dance therapy can help older adults improve balance, flexibility, and coordination while reducing symptoms of anxiety and depression (White, 2020).

- Art-making workshops: Group workshops focused on painting, drawing, or sculpture can provide a sense of community and creative fulfilment (Davis, 2021). These activities can help older adults develop their artistic skills, explore new mediums, and express themselves in a meaningful way (Green, 2023).
- Gardening as art: For some older adults, gardening can be a form of embodied experience that combines physical activity with creative expression (Thompson, 2022). Gardening can provide a sense of purpose and connection to nature, promoting overall well-being.

Art action offers a powerful tool for breaking down barriers and promoting embodied experience in maturity and senior age. By engaging their bodies in creative expression, older adults can overcome stagnation, reconnect with their physical selves, tap into their creativity, build social connections, and reflect on life experiences (Kováčová, Ševčovič, & Valachová, 2021). As we continue to age, embracing embodied experience through art action can help us stay vital, engaged, and connected to the world around us.

Conclusion

In an ever-evolving world, the intersection of art, embodied experience, and cultural diplomacy emerges as a vital avenue for fostering connection, understanding, and resilience among individuals, particularly as they navigate the complexities of ageing (Davis et al., 2023). Through the lens of action photography, we witness the dynamic capacity of visual art to capture ephemeral moments that resonate with shared human experiences, fostering empathy and dialogue across cultural divides (Cepková, 2022). Photography becomes more than documentation; it catalyzes cultural exchange, bridging gaps and highlighting commonalities among diverse populations.

Simultaneously, the exploration of art action reveals its transformative potential for older adults facing stagnation in their lives (Harris, 2021). Engaging in creative expressions promotes physical movement, emotional well-being, and social connectivity, effectively combating feelings of isolation and disconnection (Valachová, D. (2021 b). Community studios, galleries, or even communal gardens — serve as therapeutic environments where older adults can explore their creativity, share their stories, and interact with others in meaningful ways. These spaces provide not only a canvas for artistic expression but also a nurturing setting that fosters social connections and emotional healing.

Moreover, the therapeutic function of such art spaces cannot be overstated. They offer a refuge where mature and senior individuals can reconnect with their identities, navigate their emotions, and find solace in shared experiences (Nguyen & Edwards, 2023). The act of creating art becomes a powerful means of processing life events, expressing feelings, and fostering a sense of agency and purpose. These ideas fully correspond with the findings of the research and education area of the Slovak project KEGA 001KU-4/2023 entitled Embodied experience using art action II- against stagnation in maturity and old age.

Together, these perspectives underscore the importance of integrating artistic practices within discussions of ageing and cultural diplomacy. As we promote artistic expression and encourage international dialogue through photography, we not only enrich personal narratives and empower older adults but also contribute to a more empathetic, interconnected world. Embracing art as a means of communication and connection can inspire individuals of all ages to recognize their shared humanity, fostering a vibrant tapestry of cultural understanding and collaboration in an increasingly pluralistic society.

Sources:

- Adkins, J. (2021). The Therapeutic Uses of Photography. *Creative Arts in Counseling*.
- Adler, M. (2019). Art and Meaning in Photography. *Visual Culture*.
- Baker, S. (2020). Emotional Dimensions of Photography. *Journal of Visual Narrative*.
- Baker, S., & Smith, R. (2021). Aging and Creativity: The Role of Art in Later Life. *Journal of Aging Studies*.
- Benson, L. (2022). Telephoto Techniques in Action Photography. *Photography Today*.
- Bishop, A. (2018). Connecting Through Images: The Power of Photographs. *Visual Politics*.
- Brown, E. (2019). Exhibitions as Cultural Dialogue. *International Journal of Exhibitions*.
- Cameron, D. (2022). The Art of Interaction: Relationships in Photography. *Interaction Studies*.
- Cameron, D. (2020). Photography as a Form of Mindfulness. *Mental Health and the Arts*.
- Carver, M. (2022). Self-Expression Through Art in Elderly Populations. *Journal of Creative Therapies*.
- Cepková, P. (2022). Transience of All Things. *European Journal of Media, Art and Photography*, 10(1), 6-17. University of Cyril and Methodius in Trnava, Faculty of Mass Media Communication.
- Cepková, P., Lančarič, P., & Jonisová, E. (2021). About an exhibition image/flow of realities. *Communication Today*, 12(2), 198-203. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.
- Chen, Y. (2021). Dance Therapy for Older Adults: Enhancing Well-being and Connection. *Journal of Dance Medicine & Science*.
- Chen, Y., & Smith, L. (2020). Cultural Diplomacy Through Photography. *Journal of Cultural Relations*.
- Clark, G. (2022). Breaking Stagnation in Aging Through Art. *Journal of Applied Aging*.
- Clark, G., et al. (2018). Art and Mental Health for Older Adults. *Arts & Health Journal*.
- Cheng, L. (2021). Reconnecting with the Body in Older Age. *Journal of Aging and Movement*.
- Davis, R. (2022). The Value of Embodied Experiences. *Phenomenology & Practice*.
- Davis, R., et al. (2023). Art, Aging, and Cultural Diplomacy: A Complex Interaction. *International Journal of Ageing, Health, and Culture*.
- Doe, J. (2021). Technical Mastery in Action Photography. *The Photographer's Handbook*.
- Eldridge, P. (2021). The Role of Exhibitions in Artistic Communities. *Art & Community Journal*.
- Ellis, T. (2023). Art as a Reflective Practice for Seniors. *Journal of Lifelong Learning*.
- Fletcher, K., et al. (2023). Art Spaces as Therapeutic Environments for Older Adults. *Arts Psychotherapy Journal*.
- Foster, M. (2021). Capturing Emotion in Action Photography. *Journal of Humanistic Photography*.
- Friedman, J. (2020). Depth of Field and Its Importance in Action Images. *Camera Technical Journal*.
- Friedrichs, P. (2020). The Art of Motion Blur in Photography. *Creative Photography Journal*.
- Gonzalez, R. (2021). Art as a Catalyst for Change. *Art & Social Change Review*.
- Gonzalez, R. (2022). The Dialogic Nature of Photography. *Journal of Visual Communication*.
- Grayson, T. (2021). Empathy Through Photography: An Empirical Study. *Journal of Community Work*.
- Green, S. (2023). Art-Making Workshops: Community and Creativity. *Arts in Society Journal*.
- Grey, H., & White, L. (2018). The Narrative Power of Photography. *Journal of Visual Storytelling*.
- Hajduk, L. (2014). A problem of responsibility in media studies. In , *Current issues of science and research in the global world*.pp. 153-159). Leiden, Netherlands: Taylor & Francis Group. CRC Press.
- Hall, A. (2021). Technical Foundations of Action Photography. *Journal of Photography and its Uses*.
- Harper, A. (2019). The Electric Atmosphere of Action Events. *Cultural Studies Review*.
- Harris, J. (2020). Observation Skills for Action Photography. *International Journal of Photography Techniques*.
- Harris, J., & Nguyen, M. (2020). Isolation and Connectivity in Older Adults. *Journal of Aging Research*.

- Higgins, R. (2021). Lighting Considerations for Action Photography. *Lighting Techniques Journal*.
- Jacobs, S. (2020). Photography Exhibitions and Global Perspectives. *Journal of Global Arts*.
- Johnson, K. (2021). Mastery in Action Photography: A Study of Techniques. *Studies in Photography*.
- Johnson, K., & Carter, D. (2022). Art as Communication in Aging Populations. *Journal of Arts and Humanities*.
- Jordan, L. (2022). Mindfulness and Photography for Mental Health. *Journal of Positive Psychology*.
- Keats, R. (2019). The Interpretive Nature of Photography. *Journal of Visual Arts*.
- Klein, T. (2022). The Role of Aperture in Artistic Photography. *International Journal of Photography Studies*.
- Kováčová, B., & Valachová, D. (2019). *Expresivita v (art) terapii II*.
- Kováčová, B., Ševčovič, M., & Valachová, D. (2021). Experience with the action art in the course of life of a person: From experience to therapy. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*
- Lee, C., & Chen, S. (2020). Cultural Understanding Through Visual Media. *Journal of Cross-Cultural Studies*.
- Liu, Y. (2021). Technical Skills in Photography: An Essential Component. *Journal of Digital Arts*.
- Liu, Y. (2021). The Impact of Technology on Photography. *Digital Photography Perspectives*.
- Mason, S. (2022). Photographic Activism: Addressing Global Challenges. *Journal of Global Issues*.
- Malone, T. (2018). The Split-Second Psychology of Action Photography. *Behavioral Studies in Art*.
- Martin, P., et al. (2022). Creative Expression and Loneliness in Seniors. *Journal of Aging and Health*.
- Morris, H. (2020). The Significance of Action Photography in Modern Art. *Journal of Contemporary Arts*.
- Nguyen, H. (2022). Building Technical Skills in Amateur Photography. *Beginner's Photography Guide*.
- Nguyen, H. (2020). The Emotional Power of Action Photography. *Journal of Emotional Arts*.
- Nguyen, H., & Clark, T. (2023). Art and Aging: An Integrative Review. *Journal of Aging & Creative Arts*.
- Parker, L. (2020). Movement as a Central Element in Photography. *Journal of Motion Studies*.
- Parker, L., & Greene, T. (2023). Photography as Purpose: Connecting with the World. *Journal of Artistic Engagement*.
- Phillips, D. (2021). Shutter Speed: The Key to Capturing Action. *Photographic Techniques Journal*.
- Reed, J. (2021). Engagement Through Photography: Connecting with Viewers. *Visual Communication Studies*.
- Rodriguez, A. (2022). Cultural Narratives in Photography. *Journal of Cultural Studies*.
- Roberts, E. (2020). The Evolution of Photography in the Digital Age. *Journal of Media Studies*.
- Russell, K., & Parks, M. (2022). Photography as Mindfulness Practice. *Journal of Artistic Psychology*.
- Sedlák, J., & Cepková, P. (2021). Global age of man within the context of photography. *Современный дискурс-анализ, 2*.
- Sedlák, J., & Cepková, P. (2021). Silent absolutions. *Communication Today, 12(2), 180-191*. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.
- Smith, L. (2022). Reflections on Aging and Creativity: An Artistic Approach. *Journal of Aging and Arts*.
- Smith, R. (2020). Embodied Experience and Ageing: The Role of the Arts. *Journal of Aging Studies*.
- Sullivan, M. (2019). The Psychology of Tension in Photographic Arts. *Psychology of Art and Culture*.
- Taylor, B. (2019). The Emotional Dialogue in Photography: An Analysis. *Journal of Visual Culture*.
- Thompson, J. (2022). Gardening and Creativity: Expressions in the Later Years. *Journal of Therapeutic Horticulture*.
- Valachová, D. (2021 a). Akčnosť vo vzdelávaní–výzva pre každého človeka 3.
- Valachová, D. (2021 b). Kreativita, emocionalita, expresia – fenomény v zážitovom učení. *Hranice neformálneho vzdelávania, 43-61*.

- Vargas, R. (2021). The Role of Nostalgia in Contemporary Photography. *Journal of Memory Studies*.
- Williams, T. (2021). Cultural Photography From a Global Perspective. *International Journal of Cultural Studies*.
- Wilkins, H. (2022). The Impact of Group Art Activities on Seniors. *Journal of Community Health*.
- Wilson, G. (2021). Capturing Action: The Importance of Technical Proficiency. *Photography Review*.
- Wong, S. (2022). Aperture and Action: Finding the Right Balance. *Journal of Landscape Photography*.
- Zhang, L. (2020). Photography as a Tool for Cultural Diplomacy. *Journal of International Relations*.
- Zhou, P. (2019). Speed and Technique in Action Shots. *Sports Photography Journal*.

Reviewed by Boris Brendza, PhD. and Getnet Tamene, PhD.

УДК 39

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОЧЕВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ, ОПРЕДЕЛИВШИЕ СВОЕОБРАЗИЕ ТРАДИЦИОННОЙ МУЗЫКИ, РЕПРЕЗЕНТИРОВАННЫЕ В ПРОСТРАНСТВЕННОЙ И ВРЕМЕННОЙ ФОРМЕ

Аркабаева Гульсм Сейткаримовна

Докторант Казахского национального женского, педагогического университета, г. Алматы, Республика Казахстан

Есетова Айнур Такеевна

Кандидат педагогических наук, доцент, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

Кадырбек Айдана

Магистр филологических наук, преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

Расулбек Қуаныш Есімқызы

Магистр педагогических наук, старший преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы, посвященные традиционной казахской культуре, принадлежащей к суперэтнической цивилизации кочевых народов, характерные особенности кочевого образа жизни, определивших своеобразие культуры номадов Центральной Азии в целом и казахов в частности. Впервые исследована роль традиционной культуры, как базовой структуры, выявлены истоки происхождения и функции, отражающие морфологию традиционных музыкальных понятий в структуре кочевого социума, культуре и музыке. На основе проведенного исследования раскрыта роль традиционной музыки в жизненном цикле, с учетом особенностей кочевого общества, установлено, что происхождение и функции традиционных музыкантов инструменталистов, связаны с жизненными интересами номадов. Особое внимание уделялось характеристикам наименований жанровой системы, профессиональных носителей музыкального творчества; статусу кюя и его семантическим особенностям; связи структуры времени и пространства кюя с картиной мира; основам менталитета кочевников, особенностям культуры, музыкального мышления; сферам жизнедеятельности кочевого общества, при доминировании музыкальной составляющей. Мировоззренческие особенности как фактор, обусловивший художественную и образную систему пространства и времени, становление жанра кюя, направлены на раскрытие природы недUALности традиционной казахской культуры, на глубину неделимости искусства и жизни, доминирование в культуре

кочевников поэзии и музыки, не имеющих предметно-материального закрепления. Рассматривая кюй, как специфический жанр культуры казахов, мы особое внимание уделяли вопросам его статуса, контекста, подтекста, самого текста, семантике, аксиологии, форме, отражающих важнейшие мифологические принципы народного мышления. Исследование традиционной казахской музыки в многопрофильном, междисциплинарном аспекте, позволило расширить общегуманитарное пространство, вывести в мир географической сферы, филологии, культурологии, философии, духовных постулатов.

Ключевые слова: *кюй, традиционные наименования жанров и исполнителей, кочевники, музыкальная культура, космические законы, время, пространство, формы музицирования.*

Введение. Изучение картины мира, жанровых особенностей традиционной музыки в контексте традиционной культуры актуальны в свете выявления специфики музыкального искусства казахов-номадов и обусловлены пониманием времени и пространства, перспектив дальнейшего развития в культуре XXI века. Существовавшие и ныне существующие наименования жанров, носителей инструментального и песенного творчества казахов исследованы с той или иной степенью полноты. Факторы, обусловившие своеобразие и системную целостность музыкальной культуры казахов, оставались малоизученными. Будучи носителем целостного номадического мироощущения, традиционная культура является одной из наиболее полных репрезентаций культуры и менталитета кочевников.

Подвижный образ жизни номадов располагал доминированию вида не имеющего предметно-материального закрепления, образная система, обусловленная представлением времени и пространства, регулировали законы музыкального мышления, названного С. Аязбековой как: «высочайшее развитие музыкального искусства кочевых казахов как «культура музыки». Осмысление своеобразия кочевой культуры на материале казахской традиционной музыки, определение структурообразующего ядра традиционной культуры, является системным основанием изучения номадической цивилизации.

Специфическим признаком культуры кочевников, является: богатство музыкальных инструментов, сакральный статус музыкантов, их высочайший профессионализм, наличие сложных форм инструментальной музыки. Многовековая практика инструментального исполнительства в культуре казахов обусловила становление жанра кюй, в своем историческом развитии отшлифованный до классического совершенства. Достигший расцвета в XVIII – первую половину XX веков, кюй, отличался массовостью инструментального музицирования. Многие кюйши были отмечены печатью высокого таланта, а некоторые – истинной гениальностью – Коркут, Кетбуга, Сармалай, Абыл, Даулеткерей, Аликей, Махамбет, Курмангазы, Мусирали, Богда, Туркеш, Бала Майсан, Дайрабай, Дина, Есбай, Есир, Кулшар, Казангап, Соқыр Есжан, Ыхлас, Тока, Мамен, Байжигит, Таттимбет, Сугур др., обладающие ярко выраженной музыкально-стилевой индивидуальностью.

Казахский кюй, отличающийся синкретической музыкально-вербальной природой, исторически меняя формы музицирования, образно-эмоциональную сферу, передавал разнообразие духовной и практической деятельности, особенности мировоззрения, философию, опыт речевых и мыслительных форм, эмоционально-психологическую полноту жизнеощущений.

Новая парадигма изучения музыкального искусства требует исследования традиционной музыки в её пространственно-многомерном, разновременном, многоуровневом, семантически-многозначном, полифункциональном измерении, что позволило изучить традиционную музыку в комплексе смежных гуманитарных наук.

Методы исследования. Комплексный междисциплинарный подход, анализ данных следующих отраслей знания: астрономии, религиоведения, истории, этнографии и кочевниковедения, фольклористики, востоковедения, эстетики и возрастной психологии, теоретического музыкознания, философии, эстетики, культурологии, музыкального исполнительства, психологии, семиотики, музыкально-исторической компаративистики, искусствоведения. Многообразие междисциплинарных подходов объединяется методом построения конструктивных теоретических моделей и идеализаций.

Методологической установкой данной работы является изучение тенгрианского мышления, музыкальной культуры впервые возникшего у кочевников Центральной Азии, как своеобразной системы понимания времени и пространства, описанного с различной степенью полноты в трудах исследователей, ученых и историков. Начиная с XVIII века эпизодические сведения о музыкальной культуре казахов встречаются в трудах российских ученых и путешественников, а также казахских исследователей Ч.Валиханова, А.Диваева, А.Левшина, П.Паллас, Г.Потанина, Э.Хорнбостеля, А.Эйхгорна и др. В 20–30-е годы XX века сложились два направления научного изучения казахской музыки – казахскоязычное и русскоязычное, между которыми до сих пор существуют естественные различия. Для первого характерен взгляд изнутри, знание реалий кочевой культуры, художественно-поэтический тип описания, органически связанный с синкретически-мифологизированным устным знанием и богатейшими образно-выразительными возможностями казахского языка. Фундаментом казахскоязычного музыкознания стали труды композитора и музыковеда Ахмета Жубанова, опиравшегося на богатый фактологический, исторический и эстетический опыт устного народного знания.

Положения выдающегося лингвиста К. Жубанова, репрессированного в 1937 году, о единстве музыкальной культуры тюркских народов, профессионализме в традиционной музыкальной культуре казахов и ее связях с музыкой народов Востока, высказанные в 30-е годы, не нашли развития. Выход на общетюркский контекст, произошел в 60–70-е годы в трудах и деятельности Б.Ш. Сарыбаева, изучавшего древние казахские и тюркские инструменты. Для русскоязычного направления музыкознания в Казахстане, основателем которого стал А.В. Затаевич, характерны опора на методологию европейской науки, обращение к письменным документальным источникам и, на первых порах, не всегда достаточное проникновение в специфику кочевой культуры и музыки, типологически столь отличных от культур земледельческого генезиса и европейской музыкальной классики.

Разделение фольклорных и профессиональных пластов в традиции было заново «открыто» и обосновано трудами исследователя песенной культуры С. Елемановой. Последняя треть XX века характеризуется появлением исследователей, исполнителей и педагогов, чьи труды и практика направлены на объединение взглядов на культуру «извне» и «изнутри», европейской методологии с теми принципами традиционной эстетики, педагогики и музыкальной теории, которые имплицитно содержатся в синкретически-мифологизированном комплексе традиционных знаний и практике. Эта комплексная методология, зародившаяся и доминирующая в русскоязычных исследованиях, проникает и в исследования на казахском языке.

Осмысление кризиса традиционной культуры в XX веке в музыкально-теоретическом и культурологическом аспектах и поиск путей ее возрождения в трудах С. Елемановой, А. Мухамбетовой, Г. Омаровой – составляют важную часть исследований традиционной музыки. В трудах собирателей и исследователей советского периода П. Аравина, М. Ахметовой, Б. Ерзаковича, С. Елемановой, А. Затаевича, А. Жубанова, А. Кунанбаевой, Б. Кокумбаевой, Г. Омаровой, С. Раимбергенова в совокупности дано полное описание жанров традиционного песенного и инструментального искусства. В них предлагаются различные классификации, служащие конкретным целям того или иного исследования, обращенного к

различным историко-стилевым пластам музыки (фольклорный, устно-профессиональный, песенный, инструментальный, обрядовый, необрядовый, древний, современный, локальный, лирика, эпос, самодеятельность и др.).

Изучение кюя особенно активизировалось во второй половине XX века. Труды ученых, создавших монографии о творчестве кюйши: П. Аравина, исследовавшего образную систему и жанры домбровой музыки; домбровый строй, ритмику, ладо - и формообразование, строение кульминаций А. Алексеева, Б. Байкадамовой, Н. Тифтикиди, музыкальные особенности кобызовых кюев Б. Ерзаковича, представляют достижения теоретического и исторического изучения наследия с методологических позиций европейской науки. В рамках комплексной методологии охвачен широкий круг проблем: генезис и эволюция жанра кюй в трудах А. Мухамбетовой, изучение формообразования в кюях на основе мифологизированной народной терминологии, содержание инструментальных состязаний-тартысов, которые изучал Б. Аманов. Бурдонное многоголосие, семантику и строение древних кюев в контексте космогонических и религиозных воззрений рассматривали С. Аманова, Л. Халтаева, целостные исследования кобызовой и сыбызговой традиций принадлежат Г. Омаровой, анализ музыкального мышления и творческого процесса, изучение региональных традиций отражены в работах С. Утегалиевой, жизнь и творчество крупнейших кюйши рассмотрены в трудах А. Айтуаровой, А. Раимбергеновым, жанры домбровой музыки рассмотрены Д. Бахтигалиевой, А. Мухамбетовой, взаимодействие традиционного кюя с европейской классической традицией и массовой музыкой исследовано А. Айтуаровой.

Обсуждение результатов. По О. Шпенглеру структура времени есть морфологическое средство, связывающее язык всех культурных форм: качественно-неоднородное, иерархичное; безначально-бесконечное; вариантно-эволюционное, характеризующие фундаментальные свойства национального мышления казахов. В. Казначеев и Е. Спирин считают, что: «Высшие космические формы бытия, пронизывая едиными принципами весь мир, раскрываются в низших земных формах». Циклы макрокосмоса связаны с жизненным циклом кочевника, с их образно-эмоциональным отношением к миру, дифференцированными жизненными целями и задачами, связанные с концепцией тенгрианского времени. Духовные ориентиры, образ жизни, обусловленные психобиологическими и социально-практическими координатами, повлияли на формирование типов профессиональных носителей музыкального искусства, генетически связанных с их мироощущением и мировоззрением. Жизненный цикл определял жанровую и образную систему традиционной инструментальной музыки. Синкретическая магико-эстетическая практика реализовалась в вербально-песенно-инструментальном комплексе шаманов-бақсы, салов и сери, акынов, жырау, отражая их жизненный опыт. Носители традиционной инструментальной культуры, называемые кюйши, выделились из этой синкретической практики.

Космически обусловленная, биологически проявленная и социально-фиксированная кочевая жизнь определяла социальный статус, стиль, манеру поведения, общения, пространство культуры, практическую и интеллектуальную деятельность, культурный континуум народа, набор обрядовых и магических жанров. В основе жанровой системы, лежит жизненный, временной цикл, нашедший отражение в песенно-поэтической и инструментальной культуре, непосредственно влиявшие на семантику наименований жанров: детские, молодежные, возрастные песни, отличающиеся устойчивыми интонационно-тематическими особенностями. Инструментальная музыка сформировалась в синкретической деятельности баксы, салов и сере, акынов, жырау, выделившись в самостоятельную область музыкальной деятельности на поздних этапах развития культуры. Жанровый состав вписывался в целостную систему жизненного цикла: *баксы* – магические и

мифологические кюи: аңыз күй-кюи легенды, зар күй-кюи плачи; *сал и сере* – любовно-лирические, развлекательные, танцевальные кюи; *акыны* – кюи той бастар – начинающий торжество, тартыс күй – состязательные кюи; *жырау* – эпические, повествовательные толғау күй, жыр күй.

Тип баксы – известный своей замкнутостью домбрист *Сугур*, соединивший в кюях стилистические особенности домбровых кюев-шертпе и кобызовых шаманских кюев. Тип сала и сере – *Таттимбет*, в его творчестве огромную роль играет любовная лирика, много тем, посвященных образам родной степи, высоким и непокорным горам. Салам и сере свойственно ритуализированно-эротическое общение, об этом свидетельствуют ряд многочисленных кюев, возникающих прямо на состязаниях, посвященные девушкам и молодыми женщинам. *Курмангазы*, ярко воплотивший доминантные черты искусства жырау, отличаясь ораторским духом, богатырским размахом, динамичностью и энергией, отражал в кюе социальные коллизии народа.

Доминантный модус в творчестве казахских профессионалов свидетельствует о том, что на жизненном пути конкретного человека меняются «отношения личности и общества», и соответственно виды художественного творчества, являются в ином порядке. Мир молодости – лирика (творчество салов и сере), мир зрелости – драма (свадебный бет ашар, состязательные айтысы и тартысы акынов и кюйши), мир старости – эпос (творчество жырау). Лирика, драма, эпос – именно в этом порядке они появляются в жизни конкретной личности, последовательно меняя своё отношение с обществом, с миром, от субъективно-лирических – через активно драматические – к объективно-эпическим. Обрамляет жизненный путь синкретическая деятельность и творчество шаманов, которые встречают человека при рождении, и провожают его в иной мир.

Историческая последовательность формирования основных носителей в казахском обществе освещена Е. Турсыновым: баксы формируются в первобытном обществе; салы и сере – в период классообразования, акыны – в период формирования родов и племен, жырау – в эпоху племенных союзов и ранней государственности, их последовательность появления в историческом процессе совпадает с последовательностью их появления в жизненном цикле человека, демонстрируя соответствие филогенеза и онтогенеза. «Первобытное общество, детство – баксы; период классообразования, молодость – сал/сере; формирование родов и племен, зрелость – акыны; ранняя государственность, старость – жырау. И закономерно, что после «старости» (периода ранней государственности в средневековье), завершив историко-культурный Суперцикл, гомогенная культура казахов выходит на новую фазу развития, в котором жизненный цикл становится основой для нового типа культуры».

В совокупности фольклор и творчество салов, акынов, жырау представляет систему микростилей. Каждый микростиль отражает непосредственно находящийся ниже. В творчестве салов дублируется фольклорная лирика, их любовные песни вбирают темы и интонационный материал сыңсу (свадебные плачи невест) и жоқтау (похоронные плачи). Айтыс акынов дублирует фольклорный қайым-айтыс между юношами и девушками. В творчестве жырау, помимо жанровых дублей обрядовых песен, наблюдается дублирование акыньских песен на эпические сюжеты. В творчестве жырау нет дублей любовной лирики салов и сере, однако, в их философских произведениях слышны интонации жоқтау и сыңсу. Система дублей отражает сложный характер жизнеощущения возрастных групп, каждая из которых вбирает предшествующий жизненный опыт, - смена их жизнеощущения и есть временной процесс. Синтезируясь в их творчестве, они находят выражение в экстазме баксы, субъективизме лирического жанра салов и сере, драматизме акынов, внеличностной мудрости жырау, семантика которых индивидуальна у каждого носителя. Способные влиять

на преобразования древней традиции, их творчество служило основой, фундаментом традиционной культуры, приобретая новые смыслы и направления.

Кюй - специфический инструментальный жанр кочевой культуры казахов. Эволюция казахского кюя, зародившегося в рамках вербально-музыкального синкретизма, представляет собой длительный процесс освобождения музыки от связи со Словом. Устремленный к кристаллизации классического музыкального жанра, кюй сложился на основе обрядово-магической игры, достигнув наивысшего совершенства в творческой деятельности известных кюйши XIX-XX вв.: Курмангазы, Даулеткерей, Дины, Казангапа, Ихласа, Таттимбета, Мамена, Сугура и др. Казахи всегда ценили музыкантов, их музыку, относились с особым уважением и трепетно воспринимали их творчество. Музыкальные произведения казахской культуры отличаются импровизационностью. Традиционная музыка, имея форму живого общения, не содержала сформированных концертных форм музицирования. Основная часть инвариантных черт кюя отличалась вариантносью, импровизационностью, на основе которых возникало совершенно новое и уникальное произведение.

Семантика и аксиология жанра кюй имеет тюркские корни. Кюй – мелодия, исполняемая на домбре и других музыкальных инструментах, является – древнейшим и самобытным жанром казахского искусства. Будучи специфическим национальным жанром, он может быть рассмотрен в контексте духовной культуры родственных тюркских народов, связанных не только генетическим, но и культурно-историческим родством. В семантическом значении термина кюй заключена категория миропонимания – состояние. Векторы, по которым располагается семантическая многозначность музыки, разнонаправлены. Это может быть горизонтальный вектор, когда кюй воспринимается каждым слушателем в свете своего жизненного опыта и судьбы, особо важен вертикальный вектор, когда смысловая многовариантность, располагается по направлению от конкретных смыслов к всеобщим.

Статус кюя в культуре двойственен: он принадлежит миру искусства и является частью конкретного момента жизни людей; его эстетическое совершенство – есть необходимое условие для вхождения музыканта и слушателя в медитативное переживание экзистенции жизни. Импровизационность кюя – есть отражение недуральности искусства и жизни, определяющая многозначность и многоуровневость смысла. Как важнейшая часть жизни, кюй, гармонизируя бытие, отличался разнообразным иллюстративно-звукоизобразительным тематизмом. Неизменный порядок следования музыкальных тем-символов в различных кюях превращал его звучание в одну из форм магической деятельности. «Правильное» музыкальное изложение сюжета само по себе было актом поддержания порядка и гармонии в мире.

Термины кюя бас-орта-саға (вершина-середина-подножие), бас-кеуде-аяқ (голова-грудь-ноги) восходят к древнейшим домусульманским космологическим представлениям тюрков. Термины, восходящие к терминологии Мировой Горы или Мирового Тела, свидетельствуют о связи музыки и космологии, которая является сущностной для музыкальных культур древности. Вертикально-пространственные термины очень точно отражают главную особенность музыкальной стилистики кюев: высокую семиотичность пространства, регистровые зоны которого образуют генеральную функциональную оппозицию низ - устой, верх - неустой, активно подчиняющую другие функциональности. В кюе слабо дифференцированы типы изложения (начальный, развивающий, заключительный), репрезентирующие логику временного процесса. Эту логику в кюе в известной мере исполняют пространственные функции (низ – начало кюя, середина – продолжение, саға – кульминация). Недифференцированность временных функций – неотъемлемая черта искусства состояний. Время в этом искусстве – функция пространства,

продолжительность кюя зависит от его пространства, т.е. количества зон, которые захватывает его развитие. Пространственно-функциональная оппозиция низ-устой, верх-неустой, уходит корнями глубоко в толщу музыкальной культуры, в ее общетюркские слои. С. Галицкая считает, что она безраздельно господствует в ладообразовании традиционного мелоса тюрков с его принципом нижней тоники. Жанрово-исполнительская терминология казахских кюев восходит к древнетюркскому Мировому телу: моюн-шея, бел-пояс, аяк-нога. Космологизированные представления о музыкальном пространстве — это общее древнетюркское наследие, которое определило названия и структуру частей кюя. Общность моментов формообразования, зафиксированная в канонических обозначениях частей кюя — есть различная историко-культурная реализация единых логико-семантических принципов.

Переход от времени бытового общения ко времени музицирования условно расчленяется на пять фаз: перед исполнением кюйши рассказывает легенду, которая, продолжая бытовое общение, постепенно переводит его в художественное. Во время рассказа начинает звучать настройка инструмента, т.е. переход от бытового звукового хаоса к структурированному музыкальному миру, во время настройки возникают основные ритмы произведения. Они оформляются в типизированные ладомелодические формулы, общие для произведений данного жанра, затем звучит индивидуализированный музыкально-тематический материал, с которого, согласно европейской эстетике, всегда начинается музыкальное произведение.

В структуре домбровых кюев принцип совмещения концов и начал проявлен на уровне интонационно-мелодическом, предоставляющем возможности самого многообразного проявления вариантности, которая является основным принципом, пронизывающим все уровни музыкальной организации кюя. Варьирование мотивов — главный способ продвижения музыкальной мысли в кюе, универсальный способ сохранения непрерывности безначально-бесконечного, циклического времени, в совмещении и трансформации концов одних циклов в начало других. Ярко и последовательно воплотившись в структуре художественных форм, этот принцип придал искусству казахов неповторимое своеобразие.

Выводы. Культура казахских кочевых животноводов отличалась разнообразием музыкальных инструментов и развитостью инструментальной музыки. Недуальность традиционной религиозной культуры обусловила структуру музицирования в ситуациях ритуализированного жизненного общения. Импровизационность, как определяющее качество традиционного исполнительства, отражала связь семантики кюя с содержанием конкретного жизненного общения. Кюй, развиваясь в контексте религиозных систем тенгрианства, философии и эстетики кочевья, претворил их в музыкально-образном содержании и формальной структуре. Трехчленная вертикальная структура мира, воплощенная в образах Мировой горы и Мирового тела, обусловили композиционную (ступенчатую) структуру домбровых кюев. Космологизированные представления о музыкальном пространстве-времени — это общее древнетюркское наследие, которое определило сходство формообразующих принципов и композиционных структур кюя.

Список литературы:

1. Аманов Б. 1985. Композиционная терминология домбровых кюев // Инструментальная музыка казахского народа. — Алма-Ата. — С. 39-49.
2. Аманова С. 2000. Древняя инструментальная музыка казахов.: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. — Ташкент. — 22 с.
3. Аравин П.В. 1970. Жанры казахской инструментальной музыки. — Алма-Ата: Жазушы. — 39 с.

4. Аязбекова С. 1999. Культурфилософский анализ музыки в картине мира казахов.: Автореф. дис. ... докт. философских наук. – Алматы. – 53 с.
5. Байкадамова Б. 2009. Функциональные основы темообразования в казахской домбровой музыке.: Автореф. дис.... канд. искусствоведения. – Ташкент. – 21 с.
6. Валиханов Ч. 1961. Следы шаманства у киргизов // Собр. Соч.: В 5 т. Алма-Ата. Т. 1.
7. Гамарник М. 2011. По следам одной легенды // Курмангазы и традиционная музыка на рубеже тысячелетий: Материалы Международной конференции. – Алматы. – С. 101-109.
8. Елеманова С. 2000. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы. – 185 с.
9. Ерзакович Б.Г. 1966. Песенная культура казахского народа. – Алма-Ата. – 401 с.
10. Ерзакович Б.Г. 1967. Заклинательная песня баксы // Народная музыка в Казахстане. Сост. В. П. Дернова. – Алма-Ата. – С. 99-109.
11. Жубанов А.К. 1966. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы (К вопросу о возникновении казахского музыкального жанра кюй) // Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата. – С. 60-82.
12. Кунанбаева А. 2015. Проблема казахской эпической традиции: Автореф. дис ... канд. искусствоведения. – Л. – 21 с.
13. Мухамбетова А.И. 1972. Национальное и интернациональное в музыке Советского Казахстана (к проблеме кюя) // Вопросы теории и эстетики музыки. – Вып. 11. – Л. – С. 33-49.
14. Мухамбетова А.И. 1993. Казахский кюй – философия на двух струнах // «Шахар». – № 10.
15. Мухамбетова А.И. 2009. Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы: Дайджест Пресс. – 560 с.
16. Омарова Г. 2001. Казахская кобызовая традиция.: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Л. – 25 с.
17. Омарова Г. 2008. Повторяющиеся мотивы в кобызовых кюях // Инструментальная музыка казахского народа. – Алма-Ата. – С. 3-14.
18. Раимбергенов А. 1999. Проблемы текстологической вариантности кюев // Инструментальная музыка казахского народа. – Алма-Ата. – С. 70-82.
19. Сарыбаев Б.Ш. 1967. Из страниц прошлого (новые материалы о кобызе) // Музыкознание. – Вып. 3. – Алма-Ата. – С. 5-17.
20. Сарыбаев Т.Б. 1985. Кюй как коммуникативное явление // Инструментальная музыка казахского народа. – Алма-Ата. – С. 49-62.
21. Тифтикиди Н.Ф. 2011. Система ритма и темпа домбровой музыки Западного Казахстана.: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Алматы. – 28 с.
22. Утегалиева С. 1986. Эстетика звука в традиционном искусстве домбристов Западного Казахстана // Проблемы традиционной инструментальной музыки народов СССР. – Л. – С. 129-134.
23. Утегалиева С. 2012. Особенности слуха исполнителей устной традиции // Инструментальная музыка казахского народа. – Алматы. – С. 129-151.
24. Халтаева Л.А. 2001. Генезис и эволюция бурдонного многоголосия в контексте космогонических представлений тюрко-монгольских народов.: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ташкент. – 24 с.

Geographic Sciences

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС КЕЗІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Алдабергенов Уркен Нуртайұлы

Абай атындағы ҚазҰПУ 7M01515 мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қ, Қазақстан

Аңдатпа

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту технологияларының маңызы зор. Бұл мақалада география пәнінде пәнаралық байланыс арқылы интерактивті оқыту технологиясын қолдану мәселелері қарастырылады. Пәнаралық байланыс – бұл әртүрлі пәндер арасындағы оқу мазмұнын байланыстырып, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін әдіс. Интерактивті оқыту әдістері мен технологиялары оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын арттырып, олардың ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бұл жұмыстың мақсаты – география пәнінде интерактивті оқыту технологияларын пәнаралық байланыс арқылы тиімді қолданудың жолдарын анықтау.

Қазіргі таңда ғылым салалары бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан мектептегі пәндерде бір-бірімен оқшаулану мүмкін емес. Мектеп курсында пәнаралық байланысты орнату білімді жан-жақты меңгеруге, ғылыми заңдылықтарды қалыптастыруға, оқу үдерісін жетілдіруге оңтайлы болып табылады. География сабағында пәнаралық байланысты тиімді пайдалану оқушылардың білімін кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы география пәні басқа пәндермен, мысалы, тарих, химия, биология және экологиямен тығыз байланыста қарастырылады. Пәнаралық байланыс оқушылардың өзара байланысқан білімдер жүйесін түсінуіне ықпал етеді, әртүрлі ғылымдар арасындағы интеграцияны қамтамасыз етеді. Мысалы, табиғи орта мен адамның әрекетінің өзара әсерін білу үшін география мен экология пәндерін біріктіруге болады, ал әлемнің саяси картасын түсіну үшін география мен тарихтың байланысы маңызды. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытып, оларды нақты өмірдегі мәселелерді шешуге дайын етеді. Мұндай тәсіл білім берудің сапасын арттырып, оқушылардың пәндер арасындағы байланысты жақсы түсінуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: География, пәнаралық байланыс, технология, тарих, биология, интерактивті оқыту, ғылым, экология.

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру саласында интерактивті оқыту әдістерінің тиімділігі ерекше айтылып келеді. География пәнінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында жаңа технологияларды қолдану аса маңызды. Интерактивті оқыту әдістері білім алушылардың белсенділігін, сындарлы ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс арқылы білімді кеңейту және тереңдету, оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге жағдай жасалады. Бұл мақалада география сабағында интерактивті оқыту технологиясын пәнаралық байланыс арқылы қолдану тәсілдері қарастырылатын болады. Пәнаралық байланыс оқушылардың алған білімдерін нақты өмір жағдайларына қолдануға, ойлау қабілеттерін дамытуға, сондай-

ақ жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуына көмектеседі. География мен басқа пәндердің арасында байланыс орнату оқушылардың түрлі ғылыми тұжырымдарды біртұтас жүйе ретінде қабылдауына, табиғат пен қоғамды тереңірек түсінуіне ықпал етеді. XX ғасырда пайда болған біртұтастық тұрғыдан пәнаралық байланыс түсінігі Дж. Дьюн, Н.К. Крупская, Л.С. Выготский, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Р.Г. Лемберг, И.Д. Зверев сынды педагог ғалымдардың есімімен байланысты. Ал XXI ғасырдағы әлемдік білім беру кеңістігіндегі интеграцияны М.Г. Чепиков, М.Н. Берулава, В.И. Загвязинский, А.А. Бейсенбаева, Ә. Мұханбетжанова, М.А. Колесникова және басқа ғалымдар зерттеген [1].

Негізгі бөлім. География сабағында пәнаралық байланысты жүзеге асыру - білім беру үрдісін тиімді ұйымдастырудың маңызды тәсілдерінің бірі. Бұл әдіс оқушыларға кең ауқымда білім беру мен ойлау қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ ғылымдардың өзара байланысын түсінуге көмектеседі. География пәні табиғат пен қоғамды зерттеп, жер шарының физикалық, экономикалық, саяси және әлеуметтік аспектілерін қамтиды, сондықтан ол басқа пәндермен тығыз байланыста болуы тиіс. Пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың білімдерін кеңейту, өзара байланысты тұтас жүйеде қарастыру мүмкіндігі артады. Мақалада география сабағында пәнаралық байланысты жүзеге асырудың артықшылықтары, оның білім беру үрдісіндегі рөлі және тиімділігін қарастырамыз. Пәнаралық байланыс — бұл білім беру процесінде әртүрлі пәндердің өзара байланыста жұмыс істеуі, бір-бірін толықтыруы және интеграциялануы. География пәні табиғи және әлеуметтік құбылыстарды зерттеумен айналысатындықтан, ол басқа пәндермен байланыста болуы міндетті. Мысалы, география мен тарихтың байланысы жер бетінде болған оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын түсінуге көмектеседі, ал география мен экономика — табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және өндіріс процестерін зерттеу тұрғысынан маңызды. Осылайша, география сабағында пәнаралық байланыс оқушылардың білімін тереңдетіп, кеңейтеді. Пәнаралық байланыс білім беру процесінде түрлі пәндердің бірігуіне мүмкіндік береді, бұл оқушыларға әлемді кешенді түрде түсінуге және оны біртұтас жүйе ретінде қабылдауға жол ашады. Бұл әдіс арқылы оқушылар тек бір пәнді емес, оның басқа пәндермен байланысын да зерттейді, сондықтан олардың ғылыми көзқарасы кеңейеді.

Бастауыш сыныптарда пәнаралық байланыс негізінде оқытудың мақсаты мен міндетін анықтауда жаңартылған оқу бағдарламасында жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалану, сол арқылы оқу бағдарламаларының бөліктері мен оқулықтағы ортақ тақырыптар мазмұны арқылы танымдық және тілдік қарым- қатынасты меңгерту, іс-әрекетпен өздігінен білім алуға және еңбекке бейімдеу, бастауыш сынып оқушысын тұлға ретінде қалыптастыру және жеке болмыстық бітімін өмірде болып жатқан нақты құбылыстарды жалпылауға және қоршаған ортаны, географияны, ғылыми таным тұрғысынан танып-білуге дайындап, дамыту қажеттігі айтылған [2].

Жаңартылған білім беру бағдарламасында пәнаралық жүйедегі тәртібі олардың ерекшелігіне сай жүргізілуі көзделген. Пәнаралық байланыс негізінде білімдерді ықпалдастыру бағытымен танымдық тапсырмаларды орындау, шешімін табу басшылыққа алынған [3].

1. **Пәнаралық байланыс және оның мәні.** Пәнаралық байланыс – әртүрлі пәндер арасындағы мазмұнды, әдістемелік және дидактикалық қатынастарды орнату процесі. География пәнінде басқа пәндермен байланыс жасау оқушылардың білімін кеңейтуге, түсініктерін тереңдетуге ықпал етеді. Мысалы, география мен тарих пәндері арасында тығыз байланыс орнату, жергілікті географиялық ерекшеліктер мен тарихи оқиғаларды қарастыру арқылы оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттері дамиды.

2. **Интерактивті оқыту технологияларының маңызы.** Интерактивті оқыту технологияларының негізгі мақсаты – оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз ету. Бұл технологиялар арқылы оқушылар сұрақтарға жауап беріп, пікір

алмасып, тапсырмаларды орындау барысында өз ойларын білдіреді. География пәнінде интерактивті тақта, карталар мен моделдер, түрлі географиялық бағдарламалар мен мобильді қосымшалар қолданылуы мүмкін. Бұл технологиялар оқушылардың назарын сақтап, сабақты қызықты және тиімді етеді.

3. **География сабағында интерактивті оқыту әдістерін қолдану.** География сабағында интерактивті оқыту әдістерін қолданудың бірнеше түрі бар. Біріншіден, оқушыларды топтарға бөліп, тапсырмаларды орындау барысында олар бір-бірімен пікір алмаса алады. Екіншіден, географиялық карталарды және диаграммаларды қолдану арқылы сабақты визуализациялау оқушылардың есте сақтау қабілеттерін жақсартады. Үшіншіден, географиялық интернет-ресурстар мен виртуалды турлар арқылы оқушыларға жер жүзінің түрлі аймақтары мен ерекшеліктері туралы деректер беру тиімді болады.

Зерттеу бөлімі. Бұл зерттеу барысында география сабағында интерактивті оқыту технологиясын қолданудың нәтижелері анықталды. Тәжірибелік жұмыстың барысында оқушылардың географиялық білімін арттыру мақсатында интерактивті әдістер қолданылды. Сабақтарда географиялық карта, виртуалды экскурсиялар және мобильді қосымшалар қолданылды. Оқушылардың сабаққа қызығушылығы артты, олар өз бетінше ізденуге, талдауға және шешім қабылдауға дағдыланды.

Интерактивті оқыту технологиясын жүйелі қолдануда пәнаралық байланыстың маңызы:

- пәнаралық байланысты қолдану оқыту үдерісін жеңілдетіп, оқушылардың қызығушылығын тудырып, алға жылжуын қамтамасыз етеді;
- пәнаралық байланыс жаңа материалдарды түсіндіруде, қайталауда басқа пәннен алған біліміне сүйенуге мүмкіндік туғызады;
- пәндер мазмұнының байланыстылығы шектес пәндерді жақындастырады;
- бірнеше пәндерге ортақ жалпы ғылыми идея мен танымдық дағдыларды дамытады;
- кез келген ғылымнан берілген білім оның әлемге және өмірге көзқарастарын кеңейтеді [4].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында география пәнінде қолданылатын интерактивті әдістер мен технологиялардың тиімділігі анықталды. Тәжірибелік жұмыс барысында географиялық карта, түрлі географиялық бағдарламалар, интернет-ресурстар және мобильді қосымшалар қолданылды. Оқушыларға тапсырмалар беріліп, олар тапсырмаларды топпен немесе жеке орындады. Әдістер ретінде сұрақ-жауап, талқылау, виртуалды экскурсиялар, карталарды және диаграммаларды талдау қолданылды.

Интерактивті оқытудың мәні ол оқу процесіне барлық білім алушылар таным процесіне тартылатындай етіп ұйымдастырылғандығында. Таным, оқу материалын игеру процесінде оқушылардың бірлескен іс-әрекеті әркім өзінің ерекше жеке үлесін қосатынын, білім, идеялар, іс-шаралар алмасу бар екенін білдіреді. Сонымен қатар, бұл ізгілік пен өзара қолдау атмосферасын қалыптастырады, бұл жаңа білім алуға ғана емес, сонымен қатар танымдық іс-әрекеттің өзін дамытуға, ынтымақтастықтың жоғары формаларына көңіл аударуға мүмкіндік береді. Интерактивті формаларды қолданған кезде мұғалімнің рөлі күрт өзгереді, орталықтан басқаруын тоқтатады, ол тек процесті реттейді және оны жалпы ұйымдастырумен айналысады, алдын-ала қажетті тапсырмаларды дайындайды және топтарда талқылау үшін сұрақтар мен тақырыптарды тұжырымдайды, кеңес береді, жоспардың орындалу уақыты мен тәртібін бақылайды [5].

Нәтиже және талқылау. Зерттеу нәтижесінде география сабағында интерактивті оқыту технологиясын қолдану оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырды, олардың сыни ойлау қабілеттерін дамытты және білімін тереңдетті. Оқушылар өз бетінше зерттеу жүргізіп, түрлі ресурстарды қолдана отырып, тапсырмаларды орындау барысында белсенді болды. Пәнаралық байланыс арқылы әртүрлі пәндер арасындағы байланысты жақсы түсінді, әрі бұл

олардың дүниетанымын кеңейтті. Дегенмен, интерактивті технологияларды қолдану барысында кейбір қиындықтар туындады. Оқушылардың барлығы жаңа технологиялармен жұмыс істей білмеді, сондықтан қосымша оқыту қажет болды.

Интерактивті оқыту міндетті түрде іс-әрекет арқылы жүзеге асырылады, себебі жасалған әрекет тыңдалған ақпарат пен көтерілген мәліметтен гөрі есте жақсы сақталады. Бұл ретте данышпан Конфуцийдің мына сөздері интерактивті оқытудың барлық мәнін ашатындай: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтаймын, өзіме жасатсаң – үйренемін» [6]. Интерактивті оқытудың бір артықшылығы – оқыту үрдісі барысында оқушылардың өмірлік тәжірибесіне негізделген тұлғааралық қарым-қатынас жүзеге асады. Өмірлік тәжірибеге әр оқушының жеке пікірі мен көзқарасын, өзіндік ойы мен идеяларын, тұжырымдары мен дәлелдерін жатқызамыз. Оқыту барысында оқушылар бір-бірімен осындай тәжірибемен бөлісе отырып, өз беттерінше жаңа білім мен дағдыларды үйренеді.

Қорытынды. География сабағында интерактивті оқыту технологияларын пәнаралық байланыс арқылы қолдану оқушылардың білімін тереңдетуге, олардың қызығушылығын арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін арттырып, білімге деген қызығушылығын оятады. Сонымен қатар, мұғалімдерге сабақтың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Дегенмен, интерактивті технологияларды қолдану барысында мұғалімдер мен оқушылар үшін қосымша оқыту мен дайындық қажет екенін ескеру керек.

Сондықтан әрбір мұғалім сабақ жоспарын жасағанда осы заманғы мақсаттарды басшылыққа алып, оқу үрдісінде жас ұрпақты білім мен тәрбиелеуде кеңінен пайдаланғаны дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шолпанқұлова Г.К. Жалпы білім беретін мектептегі жаратылыстану-ғылыми пәндердің пәнаралық интеграциясының технологиясы. М., 2021. 316 б.
2. Қазақстан Республикасы президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсан № 118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдардағы арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп, 2008 – 110 б
4. Шарипов В.А. К истории вопроса о межпредметных связях // Ученые записки Худжандского государственного университета им. Академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2012. No 4. С. 51-55.
5. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технологиялар // Қазақстан мектебі. – 2001. – № 2. – бб.11-15.
6. Bilim mazmunyn zhanartu ayasynda (7-9 synyptarda) «Geografiya» oku panin okytu bojnsha adistemelik usynystar azirleu: Adistemelik kural. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyk bilim akademiyasy, 2017. – 122 b.

Historical Sciences

KAZAKH FAMILY OF TURKISTAN REGION BASED ON THE 2021 NATIONAL POPULATION CENSUS

Kalysh Amanzhol

Doctor of historical sciences, professor of the Al Farabi Kazakh National University (KazNU), Kazakhstan, Almaty city.

Yermekbay Gauhar

Al-Farabi Kazakh National University (KazNU), Kazakhstan, Almaty city, master student of the 1st year of the Faculty of History.

Abstract

The family and the strengthening of marriage and family relations are significant concerns of both society and the state. Since they ensure the birth, growth and development of a human being, they act as one of the decisive factors in the ethno-demographic development of peoples. The results of the study make it possible to understand the current state of the institution of family among Kazakhs of Turkestan region - the most numerous in the Republic of Kazakhstan. On the other hand, they help to identify the factors influencing its development and preservation, as well as to determine the role of Kazakh families in national education and their importance in society. In this regard, this presentation considers modern ethno-demographic aspects of the institution of family and marriage among Kazakhs of Turkestan region, which is a historical, spiritual and culturally significant territory of the republic.

The family has long been not only one of the most important social institutions of Kazakh society, but also represents the basis for the continuity of generations, the main guardian of traditions and culture. The study analyzes structural and quantitative indicators of Kazakh families in Turkestan region based on the data of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2021. In addition, some attention is paid to statistical data on the state of childhood in Kazakh families, as well as the impact of urbanization and socio-economic factors of recent decades.

Keywords: Turkestan region, population, national census, family and marriage, ethnodemography.

Introduction

Various family types, including monoethnic and interethnic families, influence everyday life. Therefore, in studying the family as a compact environment for ethnic processes, the specifics of interethnic marriage in a certain region and its ethnic composition become particularly interesting. In the context of a polyethnic structure, the development of the family plays a critical role in the evolution of an ethnic group. Thus, in a multiethnic state like Kazakhstan, studying the patterns of family development is of great importance. To address this issue, we will elaborate on the example of a specific region, namely, the Turkestan region.

To gain a deeper understanding of the national composition and social development issues of the Republic's population, including urban and rural residents of the Turkestan region, it is essential to thoroughly analyze the specific studies conducted by domestic historian-

demographers. At the beginning of the 20th century, Ä.A. Divaev was a prominent figure in ethnographically studying the Kazakh population in the Turkestan region. Before the revolution, he had published 130 works of varying lengths. Ä.A. Divaev's works provide fascinating insights into various aspects of Kazakh life, particularly customs related to wedding ceremonies. He spent the last 57 years of his life in southern Kazakhstan, frequently visiting Kazakh villages to collect valuable ethnographic data (Divaev, 2006: 202-208).

Although the family is an independent unit, family relationships are directly connected to society and its development. There has never been a family that existed independently of society or its surrounding natural environment. Therefore, the families of people across the globe have evolved alongside their histories. The Kazakh family is no exception (Kshibekov, 2005: 256). In examining certain aspects of the issue at hand, Sh.M. Shüyinshina emphasizes the importance of the family in fostering the national consciousness of the Kazakh people. In her work, she asserts, «The family is the primary institution that imparts the experiences of the social environment to a newborn child». This perspective highlights the family as the first social environment that introduces individuals to the purpose and values of life. Moreover, the social practices that align with the national code of the Kazakh people can be observed in family interactions.

For example, Sh.M. Shüyinshina and many other Kazakh scholars emphasize significant familial traditions, such as spouses addressing each other respectfully by specific names, mothers playing a central role in raising daughters, and the relationship between sons and their parents. These practices hold great value. Therefore, in our research, understanding the concept of the family involves recognizing the role of social environment experiences in education and upbringing (Shüyinshina, 2008: 170).

One section of the research focuses on the work of scholar Kh.A. Arghynbaev, who extensively studied all aspects of traditional Kazakh ethnography, including material culture, economy, spiritual life, and marital-family relations. His monograph, "Family and Marriage Among the Kazakh People," provides a comprehensive analysis of Kazakh family and marriage forms, as well as various familial and marital relationships. This study offers an in-depth exploration of these topics, making it a fundamental resource for understanding traditional Kazakh family structures (Argynbayev, 1973: 325).

It is also worth noting the significant contribution of A.B. Kalysh, a student of Kh.A. Arghynbaev, in studying issues of marriage, family, and divorce in southern, western, northern, and other regions of Kazakhstan. In his research, the author effectively utilized not only traditional ethnographic data but also ethnosociological information, as well as archival materials, people's court records, and statistical documents. His later articles focus on analyzing the marital and family relationships of urban and rural residents in the South Kazakhstan region (Kalysh, 2015: 254).

Main Body

The annual population figures of the Turkestan region, like other regions, have undergone various changes. However, it is important to note that the Turkestan region has several distinct features compared to other areas. These features are characterized by factors such as ethnicity, culture, traditions, industry, and the geographical environment. Overall, the Turkestan region is currently home to numerous ethnic groups, including 24 Turkic peoples.

For instance, according to the 2019 data on the ethnodemographic situation in the region, the total population of Turkestan was 2,469,357. Of these: Kazakhs numbered 1,785,992; Uzbeks – 401,630; Tajiks – 29,742; Russians – 135,538; Azerbaijanis – 28,956; Turks – 20,995; Tatars – 19,119; Koreans – 9,254; Kurds – 8,399; Ukrainians – 5,788; Germans – 2,523; Chechens – 2,465 (South Kazakhstan region, 2011: 4). By early 2021, the region's population had risen to 2,054,021. Of these: Kazakhs accounted for 1,551,604; Uzbeks – 362,879; Tajiks – 37,181; Russians – 27,926; Azerbaijanis – 22,366; Turks – 11,544; Tatars – 8,720; Kurds – 5,928; Uyghurs – 3,485; Ukrainians

– 3,391; Uyghurs – 2,968; Koreans – 2,826; Germans – 2,014; Kyrgyz – 1,546; Chechens – 953; Belarusians – 298; Dungans – 61; Poles – 45 and others, including those not specified, totaled 11,771 (Stat.gov.kz, 2021).

The census data highlights a notable population increase in the region over time.

The steady growth in the rural population of the Turkestan region can primarily be attributed to the high socio-economic opportunities available in rural areas. Additionally, for several years, the Turkestan region has become an active destination for ethnic Kazakhs (oralmans) returning from both neighboring and distant countries. Naturally, any migrant seeks a place that offers opportunities for themselves, their family, and the potential to start a business in the future.

As a result, the Turkestan region, with its favorable geographical environment, attracts many ethnic Kazakhs. This influx is not only from neighboring Uzbekistan but also from countries like Turkey, Afghanistan, and Iran. Alongside its geographical advantages, the Turkestan region stands out as an area densely populated by Kazakhs, making it even more appealing for resettlement.

Experts classify the structure of Kazakh families into three main categories:

- a) The number of individuals living together within a family;
- b) The composition of joint family members, including parents and young couples;
- c) The number of generations in simple nuclear and extended families, analyzed based on kinship relations and age differences.

In the Turkestan region, the common types of indivisible families include:

- Three-generation full families consisting of the elder generation (grandparents), the middle generation (the primary couple-parents), and the younger generation, which includes the children of the middle generation, and, accordingly, the grandchildren of the elder generation;
- Families that include the children of the primary couple and two married sons who have not divided their inheritance yet;
- Incomplete three-generation families, typically composed of children and one or more married couples, along with the parents of either the head of the household or their spouse;
- Couples living together with close relatives of the head of the household or their spouse instead of their parents.

These family structures are commonly found across the entire region (Baudiyarova, Isaeva: 178-187).

Table 1.

The number of families by size and regions (Stat.gov.kz, 2021).

		The number of families				The average family size				
		2009		2021		2009		2021		
Republic of Kazakhstan		4 022 411		5 578 947		3,5		3,2		
Turkistan region		387 887		508 434		4,2		4,0		
Shymkent city		174 498		308 366		3,7		3,3		
The number of families in the Turkistan region										
The number of families	2 people	3 people	4 people	5 people	6 people	7 people	8 people	9 people	10 people	
508434	135739	152809	72 630	41 178	40 063	24 746	16 567	11 034	13 668	
By the number of children										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
186551	102085	51 298	42 386	20 284	7 061	1 719	291	66	21	

According to available data, the growth of the local Kazakh population is influenced by factors such as natural population increase and a tradition of large families. The population expansion in the region has also contributed to the emergence of surplus labor.

The 2021 National Population Census, conducted to assess the socio-demographic structure of the Republic of Kazakhstan, provided a comprehensive analysis of the country's current demographic situation. The data were analyzed regionally, enabling an evaluation of family and marital relations among Kazakhs across various regions, including the Turkestan region.

The Turkestan region is one of the most densely populated areas in Kazakhstan. The majority of the population is Kazakh, making family composition and marriage-related data crucial for understanding the region's social and cultural values. Analyzing indicators such as family structure, divorce rates, and average marriage age helps identify demographic characteristics and changes in the social structure of the population. Of particular importance is the study of how traditional family values, which play a significant role in Kazakh society, are evolving in modern contexts. This research is essential for understanding the transformations occurring in the region's social fabric.

Based on the results of the 2021 census, key trends in family dynamics and marriage patterns among Kazakhs in the Turkestan region can be identified. The census data provide insights into socio-demographic changes within family structures, including the stability of marital relationships and the preservation of family values. Indicators such as marriage and divorce rates, average household sizes, and age-related family characteristics are examined to assess ongoing transformations in family dynamics and the broader social context.

The 2021 census revealed notable characteristics in the family structure of the Turkestan region. While the number of families has increased, the average family size has decreased. Census data indicate that the average number of family members in Turkestan is 3.2, with two-member

families being the most common (41.2%). Three-member families constitute 27.6%, four-member families 14.9%, and five-member families 8.2%. Larger families with six or more members are less common, with six-member families accounting for 4.5% and seven-member families making up 1.7%. This reflects a trend toward smaller family units, potentially signaling broader social and economic shifts (Stat.gov.kz, 2021).

According to the data presented, the growth of the local Kazakh population is influenced by factors such as natural population growth and a tradition of large families. The population increase in the region has also led to the emergence of surplus labor.

The 2021 National Population Census, conducted to determine the socio-demographic structure of the Republic of Kazakhstan, provided a comprehensive analysis of the country's current demographic situation. These data were analyzed regionally, enabling an evaluation of family and marital relations among Kazakhs in various regions, including the Turkestan region.

If we look at the age structure of the population in the region, the proportion of youth in Turkistan region is significantly high, which enhances the demographic potential of the area. A large portion of the population lives in rural areas, so most families maintain a traditional structure typical of rural areas.

According to the 2021 census, the number of youth aged 14 to 35 in Turkistan region was approximately 730,000 people. This indicates that a significant part of the region's population consists of youth, as the majority of the population resides in rural areas where the socio-economic conditions are relatively stable. Additionally, most young people strive to pursue education, find employment, and migrate to other regions (Stat.gov.kz, 2021).

Key features of the Family Structure in Turkistan region:

1. Proportion of Kazakhs: Kazakhs constitute the vast majority of the population in the Turkestan region. This demographic composition plays a significant role in preserving and promoting national traditions and values, reinforcing the region's historical and cultural importance.

2. Family structure: The traditional Kazakh family structure is preserved in the Turkestan region. Large families with multiple children remain common, reflecting the region's high birth rate. Census data show that many families consist of several generations living under one roof, highlighting the persistence of traditional family dynamics.

3. Age structure: The age structure of the Kazakh population in Turkistan region is relatively young, with a high birth rate. This region has a large working-age population, which contributes to the region's economic potential.

4. Socio-economic conditions: The majority of Kazakhs in the Turkestan region live in rural areas and are primarily engaged in agriculture. The region's economic well-being largely depends on agricultural development, with government support playing a crucial role in improving living standards.

5. National traditions: Kazakh national traditions and customs are deeply preserved in Turkistan region, which defines the cultural uniqueness of the area. Cultural events and national holidays are celebrated with great importance, playing a central role in social life.

In terms of socio-economic characteristics, the Turkestan region is one of the country's main areas engaged in irrigated agriculture. It produces cotton, sugar beet, rice, mung beans, melons, watermelons, and cucumbers. The region also plays a significant role in fruit cultivation, particularly with orchards, grapes, and apples.

Between January and March 2021, the Civil Registration Authorities of the Turkestan region recorded 3,675 marriages and 181 divorces (Stat.gov, 2021). Compared to the same period in 2020, there was a noticeable decline in the number of divorces, likely due to the COVID-19 pandemic. The pandemic significantly impacted various aspects of life, including family

relationships. Additionally, some couples entered into informal marriages without official registration and later separated, although such cases are not reflected in official records.

In general, it is said that divorces today are largely due to changes in family life between spouses. Based on daily observations and experiences, we can identify several significant reasons, such as young couples being unprepared for family life, early marriages, and the negative interference of the family in the couple's life and marriage. While the situation in Turkistan may differ, it can be noted that in Southern Kazakhstan, family relationships are more clearly defined within the context of nuclear families, extended families, and social circles involving relatives and friends. Historically, this phenomenon has played an active role in shaping the region's residents' attitudes toward marriage, with the lower divorce rates in earlier periods being one possible outcome. However, this also indicates a shift in perspective in certain situations, especially among modern youth, where there may be negative views on marriage. When comparing divorce rates across regions, it is important to note that the number of divorces in Turkistan region is almost four times lower than in other areas

In conclusion, although divorce rates in the Turkestan region remain lower than the national average, evolving perceptions of family structure have led to diverse social outcomes, particularly in urban areas such as Turkestan city. The family is one of the most important pillars of human life. It is the foundation of upbringing, a source of spiritual wealth, and the primary environment for shaping a person's identity. The well-being of society and the continuity of generations are ensured through the family. Therefore, every family is the foundation of our nation, and its strength is the guarantee of societal stability and development. The family plays a crucial role in preserving traditions and passing down national values from generation to generation.

To address these changes, it is essential for government institutions to implement comprehensive support mechanisms, including counseling services, psychological assistance, and economic aid programs. These measures would help strengthen family stability while ensuring the preservation of traditional family values within the context of modern socio-economic conditions.

References

- Argynbayev, Kh. A. (1973). *Family and Marriage in the Kazakh People: A Historical and Ethnographic Review*. – Almaty: Gylym, 325 p.
- Baudiyarova, K. (2016). *The Study of Marriage and Family Issues in Kazakhstan (Based on Materials from the South Kazakhstan Region)*. – Almaty: Kazakh University, 243 p.
- Divaev, A.A. (2006). *A Few Words on the Wedding Customs of the Kazakhs of the Syr Darya Region // Traditions and Customs of the Kazakh People*. Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov. – Vol. 2. – Almaty: Aris, pp. 202-208.
- Kshibekov, D. (2005). *The Mental Nature of the Kazakh*. – Almaty: Science, 256 p.
- Kalysh, A.B. (2015). *Ethnic and Ethnocultural Processes in Modern Kazakhstan*. – Almaty: Kazakh University, 254 p.
- Marriage and Family (2019). *Results of the 2019 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Statistical Yearbook / Edited by A.A. Smayilov*. – Astana, 204 p.
- Marriage and Family (2021). *Results of the 2021 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Statistical Yearbook / Edited by A.A. Smayilov*. – Astana, 204 p.
- Results of the National Population Census 2021 in the Republic of Kazakhstan (2022)*. – Nur-Sultan: Bureau of National Statistics, 63 p. (Stat.gov.kz, 2021).
- Shuyinshina, Sh.M. (2008). *Pedagogical Conditions for the Unity of Family and School in Improving the Quality of Students' Education: PhD thesis*. – Almaty, 170 p.
- South Kazakhstan region (2011). *Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan 2009. Vol. 2*. – Astana: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 150 p.

Sociological Sciences

Femina Cartoonica: Gender Dimension of Disney Themes as a Pedagogy of Popular Culture

Lejla Mušić

Full Time Professor, Sarajevo University, Faculty of Political Sciences, Department of Sociology, Bosnia and Herzegovina

Abstract

Disney project, as an all enhancing pedagogical project, offers interactive methods of learning for preschool children, and multidisciplinary, trans disciplinary, multicultural teaching methods on all levels of schooling, involving advanced levels of Gender studies, inside Social studies disciplines, on the upper educational levels.

Keywords

multicultural, Disney Pedagogy, Disney Heroes, Disney Heroines, Femina Cartoonica

1. Introduction

The discussion on the influence of the themes inside the Disney movies, and research projects developed around the idea, influenced pleads of new, and developed teaching methods for understanding the contemporary society, and developed gender roles system, in the popular culture.

Garden, and Sandlin in their e book *Teaching with Disney (2016)* emphasise that teaching Gender, in the classrooms, through the popular Disney pedagogies, offers multicultural perspectives on depiction of the teachers, and different females, inside the Disney world (Emperor's New Groove: Kuzco's Academy, Elena from Avalor (sister's teacher). *Femina Cartoonica* represents the notions of the female characters emancipation, influences inside the cartoon industry, mainly through the prism of the Walt Disney characters. As the emancipation of Women Human Rights from 1970-ties continues, the understanding of Women Skills, and Female heroines, changes from the patriarchal perspectives, to the different forms of emancipated female multicultural characters. Inside the literature, Disney Villains, male and females are mentioned, and developed. Negative side of Women Leadership in Fashion Industry, in the most celebrated Cruella de Vil (101 Dalmatians), and see urchins such as Ursula (Little Mermaid), Evil Queen (Snow White), Maleficent (1 and 2), are investigated by pleads of the authors such as Glen Dakin, Victoria Saxon, Serena Valentino, Amy Davis, etc. The focus of this work is the emancipation of Disney female characters, and positive influences of this perceptions, on the feminist stance advancement, inside the focus group of the university students, of both genders.

2. Objectives

Multiculturalism in the classroom, through the prism of Disney characters, offers heroines that originate from all over the world, from Europe (Germany, France, Norway) to Saudi Arabia, Polynesia, South America, America, Latin America, China, Russia, and speak diversity of languages such as French, Russian, Arabian, German, Chinese Mandarine, etc, in the multinational surroundings. The obstacles, and problematic occurrences, are multiple, and unique for every

Disney character, and if we are discussing the development of the Female characters, influenced by the feminism waves, there are differences in between the roles of Disney female characters, from 1950-ties, in comparison with his contemporary heroines (Merida, Mulan, Moana).

3. Methods

Investigation on Identification with Disney characters

Population sample: MA students of Sociology of Gender II, Sarajevo University, Faculty of Political Sciences, Department Sociology (MA).

Inherently to the research, the examinees were asked to find the most interesting Disney male, and Female character, after watching the short movies about Disney Heroes, and Disney Heroins, with the special requirement, not to mention the same character.

Inside the chosen sample, 30 % of students were males, and 70% were female students.

The questions raised were:

- 1) What female Disney character do You find the most accomplished?
- 2) What Disney male Heroes do You find the most accomplished?
- 3) Do male students chose advanced female characters, or more patriarchal models?
- 4) Which female characters are chosen, and in what statistical measurements?

Inside the responds, on the choosing of the female characters, the repeating of the same character, was more often, when compered with the analyses of male character. This confirms, already constituted general hypothesis, that Disney's most accomplished characters, are his princesses, that are globally celebrated, and admitted into multidisciplinary investigations, inside the Social Sciences.

4. Results

Female students more often chose Disney Princesses, mainly Snow White, and Cinderella. Only two female students had chosen the modern female characters, such as Merida, and Mulan.

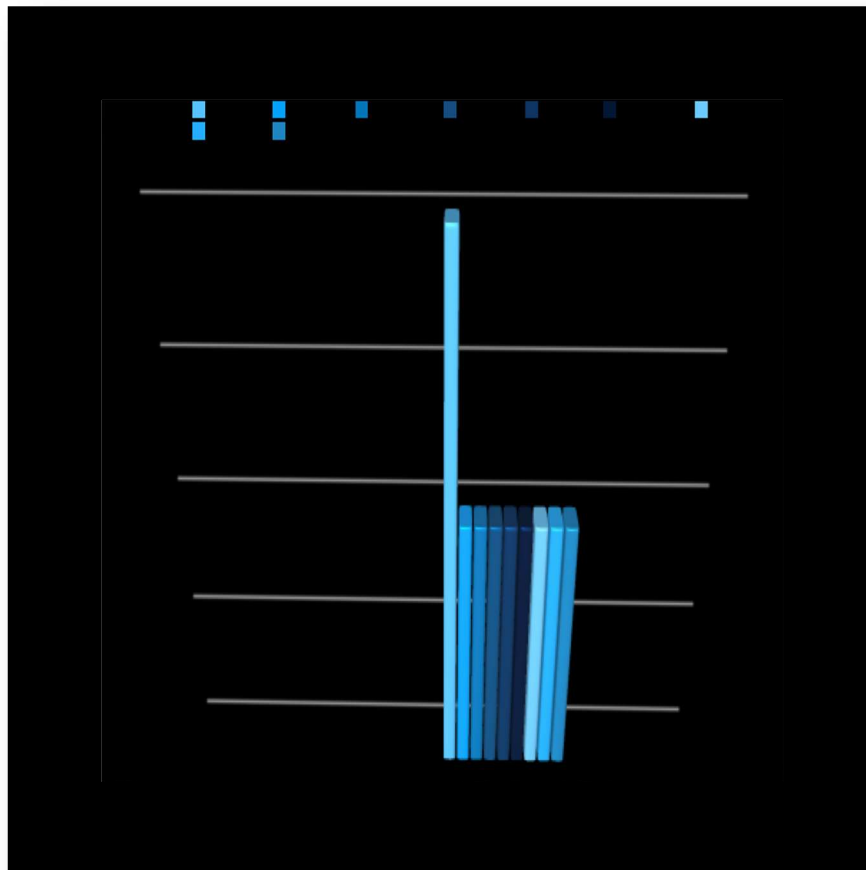

Figure 1. What Disney Male Heroes Do You Find Most Accomplished?

The research had shown that male students prevailingly chose four advanced female characters, rather than the ones, that are more patriarchal princesses, mainly only Mulan, Merida, or Moana are chosen. Not even one male student has chosen the traditional female character, that responds to gender stereotypes. The rest of the female students had chosen traditional female Disney princess characters, involving the trans human performativity (Supernaturality of Hair, and Animal transformativity).

Women Rights are Human Rights once and for all! (Hillary Rodham Clinton, Beijing Conference). According to the interest based on the audience that influenced the high level network selling, the diversity of the most sold animated Disney princess, is somewhat different.

5. Discussion

The best earning female featured characters are less mentioned, while as the best sold male featured characters are well known. The over billion dollars earning Disney featured female Heroins, are Oscar winners Alice in the Wonderland (2010) for Best Art Direction, and Costume Design, and Frozen 1, won Oscar for Best Animated Feature Frozen 2, involving trans speciation themes, Beauty and the Beast, and Zootopia. The only two Disney, male featured Heroes, that are 1 billion of American dollars success, are Lion King, and Aladdin. Lionel Baily in the book *Lacan: Beginners Guide* (2009), in the chapter *Through the Looking glass: Mirror stage*, emphasises the following notions on the Mirror Stage, since according to Lacan, the opposite is the truth: “at the Mirror Stage, the intellectual perception of oneself is alienating experience, and the beginning is the series of the untruths; but it is a necessary alienation that allows Subject access to the symbolic realm” (Baily, 2009). The “Me” formation, in Lacan’s theory “The making of ‘le moi’, after hearing

his/her name pronounced (Moana, Mulan, Alice, Elsa, Belle, Aladdin, Kristof)", it has heard its name before, but now, it affixes it to the image in the mirror" and identifies himself/herself: "That is Elsa. Elsa is me!" (Bailly, 2009) Bailly explains the most important maxima of Lacan's, is that "Human beings are very largely oblivious of their own subject. The ego is what person says about himself/herself: The subject is unrecognised self, that is speaking" (Bailly, 2009). On the question who is Moana, Mulan or Merida (The Brave), as female identities, or Aladdin, Kristof, even Gaston, Huntsman, Hercule, Tarzan, or Peter Pan, as male identities, is their own quest for identity. In the Lacanian *Mirror stage*: "the Subject is an active mind, that produces the concept itself, as the Other in the mirror, but it cannot recognise itself". "The subject is the product of the Subjects imaginary game, it produces unity, although not wholeness." (Bailly, 2009). Moana: "What if that is not who am I"? Her voice wavered, as all the fears of disappointing her family, and people churned, in her stomach (Sutherland 2016) Merida as an subject, in her teenage age states: "My name is Merida. I'm the Princess of DunBroch, a kingdom in the Highlands of the Scotland" (Jones, 2012).

Kristin Schiele, Lauren Louie, and Steven Chen, in study entitled *Marketing feminism in Youth media: A study of Disney, and Pixar animation*, "through the thematic analyses of 17 Disney, and Pixar animated films (produced in between 1989 and 2018), and featuring female lead, or co-lead", they analyse the messages transmitted to Young female consumers (Louie & Chen, 2020). Defining Disney production, according to Forbes's list, as a "240 billion entertainment business encompassing film, television, theme parks, broadcast, character licensing, and merchandising" (2020), Chen, Louie, and Schiele, showed that most of the female heroins are in some form of identity quest, and passing through the mirror stage, of early self searching, and self understanding, (I will focus onto the ones mentioned by my case study group), through the some form of trans special element, such as Little Mermaid "makes Faustian bargain with a sea witch, to meet human prince on the land", Belle "Offers herself to the Beast (prince under magic spell) to save her Father", Rapunzel (with her trans human "magical hair", is about to discover her true identity, after being closed, in the tower for so many years).

Especially celebrated, in my case study group, contemporary female Heroins such as Mulan, Merida, Moana (Sutherland 2016) represent "saviour of father from death, through the transgendered identity, becoming the China's greatest heroin", or "searching her own path, through the archery skills", trans humanly "answering the Oceans call to set the things right, after the demigod Maui reaches her island, Moana seeks out demigod, by her own quest on open seas", the New Disney Heroins challenge the traditional patriarchal values, and in line with the Social studies notion, on the importance of the skilled female professionals, they practice their skills, rather than being subordinated component of patriarchal order.

6. Conclusion

The prestigious female Heroins Elsa, and Anna, offer the idea of sisterhood, as an universal principle, and when Queen Elsa makes a mistake (that causes infinite winter), her sister Anna makes things right, through the tremendous efforts (Louie & Chen, 2020). "Winter girl"/Elsa (Frozen) inside the literature, also had received the negative interpretations, related to the promotion of anorexia, and bulimia, and "girl frozen in time" (Holmes, 2015). Raja and the Dragon, as the newest Disney female character, inside the trans human, and trans special environment, admits the notions of female advancement, and in new adaptation of the Cruella, the deconstruction of patriarchalism as a project. Disney Film as a medium of Cultural Pedagogy, in Jack Zipes's critic (Randall, 2016), *Breaking the Disney Spell*: But what the Disney spell mean? The great "magic of the Disney spell, is that he animated the fairy tale only to transfix audiences, and divert their potential Utopian dreams, and hopes, through the false promises, of the images he cast upon the screen. "(Bell, Haas, & Sells, 1995). Matusitz and Palermo (2014), in the article entitled *The Disneyfication of the World*, offer the "Globalisation Perspective", through the

depicting of the differences, in between the Disneyfication, and Disneyisation, referring to the idea of the great companies such as Disney (Walmart, Coca-Cola) to impose them self globally, for the reason of the profit multiplication. Disneyisation is the Disney attribution to the shopping malls, and it in Baudrillard's terms consists of "the double process of cannibalisation (by host culture), and carnivalisation (by American cultural Hegemony)" (Roberts 2020). Disneyland Parks, Films and Phenomenology of imagination, in contemporary Sociology, in Hong Kong, Tokyo, Shanghai Paris, and in California, Florida, as a form of Hyper urbanisation, and Hyperreality (Eco), inside the investigation field of Disney culture, reopen different forms of scientific conclusions, and nouvelle debates (Jackson, 2011). Supporting the feminism ideas, black history month ideas, and raising "responsible and inspiring campaigns around gender" Disney in 2016, inside multimedia (channels, apps, parks) "announced its Dream Big Princess Featurettes campaign" (Roberts, 2020), as a part of Women empowerment discourse, real girls stories vs. princesses". Eco in his *Travel to Hyper reality*, precepts Disneyland, and Disney World as a "artificial cites dedicated to entertainment" (Eco, 1986). Baudrillard considers that "Disneyland, is presented as imaginary, in order to make us believe that the rest is real, when in fact, all of and the America surrounding it, are no longer real, but of the order of hyperreal, and of simulation" (Baudrillard, 1988) and concludes that the "Disneyland is a paradise. Paradise is just paradise. Mournful, monotonous, and superficial though it may be, it is paradise. There is no other" (Baudrillard, 1998).

Literature

- Bailey, L. (2009). *A Beginner's Guide*. Oneworld Publications, Oxford. Retrieved from <https://oneworld-publications.com>
- Baudrillard, J. (1988). *Simulacra, and Simulations, Selected Writings* (pp. 166-184, Poster Mark, Ed.). Stanford University Press, Stanford.
- Baudrillard, J. (1998). *America*. Verso, London/New York.
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic Exchange and Death, Sage, London*.
- Bell, E., Haas, L., & Sells, L. (1995). *From Mouse to Mermaid, The politics of Film, Gender, and Culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dakin, G., Saxon, V. V. (2020). *The Essential Guides to the Evilest of Them All, Penguin Random House*. New York.
- Davis, A. M. (2011). *Good Girls, and Wicked Witches: Changing Representations of Women in Disney's Feature Animation, 1937-2001*. John Libbey Publishing, Bloomington.
- Eco, U. (1986). *Travels in Hyperreality*. Essays, Harvest Books, New York.
- First Lady Hillary Rodham Clinton's remarks for the United Nation's Fourth World Conference on Women, Beijing, China*. (September 5, 1995). Retrieved from <https://www.un.org/esa/gopher-data/conf/fwcw/conf/gov/950905175653.txt>
- Garlen, J. C., & Sandlin, J. A. (2016). *Teaching with Disney*. Peter Lang Publishing. [E book]: Retrieved from <https://catalog.loc.gov/vwebv/search?searchCode=LCCN&searchArg=2015038043&searchType=1&permalink=y>
- Holmes, S. (2015). *That perfect girl is gone': Pro-ana, Anorexia and Frozen (2013) as an Eating Disorder Film*.
- Jackson, K. M., & West, I. M. (2011). *Disneyland and Culture, Essays on the Parks and Their Influence*. McFarland and Company, Inc., Publishers, London.
- Jones, J. (2012). *Brave, Merida's Wish*. New York: Disney Press.
- Matusitz, J., & Palermo, L. (2014). The Disneyfication of the world: A Globalisation Perspective. *Journal of Organizational Transformation, and Social Change*, 13(2), 91-107. <https://doi.org/10.1179/1477963313Z.00000000014>

Randall, Sean, *Feminisney: When Disney Meets Feminism*. (December 6, 2016). Retrieved from <https://medium.com/cininationshow/feminisney-beauty-and-some-brains-716b52143840>

Roberts, Sh. (Ed). (2020). *Recasting the Disney Princesses on an Era of New Media, and Social Movements*. Lexington Books, New York.

Schiele, K., Louie, L., & Chen, S. (2020). Marketing feminism in Youth media: A study of Disney, and Pixar animation. *Business Horizons*, 63, 659-669.
<https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.05.001>

Sung, N. Ch. (2021). *The Glocalization of Shanghai Disneyland (Routledge Focus on Asia)*. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781003131908>

Sutherland, K. (2016). *The Story of Moana: A Tale of Courage and Adventure*. Disney Press, New York.

Valentino, S. (2014). *Fairest of All, A Tale of the Wicked Queen*. Disney Press, New York.

Race, ethnicity, gender and nation

Mušić Lejla

Full Time Professor, Sarajevo University, Faculty of Political Sciences, Department of Sociology, Bosnia and Herzegovina

Race and ethnicity represent the constructs that are political and used in order to make distinctions in between the human into ethnic groups (Turner, 2006: 490). According to Turner (2006:490) there is difference in between the race and ethnicity. Race represents: “genetically transmitted characteristics popularly associated with different human groups, such as skin colour, facial features, hair texture, and body type”. Ethnicity distinguishes groups through the language, nationality and religion as distinctive characteristics. Racial and ethnical relations are interactions in between the humans to which different racial and ethnical differences are ascribed at their birth. This paper analyses gender dimension of racial and national emotions. Empirical part of the paper focuses onto the analyses of racial emotions and behaviours, in order to examine the emotions towards the gender dimension of race in the group of students. The emotions towards the races and ethnicities are complex and represent one of the greatest problems of the contemporary since they produce racial and ethnical violence. *Gender dimension* of these emotions involve the marginalisation, and discrimination against women giving the notion into the real position of the women in society as a group, and their vulnerability to racial and ethnical violence. The main hypothesis of this paper is that the fight against racial and gender discrimination can unite all persons regardless of gender or colour of their skin. Postcolonial and multicultural feminisms unite all the women and feminist in order to stop discrimination on the basis of the race, class, ethnicity, gender. Key terms: race, ethnicity, violence, women’s movement.

I.)Nira Yuval Davis: Malthusianism, eugenic discourse, and the degradation of women

Women are the simplest synonym for bio-national reproduction of the nation, they represent important segments of the renewal of the nation and the national spirit, and in war conditions they are the place of the greatest discrimination. Subordinating, and discriminating women, men perpetuate, destroy and degrade men as opponents, especially making his nation impurity, which is the greatest degradation of moral and cultural dignity. Woman, and the biological reproduction of a nation that is conceived through the analysis of blood as a symbol of the nation, people as power, and of particular interest in understanding the biological reproduction of the nation is the distinction of the eugenic and Malthusian discourse, focusing on the meaning and significance of the rights contained in the feminist movement in terms of the struggle for control of reproduction, as well as the national need for reproduction of identity. Why then do women have no deserved place in society, and why the biological dimension of the reproduction of a nation is glorified on the one hand, and on the other hand it represents the place of its deepest humiliation, because in public discourse there is still no equal rights as a man while in civil laws, they promote equal rights for all. Famous black feminist bell hooks (1996:181), in her book *Bone Black, Memories of Girlhood*, describes her feelings of her own race:

“Loneliness brings me to the edge of what I know. My soul is dark like the inner world of the cave-bone black. I have been drowning in the blackness. Like quick-sand it sucks me in and keeps me there in the space of all my pain. I never say out loud that I could die in this space of loneliness, of outsidersness. I never say out loud I want to kill myself-to go away from all of this. I never tell anyone how much I want to belong. The priest I met saw me standing on the edge of the cliff, about to jump off and pulled me back. It was not a real cliff, just one inside myself. Before

anyone goes to that real place where we leap to our death, the dying has to be imagined. And so he finds me, there in that bone black place within myself where I am dreaming my escape”

Entering the national collective is an essential component of the further development of the national identity, and the identity of the personality, where a particularly big problem arises if a change occurs in the national, religious identity. The question arises what if one identity turns out to be totally contradictory, it grows into the conditions of the opposite national culture. Nira Yuval Davis cites the example of Arab, who grew up in the Jewish community, who was an adaptive child, and only after seeing the documentation, only when he was growing up, he saw the data about his origins. He sought to acquire Kuwait citizenship, which was impossible, because the laws were so strict that the biological mother and surrogate mother had to be the same religious traditions (Nira Yuval Davis 2002: 44). Whether the rapid development of the genetic industry, the advancement of technology and technology makes such laws absurd is one of the issues on which it wants to respond by focusing on Malthusian and eugenic discourses. The first principle of building a national discourse is the belief in the potential of supporting the increase in the country's nationality. An example of this is the rate of decline in birth rates in Japan due to the conditions of children's lives, which has led to the need to deliver monetary rewards for firstborn children in order to become fertile. In Australia, the population, who settled in, tied up for increased fertility, where their country and workplace were insured. The relationship between Palestine and the Israelis also caused the need for increased reproduction of the nation, due to land ownership. Similar examples are found in Slovenia, Northern Ireland (Nira Yuval Davis 2002: 46). The higher the birth rate of national minorities in some countries, such as Bulgaria, also required the need to strengthen national identity, and the same case was recorded by America at the beginning of the twentieth century when Roosevelt condemned the sterilisation of women by linking the act to the suicide of the nation (Nira Yuval Davis 2002: 46). The most radical and the most rigorous procedure for forcing Jews not to carry out abortions was to compel to watch the murders of children and women in detention camps. The most legitimate possible concept of the need for the reproduction of the nation was achieved in Nazi Germany, where Hitler's main goal is an ideological explanation of the need for children to be born pure, blue, Aryan blood, but exclusively with representatives of pure Aryan blood as a chosen nation. On Hitler's ideology, I explored more explicitly in the work of Fromm. It is necessary to distinguish between the first approach, the eugenic discourse and the Malthusian discourse. Eugenic discourse, as in the case of the Aryan race, is focused on the biological value, in the quality of the genetic material, and not on the number of nations (Yuval, Davis 2002: 47). The Aryans forced one to sterilize, others to reproduce in order to strengthen the nation's genetic potential. It is important to emphasize and eliminate elemental delusion, that quality relates only to the vitality and physical health of the organism, in this way the concept of quality includes the customs and traditions of a particular nation. An example of this was promoted by Thatcher with Powell in the USA, fearing that immigrants would swim America, a *new racism* concept emerged, where there is a difference in the interweaving of culture and tradition.

The emotion towards her own race described by bell hooks(1996:183) in *Bone Black*, follows:

“At the night when everyone is silent and everything is still, I lie in the darkness of my windowless room, the place where they exile me from the community of their hearth, and search the unmoving blackness to see if I can find my way home. I tell myself stories, write poems, record my dreams. In my journal I write- I belong in this place of words. This is my home. This dark, *bone black inner cave* where I am making a world for myself.”

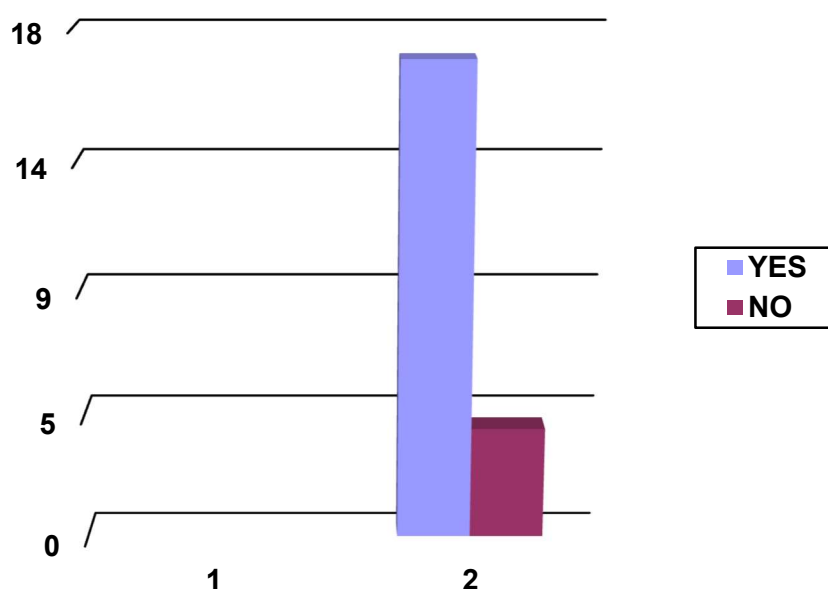
According to Thompson and Armato(2012:217), sociologists Patricia Hill Collins, the author of *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and Politics of the Empowerment*, writes that “African-American Women were historically presented in “controlling images” –in narrow range of roles in films rotted in sexist, racist and class narratives”. In Singapore, the birth of children with

the educated population structure was encouraged, and Davis cites an example of Kansas, and then Australia in a similar analogy (Yuval, Davis 2002: 48-49).

III.) Empirical Investigation on theme *Race, and racial emotions*

This survey is conducted among the MA students at Faculty of Political Sciences Sarajevo, in the period of October to November 2017, during the 2017/2018 academic Year.

Can the fight against racial discrimination associate all persons regardless of gender or color of the skin?

The fight against racial discrimination can associate all persons regardless of gender or color of the skin thinks 80% of the examinees, the rest of them think that it does not.

Conclusion

Nira Yuval Davis in the analyses of Gender and nations explains the difficult position of Women in traditional society, therefore showing that it is clear why important women are, however, in social traditional contexts, the woman's vastness depends on her reproduction of the nation, and on the fact that she has given birth to sons for the state, which in recent times is a concept that gradually overcomes strengthened by legislative legislation. The main hypothesis of this paper that the fight against racial and gender discrimination can unite all persons regardless of gender or colour of their skin proved to be right practically in the survey result. The fight against racial discrimination can associate all persons regardless of gender or colour of the skin thinks 80% of the examinees. The survey had shown that the examinees have positive feelings towards the racial differences, they would rather spend time with people of other skin colour, and they (all of them 100%) do not think that there is a race that is inferior to their race. But on the question if their race is inferior to others race, more than 52% of the students, /since they were mainly whites, responded that their race is superior/, the 38% left no response to the question, and 10% of the examinees believe that white race is superior. Around 71% of the students had responded that they do not prefer the white race and that they did not develop the white feelings. 19% stated that they prefer white race, and have white feelings. And 10% of the students had not responded to the question. Therefore, even though they do not feel national and racial hatreds, there is feeling of racial proud and white feeling inside the group, especially when faced with discussion of their race being inferior in comparison to other races. But, students 90% of them do not feel a fear from of staying

in the black / Chinese / Mexican neighbourhoods of the big cities, while as 10 % do feel fear. The position of women and marginalisation of women of other colour proved to be present since the position of Black women / Chinese / Latino / Indian is more difficult than the situation of white women in the world today thinks (66% of the examinees) while as the situation of some white women is not more difficult than the position of Negro / Indians / Latino / Chinese women (thinks 76% of the examinee). Therefore, the notion of postcolonial and multicultural feminism on the necessity of the space for the women of other colours and nations proved to be right. The conclusion of the investigation is in line with the idea of multicultural and postcolonial feminism: Gender-based discrimination affects all women internationally regardless of skin colour in a group that fights for the equality of women, (thinks 80% of the examinees). Ecological problems of contemporary age unified all nations and perspectives, in need for the best possible solution. Sivaramakrishnan advocates the idea of ecological nationalism, and cosmopolitan democracy, suggested by Daniel Archibugi is radical idea of ecological nationalism, in which the supranational expert team, working on the regulation of climate changes, represents the paradigm for future society. Multicultural feminism, and its representatives such Gayatri Ch. Spivak, Nira Yuval Davis, and Uma Narayan in idea of transversal politics of identity, promote supranational identity, over the old concept of nation-states. Therefore, the ecological literacy, eco ethics, bioethics, social reflexivity can be the agents of change in future.

Literature

Archer, Mann, Susan. 2012. *Doing Feminist Theory; from modernity to post modernity*. New York/Oxford: Oxford University Press.

hooks, bell. 1996. *Bone Black: Memories of Girlhood*. New York: Henry Holt Company.

Thompson, Martha E., and Michael, Armato. 2012. *Investigating Gender: Developing Feminist Sociological Imagination*, Cambridge: Polity Press.

Turner, S. Bryan. 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press.

Davis, Yuval, Nira. 2005. *Gender and nation/ Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka/Female InfoTech.

Sklevicky, Lydia. 1996. *Horses, Women and Wars/Konji, žene i ratovi*. Zagreb: Druga.

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕДРЕСЕЛЕРІНІҢ ТАРИХЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Тарлаубай М.Ш.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, КЕ АҚ, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD

Хуат А

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, КЕ АҚ, 7М01601 – Тарих мамандығы 2-курс магистрант

Андатпа

Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ медреселерінің мәдени және білім беру жүйесіндегі рөлі қарастырылған. Қазақ медреселері тек діни білім беру орталықтары ғана емес, сонымен қатар жалпы білім мен тәрбиелеудің маңызды ошақтары болды. Бұл кезеңдегі медреселердің құрылымы мен оқу бағдарламалары, педагогикалық әдістері және олардың қоғамдағы әлеуметтік маңызы туралы жан-жақты талдау жасалады. Мақалада қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауға үлес қосқан медреселердің тарихын оқыту әдістері зерттеледі. Сонымен қатар, қазақ медреселерінің дамуында діни және жалпы білім арасындағы тепе-теңдік пен жаңашылдықтың әсері талқыланады. Патша үкіметінің отарлық саясаты мен Кеңес үкіметінің атеистік көзқарастарының медреселерге әсері көрсетіледі. Мақала қазіргі таңда медреселердің тарихын оқытудың маңыздылығын және оны ұлттық мәдениетті сақтаудағы рөлін айқындайды.

Аннотация

В статье рассматривается роль казахских медресе в культурно-образовательной системе конца XIX — начала XX вв. Казахские медресе были не только центрами религиозного образования, но и важными центрами общего образования и воспитания. Будет проведен комплексный анализ структуры и учебных программ медресе этого периода, их педагогических методов, а также их социальной значимости в обществе. В статье рассматриваются методы преподавания истории медресе, которые способствовали сохранению культурного наследия казахского народа. Кроме того, обсуждаются вопросы баланса между религиозным и общим образованием, а также влияние инноваций на развитие казахских медресе. Показано влияние колониальной политики царского правительства и атеистических взглядов советской власти на медресе. В статье подчеркивается важность преподавания истории медресе в наши дни и его роль в сохранении национальной культуры.

Abstract

The article examines the role of Kazakh madrasahs in the cultural and educational system of the late 19th - early 20th centuries. Kazakh madrasahs were not only centers of religious education, but also important centers of general education and upbringing. A comprehensive analysis of the structure and curricula of madrasahs of this period, their pedagogical methods, as well as their social significance in society will be carried out. The article examines the methods of teaching the history of madrasahs, which contributed to the preservation of the cultural heritage of the Kazakh people. In addition, the issues of balance between religious and general education, as well as the influence of innovations on the development of Kazakh madrasahs are discussed.

The influence of the colonial policy of the tsarist government and the atheistic views of the Soviet government on madrasahs is shown. The article emphasizes the importance of teaching the history of madrasahs today and its role in preserving national culture.

Кіріспе

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ медреселері қазақ халқының мәдениеті мен білім жүйесінде маңызды рөл атқарды. Бұл кезеңде медреселер тек діни білім берумен шектелмей, сонымен қатар жалпы білім мен тәрбиелеудің маңызды орталықтарына айналды. Бұл мақалада қазақ медреселерінің тарихын оқыту әдістері, олардың педагогикалық және әдістемелік аспектілері, сондай-ақ медреселердің әлеуметтік-мәдени рөлі қарастырылады. Медреселердің тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеу, қазақ халқы Қазақ даласында ерте заманнан бастап отырықшыланған аймақтарда орта ғасырлардың өзінде-ақ (VII-VIII ғғ.) көптеген оқу орындары мен медреселер жұмыс жасаған. Атақты Әбу Наср әл-Фараби Отырар медресесінде, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Ясауи, тағы да басқа ұлы ойшылдар діни медреселерде оқып, білім алған. XVIII-XIX ғғ. мұндай медреселер Қазақстанның барлық аймағында ашыла бастады. Ал XIX ғасырдың 50-60 жылдарында ашық және жасырын діни білім беретін жалпы саны 84 оқу орны болған болса, XX ғасырда ол орындардың күрт азайғандығын көреміз. Осы оқу орындарының өзгеріске ұшырағанын, жабылуы себептерін, саяси бағытта жүргізілген тұстарын ашып көрсету қазіргі таңның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.ның рухани мұрасы мен тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ медреселерінің құрылымы

Қазақ өлкесіндегі ислам мектептерінің құрылуы Хорасанды билеген Құтайба ибн Муслимнің 751 жылы Қытайларға қарсы түркештерге көмекке келіп «Талас ғазауатында» қытай экспансиясының бетін қайтаруымен бастау алады. 942-1212 жылдар аралығында өмір сүрген Қарахан мемлекетінің Ислам дінін мемлекеттік дін ретінде ұстанулары да жалпы Орта Азиядағы мешіт-медреселердің өркендеуіне жол ашты. Кейіннен XII ғасырда моңғол шапқыншылығының Орта азиядағы қамалдарды қирату, кітапханаларды өртеу нәтижесінде даламыздағы ислам дінін әлсіретіп, медреселер жұмысының артқа кетуіне түрткі болды. XIV ғасырдың орта шегінде Тоғлық Темірдің ислам дінін қабылдауымен медресе жұмыстары қайта жанданды. Тоғлық Темірдің исламды қабылдауы былай болған – Шейх Жамаледдинді оның жанына алып келеді. Ол келгенде хан иттерге шошқа етін беріп жатыр еді. Хан: «Әй тәжік, сен жақсысың ба, әлде мына ит пе?» - деп айтты. Шейх: «Егер иман менде болса, мен жақсымын, иман менде болмаса мына ит артық», - деп бұйырды. Осы әңгімеден хан әсерленіп, Ислам махаббаты жүрегіне орнығады Шейх Жамаледдиннің ұлы шейх Аршадеддиннің себепкерлігімен Тоғлық Темір хан исламды қабылдағанда онымен бірге жүз алпыс мың адам иман келтірді. Оқиғадан көргеніміздей бір күнде жүз алпыс мың адамның исламды қабылдауы діннің шекаралық аймақтарға да таралмауы мен өлкедегі медреселердің өркендемеуі мүмкін емес-ті. Қазақ хандығының құрылуымен дербес болған даламызда «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы» заңдар жиынтығы да ислам шеңберімен құрылғандығы белгілі. Кейіннен уақыт өте келе заманының себептерімен XVIII ғасырдың бірінші жартысында, алайда XIX ғасырдың басына дейін қазақ даласында мешіт салу ісі қолға алынбады. Десекте, мұрағат құжаттарының арасында Орман Нұралиевтің Сарайшық қамалының маңында салынған мешіт жайында 1809 жылы берген мәлімдемесі, Абдулмұклим Әшимовтың, Тәуке және Баймұхаммед Айшуақовтардың 1809 жылы Қобда өзенінің жағасында 200 адамдық мешіттің салынуы жайындағы мәліметтері сақталған. Мешіт салу туралы сұраныстардың көпшілігіне патша үкметі бұл құрылыс үлкен қаржыны қажет ететіндігін айтып, сылтауратуға тырысқан. Орынбор әкімшілігінің жобасы бойынша мешіттер тұрғызу ісі XIX ғасырдың бірінші жартысында іске асырыла бастады.

Мешіттер негізінен шекара шептеріне жақын жерлерде салынды. Олардың іске асуына ынталы болғандар арасы да татар молдалары ерекше көзге түсті. 1838 жылы Илецкідегі «Айырбас және сауда орындарында» мешіттер тұрғызу ісіне қаржы жинауда қазақтар мен татарлардың бірлесе қызмет жасауының нәтижесінде XIX ғасырдың ортасына қарай Ішкі Ордада яғни, Батыс Қазақстанда 38 мұсылмандық мектептер салынды, онда 400 оқушы оқыды, оның ішінде қазақтардан – 350, татарлар – 50 шәкірт болды. Патша өкметі айналасындағы елдерде Ресей үстемдігінің орныққанын сезген шағында империяны күшейту үшін өзге халықтарды орыстандыру керек деген міндет қойды. Орыстандырудың сыннан өткен механизмі – отарланған халықтарға орыс тілі мен менталитетін күштеп таңу, христиандандыру және т.б. болатын. Орыстандыру ісі мемлекеттік саясатқа айналды. Ол саясатты қазақ даласына орыс мектептерін ашу арқылы оқу-ағарту аясында жүргізуді көздеді. Оның нәтижесі өлкеміздегі медреселердің құлдырауына әкеп соқты. Қазақстанда исламға қарсы шабуыл дін мектептерін жабудан басталды. 1926 жылдың соңына қарай Жетісу губерниясында ғана 8 жастан 15 жасқа дейінгі балалар оқитын, сондай-ақ әр қайсысында 15-тен 75-ке дейін шәкірттер бар 20 жасырын жұмыс жасаған дін мектептері жабылды.

XIX ғасырдың 50 жылдары да мұсылман мектептері мүлде жабылып қалмағанымен, саны күрт азайды. Мұрағат құжаттарынан халықтың өз еркімен орыс мектептерінен бас тартқандықтары, өз қаражаттарына рұқсатсыз медреселер ашып, мешіттер салған фактілерін көптеп кездестіруге болады. Қазақтардың арасынан мешіт салуға, медреселер ашуға ресми түрде рұқсат сұраған өтініштер де көптеп түсіп жатты. Мысалы, мұрағатта Торғай обылысының Ақтөбе уезіндегі Теректі болысынан Гатаулла Басбековтың Кеш өзенінің бойына өз қаражатына соққан мешітті заңдастырып, жаңадан медресе ашу туралы өтініші тіркелген. Тастөбе Қараторғай ауылында мешіт рұқсатсыз салынған. Сонымен қатар, Торғай қаласында Байту молда салдырған ортақ медресе жұмыс істеген. Бұл медреседе де ұзақ жылдар бойы мұсылманша оқу үзілмеген. Байту молданың ұлы Салихтан жыл сайын 100 шақты шәкірт дәріс алып отырған.

Сырдария обылысы Ходжент уезінің бастығы 1878 жылы 12 сәуірдегі баяндамасында «бұл уездегі 15 орыс балаларына ғана арнап орыс мектептерін ашпаса, жергілікті халыққа арнап мектеп ашудың пайдасы жоқ. Бұлар жергілікті молдалардың ықпалымен капитан Путинцевтің орыс мектебін ашу туралы ұсынысына да қарсылық көрсеткен. Сондықтан олар орыс мектебін ашуға қаражат бөледі деп үміттенуге қажет жоқ», – деп мәлімдеген. Ағарту ісі саласындағы үкіметтің жүргізіп отырған саясатының шын сырын, түпкі мақсатын Халық ағарту министрі граф Дмитрий Толстойдың 1870 жылы айтқан мына сөздерінен де аңғаруға болады: «Біздің елімізді мекендейтін барлық бұратана тайпаларға білім берудегі түпкі мақсат – оларды орыстандыру... екендігі күмән тудырмауы тиіс».

Тарихи дереккөздер шамамен 1922 жылдың соңынан бастап қазақ қоғамында ислам дініне ықыластың арта түскендігі көрсетеді. Бұл қоғамға апат әкелген Азамат соғысы, аштық және жұттан кейінгі кезең болатын. Басым түрде қазақтардан тұрған барлық өңірлерде аудандық мұхтасибтар, ауылдарда діни салт-дәстүрлерді атқаратын орындар, діни мектеп-медреселер және шарифатқа сүйенген ақсақалдық соттар қалыптасып, халыққа қызмет көрсетті. Осы уақыттарда мұсылман діни мекемелері мен оқу орындарының үстінен үкімет тарапынан мұқият бақылау орнатылды. Міне, сондай әрекеттер себебімен 20-жылдардың орта тұсынан бастап ел ішінде жасырын діни мектептердің жұмыс жасағандығын байқауға болады. Мәселен, 1926 жылдың қазаны мен 1927 жылдың наурызы аралығында Ақмола губерниясында 109 шәкірті бар 11 жасырын мектептердің жұмыс жасайтындығы анықталған.

Жасырын ашылған діни мектептердің басым бөлігі Сырдария губерниясына тән еді. Мұнда, мәселен, 1928 жылы 7-45 жас аралығындағы 5155 адам оқитын 276 жасырын діни мектептер бар екендігі, олардың 160-ында өзбек, 155-інде қазақ және 1-еуінде татар

тілдерінде жүргізілген. Ал сол жылы басқа губерниялардағы жасырын мұсылман мектептерінің саны 20 болса, олардың 17-сі Орал губерниясында орналасқан. Осы арада мынадай сауалға жауап іздеуге тура келеді. 1917 жылы революциялық өзгерістерден соң қазақ қоғамында ислам діні ықпалының арта түсуін қандай себептермен түсіндіруге болады? деп М.Қойгелдиев сұрақ қойып, былайша жауап береді: «Ол жаңа орнаған совет үкіметі дінге, соның ішінде ислам дініне қатысты жағымсыз, тіптен ашық агрессивті ұстанымда болуы еді». Мәселе мұнда. Қазақ қоғамындағы исламға бұрынғы патшалық билік те қарсы болды. Патша үкіметі исламға қазақ қоғамында өз ықпалын жүргізуге кедергі жасайтын негізгі күш ретінде қарап, соған байланысты рұқсатсыз мешіттер салуға, мұсылман мектептерін ашуға, ислам құндылықтарын жаюды көздейтін әдебиеттер таратуға тыйым салды. Мұнымен шектелмей, қазақ арасында христиан дінін тарату әрекетін жүргізді.

XIX ғасырдың соңында қазақ қоғамында білім берудің негізі медреселер болып саналды. Орта Азия мен Шығыс Түркістаннан келген исламды насихаттайтын ұстаздар қазақ жерінде медреселердің құрылуына әсер етті. Бұл медреселер, әдетте, ауылды жерлерде орналасып, діни біліммен қатар, негізінен араб, парсы, түрік тілдерінде оқытылды. Оқу бағдарламасы негізінен Құран мен хадистерді жаттау, ислам философиясы мен заңдарын меңгеруге бағытталды. Мысалы, атақты Шыңғыс медресесі (Ақмола облысы) XIX ғасырдың соңында ашылып, онда шәкірттерге тек діни білім ғана емес, сонымен қатар әлемдік ғылымдар, тарих, математика пәндері де оқытылды.

Медреселердің құрылымында өзгерістер XX ғасырдың басында орын ала бастады. Бұл кезеңде кейбір медреселер жаңа бағыттарда оқытуды енгізіп, батыс ғылымдарының, оның ішінде жаратылыстану, математика пәндерін оқытуға назар аударды. Мысалы, Әулиеата медресесі қазақ халқында ағартушылық қозғалысын қолдаушы маңызды орын алған, мұнда дүние жүзілік білімдердің негіздері ұсынылды.

Медреселердің білім беру жүйесі және оқыту әдістері. Медреселердегі білім беру жүйесі негізінен діни білім мен тәрбиеге бағытталды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында медреселерде оқыту негізінен жаттау әдісімен жүзеге асырылды. Құранды жаттап алу, араб тілін меңгеру, ислам заңдарын түсіну басты мақсаттардың бірі болды. Бұл жүйенің ерекше сипаттары, әсіресе Ташкент медресесінде байқалды, мұнда шәкірттер өздерінің білімдерін тестілеу арқылы тексеріп отырды, ал ең бастысы олар өздерінің білімін теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық тұрғыда да іске асыруға дағдыланды.

Білім беру жүйесінің тағы бір ерекшелігі – оқытудың белсенді әдістерін қолдану. Бұл әдіс әсіресе философия мен құқықты оқыту кезінде кеңінен қолданылды. Ахмет Байтұрсынұлы сияқты қазақ зиялыларының медреселердегі білім беру жүйесіне қосқан үлесі ерекше. Ол тек қана Құран мен хадистерді жаттатуды емес, тіл мен әдебиетке, ғылым мен мәдениетке негізделген білім беру жүйесін қалыптастыруды көздеді. Оның «Тіл құралы» оқу құралында қазақ тілінің грамматикасы мен синтаксисі, сондай-ақ қазақ халқының әдеби мұрасы дәріптеледі.

Медреселерде діни және жалпы білім беру арасындағы байланыс. XIX ғасырдың соңында қазақ медреселері діни білім мен жалпы білімнің арасындағы байланысты нығайтуға ұмтылды. Бұл кезеңде медреселерде тек діни пәндер ғана емес, сонымен қатар жаратылыстану, математика, география, қазақ тарихы мен әдебиеті пәндері де оқытылды. Осы кезеңде медреселердің оқу бағдарламаларына жаңа пәндер мен әдістемелер енгізіле бастады. Мысалы, Қарқаралы медресесі қазақ тілінде және араб тілдерінде де оқыту бағдарламасын қолданды, мұнда шәкірттер тек діни білім ғана емес, сонымен қатар жалпы білім де алып, мектеп бағдарламасына сай дайындалды.

XX ғасырдың басында, атап айтқанда, Шымкент медресесінде жалпы білім берудің өзекті мәселелері қарастырылып, математика мен физикадан жаңа бағдарламалар қосылды.

Бұл медреселердің оқу жоспарына сәйкес оқытылған пәндер жастарды жалпы дүниетанымын кеңейтуге бағытталған.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Қазақстан облысы Шаян ауданындағы «Шаян мешіті» жанынан құрылған медресені айрықша атап өткен жөн. Себебі ол медресе бүкіл қазақстан көлемінде ислам мәдениетін қалыптастыру және діни сауаттылық тарату ісінде ел мойындаған ірі орталық міндетін атқарған. Сонымен қатар, Қазақстанның түрлі аймақтарынан бөлек, Орталық Азиядағы, Еділ және Жайық бойындағы, және империядан тыс алыс шетелдердегі ислам діні орталықтарымен де тығыз байланыста болды. Аталған мешіт пен медресені Аппақ-Мақсұм ишанның әкесі Сейдахмет ишан XIX ғасырдың 70 жылдары сол кездегі 150 мың орыс ақшасы көлеміндегі қаржыға салдырған. Мешіттің жанынан 100 орындық медресе ашады. 1927 жылға дейін Шаян медресесінде Арқадағы Қарқаралы, Жетісудағы шу, Іле, Алматы, сондай-ақ, Сарысу өңірінен, Сыр бойындағы қазақ ауылдарынан, Қырғызстандағы Ош аймағынан, Өзбекстандағы Мырзашөл өңірінен шәкірттер келіп білім алған.

XIX ғасырдың ортасында патша үкіметінің Қазақстандағы оқу ағарту ісі екі бағытта дамыды: діни және азаматтық. Діни бағыттағы білім беру мектеп, медреселерде жүргізілді. Мұсылман оқу орындарында араб алфавитінің негізінде молла, мектептерге мұғалім дайындайтын оқу орны болды. Діни бағыттағы мектептер мен медреселер – қазақ халықтың өмірінде басты орын алады. Мұндай мектеп-медреселер Қазақстанға Орта Азия, әсіресе, Бұхарадан тараған болатын. Мектептер – бастауыш білім ошағы. Мектептерде 8-ден 17 жасқа дейінгі балалар оқыды. Оларды араб, татар және құранның сүрелерін жатқа айтуға, түрік тілдегі поэтикалық шығармаларды оқуға үйретті. Оқу мерзімі оқушылардың білім деңгейіне байланысты еді. Мектептерде 1 кейде 2 оқытушы білім берген.

Медреселер – орта білім беретін мектептер. Медреселерде мектепте білім алған және білімдері әрі қарай тереңдетуге тілек білдірген адамдар оқыған. Медреселер үлкен уездік қалаларда және мешіт жанында орналасты.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан Ресей империясының отаршылдық торабына енгеннен соң орыс әкімшілігі мұсылмандық ағартушылыққа қарсы күрес жүргізді. Мектеп медреселердің жұмысына шек қойып, енеді орыс оқу орындарын аша бастады. Осы мақсатта 1850 жылы отаршыл әкімшіліктің төменгі органдарына тілмаштар мен хатшылар даярлайтын Орынбор шекаралық комиссиясының жанынан қазақ балаларын оқытуға арналған жеті жылдық арнаулы мектеп ашылды. Алғашқыда бұл оқу орнында негізінен діни пәндер оқытылса, 1859 жылдан бастап орыс тарихы, жалпы және орыс географиясы, математика, геометрия сабақтары оқытыла бастады.

Медреселердің педагогикалық қызметі және олардың қазақ қоғамындағы орны. Медреселер тек білім беру орталығы ғана емес, қазақ қоғамындағы әлеуметтік институттар болып табылады. Медреселер өз шәкірттеріне адамгершілік, адалдық және ұлттық құндылықтарды сіңіруді мақсат етті. Мұнда тәрбиеленген жастар тек діни қызметкер, мұғалім ретінде ғана емес, қоғамдық қайраткер, билеуші, әкім ретінде де қызмет атқарды. Мысалы, Нәзір Төреқұлов секілді тұлғалар медреседе алған білімдерімен кейіннен қоғамда үлкен рөл атқарды. Ол қазақ тіліндегі ағартушылық мәселелеріне көп көңіл бөлді, сонымен қатар ұлттық тіл мен мәдениетті сақтау мәселесін көтерді.

Медреселердің педагогикалық қызметі қазақтың дәстүрлі мәдениетінің сақталуына әсер етті. Бұл медреселерде білім алған адамдар кейінгі ұрпаққа ұлттық мәдениетті, әдебиетті, тіл мен тарихты үйретіп, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастыруға ұмтылды. Қазақ медреселерінің тарихын оқыту әдістері. Қазіргі уақытта қазақ медреселерінің тарихын оқыту әдістері әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуда. Біріншіден, медреселердің тарихын оқытуда олардың қоғамдық рөліне, білім беру жүйесіне және қоғамдағы әсеріне назар аудару қажет. Оқушыларға медреселердің мәдени, әлеуметтік және діни маңыздылығын түсіндіру үшін

мұрағаттық деректер, ғалымдардың зерттеулері мен тарихи құжаттарды пайдалану тиімді болады.

Екіншіден, қазақ медреселерінің білім беру жүйесінің ерекшеліктерін көрсету үшін, олардың оқу бағдарламасын талдау арқылы әртүрлі тарихи кезеңдерде қолданылған оқыту әдістерін түсіндіру керек. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құралын» және Міржақып Дулатовтың шығармаларын талдай отырып, қазақтың ағартушылық дәстүрлерін көрсетудің маңызы зор.

Үшіншіден, медреселердегі мәдени өзгерістер мен жаңашылдықтарды зерттеу, сол кездегі оқыту әдістерінің қоғам мен мәдениетке тигізген ықпалын талдау арқылы медреселердің тарихын түсіну маңызды. Бұл үшін медреселердің мұраларын зерттеу, ұстаздардың еңбектерін бағалау қажет.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысында патша үкіметінің ислам дініне қатысты саясаты қазақ даласындағы мектептер мен медреселерді тікелей бақылауға алып, Құранды қазына есебінен бастырып, оны қазақтар арасына тегін тарату сияқты шаралар арқылы іске асырғандығын байқаймыз. Ал патша үкіметінің құлауымен ортаға шыққан кеңес үкіметі уақытында жалпы діндерге апын есебінде қарап, атеистік бағытты ұстанды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ медреселері қоғамның білім беру жүйесінде маңызды орын алды. Медреселер тек діни білім ғана емес, жалпы білім беру мен ұлттық тәрбиені де қамтыды. Олардың тарихын оқыту әдістері арқылы медреселердің мәдени және әлеуметтік рөлі тереңірек түсініледі. Қазақ медреселерінің тарихын зерттеу бүгінгі күнде қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап, ұрпаққа жеткізуге үлкен үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы, А. (1991). *Тіл тағылымы*. Алматы: Жазушы.
2. Қасымбаев, Н. (2007). *Қазақстанның тарихи географиясы: ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы медреселер және олардың рөлі*. Алматы: Қазақстан.
3. Құнанбаев, А. (2007). *Толық шығармалар жинағы*. Алматы: Жазушы.
4. Сейітқалиұлы, А. (2015). *Исламдық білім беру және қазақ медреселері*. Астана: Фолиант.
5. Қалиев, Қ. (2017). *Қазақ халқының мәдениеті мен білім беру жүйесі: медреселердің әсері*. Алматы: Қазақ университеті.
6. Иманалиев, А. (2014). *Қазақстанның ағартушылары: Қазақтың білім беру жүйесі мен медреселердің әлеуметтік қызметі*. Алматы: ҚазҰУ.
7. Әділбекова, Б. (2009). *ХІХ ғасырдағы қазақ медреселерінің мәдени және әлеуметтік маңызы*. Алматы: Қазақ университеті.
8. Ахметов, С. (2004). *Қазақ тіл білімінің тарихы және дәстүрі*. Алматы: Ғылым.
9. Рахметова, Г. (2011). *Қазақ медреселерінің қоғамдағы орны*. Алматы: Талант.
10. Дулатов, М. (1991). *Оян, қазақ!*. Алматы: Жазушы.
11. Мұхамеджанова, М. (2018). *Қазақ мәдениеті мен исламдық білім беру*. Алматы: Фолиант.
12. Көшербаев, Т. (2012). *ХІХ ғасырдағы қазақ медреселері: тарихы, қалыптасуы және дамуы*. Шымкент: Отырар.
13. Құрманалин, Ж. (2013). *Медреселер мен олардың білім беру жүйесі (ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басы)*. Алматы: Білім.
14. Абдраманов, Ш. (2006). *Қазақ ағартушылығы мен медреселер: дәстүр мен жаңашылдық*. Астана: Логос.
15. Байбосынова, Н. (2019). *Қазақ медреселерінің білім беру әдістері: ХХ ғасырдың басындағы дәстүр мен жаңалықтар*. Алматы: Қазақ университеті.

Literature

THE ART OF SIMILE AND METAPHOR IN SAADI SHIRAZI'S GULISTAN: A LITERARY ANALYSIS

Murad Rahimov

Master's student, Nakhchivan State University

Salman Aliyev

Lecturer, Nakhchivan State University

Abstract

The article aims to explore the use of analogies and metaphors in Saadi Shirazi's works, particularly *Gulistan* and *Bostan*. By examining the stories and similes crafted by Saadi, the study seeks to provide a deeper understanding of his poetry and its impact on society. Using text analysis techniques and methods of book and text evaluation, the article analyzes the quality and significance of Saadi's expressions. Saadi masterfully reflected the experiences of past societies and conveyed them with skill and eloquence, embedding his wisdom in verses that have become legendary. His works, especially *Gulistan*, hold a lasting influence on Persian literature and culture, following the legacy of Ferdowsi. This enduring impact highlights Saadi's ability to connect with both his contemporaries and future generations through his profound use of language and analogies.

Keywords: Gulistan, Bostan, Saadi Shirazi, Metaphor.

1. Introduction

Saadi Shirazi, one of the most prominent figures in Persian literature, is celebrated for his timeless works, *Gulistan* and *Bostan*. These masterpieces are renowned for their rich use of metaphors, analogies, and similes, which convey profound moral lessons and insights into human behavior. Saadi's ability to weave complex ideas into simple, relatable narratives has cemented his place as a literary icon. This article seeks to delve into the examples and similes found in *Gulistan*, exploring the depth of Saadi's literary artistry and its enduring influence on Persian-speaking societies. By examining Saadi's unique storytelling techniques and his use of metaphorical language, the article aims to uncover the layers of meaning embedded in his poetry, offering a clearer understanding of his wisdom and its relevance across generations. Through text analysis and literary evaluation, this study highlights how Saadi's work reflects the social and cultural values of his time while continuing to inspire readers today.

2. Analysis of Similes and Metaphors in Saadi's Gulistan

From the moment humans were able to communicate with one another, social life began. People have always had to benefit from the ideas and opinions of others to improve their own lives, better understand those around them, avoid tensions, and ultimately live healthier and happier lives. To achieve this, they have adhered to laws, customs, and plans established by others. The totality of these laws, customs, beliefs, and thoughts is reflected in the concept of "culture."

According to experts' definitions of culture, it can be said that culture includes all human heritage, thoughts, behaviors, and practices of a society. It refers to the behavioral content that encompasses at least two essential features: continuity and general acceptance within a society. This intangible heritage includes the political, economic, and cultural ways of life and thought patterns of predecessors. To become acquainted with these, one must explore traditions, sayings, folktales, proverbs, advice, stories, and the like. Understanding traditions, religious and national holidays, beliefs, customs, folk tales, and proverbs introduces us to the conditions, thoughts, tastes, arts, and spirits of the people, along with the culture of a society and various literary, moral, and social details.

Cultures and societies can be categorized into two main forms: culture derived from thought and intellectual processes, manifested in artistic, scientific, and philosophical creations, and culture emerging from the experiences and behaviors of people, as seen in sciences and techniques. Human cultural efforts have two directions: one is intellectual and creative (spiritual and intangible culture), and the other comprises practical actions using sciences and techniques to expand material life (objective or material culture). Intangible culture is further divided into formal culture (specialized culture) and informal culture (folk culture). Folk culture includes elements and materials of culture transmitted orally. Therefore, to understand any group or community, it is necessary to study their culture and local folklore.

Folklore and proverbs are considered comprehensive indicators of general culture. Customs, legends, proverbs, songs, myths, superstitions, folk medicine, beliefs, traditions, dances, and similar elements transmitted orally across generations form the cultural heritage of a people. To understand any society, one must study and comprehend its beliefs, traditions, and culture as a whole. Knowing a people's literature stems from their folklore, evident in their tales, myths, and traditions. Proverbs, songs, rituals, and prayers serve as an essential complement to both social and national culture.

Subjects studied under the umbrella of social culture can be divided into three categories:

- a) Beliefs, customs, and habits.
- b) Customs related to economic and social institutions.
- c) Stories, songs, and proverbs.

In today's world, examining beliefs, proverbs, narratives, songs, customs, and traditions—the cultural legacy of the past—allows us to understand a people's collective spirit and the historical journey of their ancestors. Among the most critical forms of folklore, proverbs and sayings hold a significant place due to their historical roots.

The advent of written literature, marked by the invention of writing, is considered one of the earliest forms of human literature. Before poetry and the written word, oral traditions played a vital role in human communication. This oral nature and universality protected such traditions from extinction, despite transformations over time.

Proverbs have a special place in understanding a people's traditions, customs, and mindset. They are among the most ancient cultural reflections, aligning with the joys, sorrows, and realities of life. Through metaphors, analogies, and interpretations, proverbs guide people to avoid mistakes, ignorance, and carelessness while sometimes alleviating their pain and suffering.

Each society's proverbs are considered one of the most fascinating and significant parts of its national culture. Therefore, recording and preserving them is of great importance. Proverbs, originating from experience, gain acceptance and are utilized across various social strata to make speeches appealing and persuasive. They are like seasoning, enriching language and communication.

Proverbs emerge from past experiences, becoming widespread and commonplace. They serve as a source of learning for contemporary individuals, allowing them to refine themselves and society. Societies with longer histories and richer experiences often possess a larger collection of

proverbs. These expressions, passed down through generations, reflect the survival and resilience of a people. Eastern societies, with their millennia-old history and location at the crossroads of global movements, have experienced countless challenges and influences. Many of their proverbs have transcended borders, becoming integral to other cultures.

For some people, especially rural communities, proverbs are unbreakable laws and commands. They use them to prove arguments or refute others' claims, treating proverbs as authoritative and conclusive in disputes.

In conclusion, folklore and proverbs are drawn from people's lives. Ordinary individuals have lived by them, believing in their truths, which have become "realities" through their faith. Simple people immersed in practical life must learn to overcome problems through the realism inherent in folklore and proverbs.

From this perspective, the proverbs and sayings in Saadi Shirazi's *Gulistan* were first derived from the people's language and then returned to them through Saadi's words. Proverbs in Saadi's *Gulistan* can be systematized as follows, based on its preface and chapters:

Proverbs from Saadi's *Gulistan*

1. "Whatever flaw the king approves of is an art."
2. "The perfection of a companion influences me; otherwise, I remain the same dust as before."
3. "Whoever builds a new edifice eventually leaves it for another."
4. "Whoever eats his own crop must reap the harvest himself."
5. "Silence is necessary when inevitable death approaches."
6. "Whatever is impermanent is unworthy of attachment."
7. "The lion may catch the mouse, but it still faces the leopard in battle."

3. Conclusion

In conclusion, Saadi Shirazi's *Gulistan* stands as a seminal work in Persian literature, renowned for its masterful use of metaphors and similes to convey profound moral and ethical lessons. Through a series of allegorical tales, Saadi delves into the complexities of human nature, leadership, and societal values, employing literary devices that resonate across cultures and eras.

The narratives within *Gulistan* often feature rulers whose decisions significantly impact their subjects, underscoring themes of justice, compassion, and the moral responsibilities of leadership. For instance, the story of Naushirvan's insistence on paying the price of salt highlights how small acts of justice can prevent larger injustices, emphasizing that the character of leaders profoundly influences the welfare of their people.

Saadi's adept use of allegory and irony not only enriches the storytelling but also serves as a vehicle for social commentary. By presenting characters and scenarios that symbolize broader human experiences and societal issues, he invites readers to reflect on their own lives and the world around them. This approach allows Saadi to address complex topics in an accessible manner, fostering empathy and introspection among his audience.

Moreover, Saadi's influence extends beyond the literary realm; his works have been instrumental in shaping ethical and educational discourses. His emphasis on virtues such as empathy, integrity, and humility aligns with educational philosophies that advocate for character development alongside intellectual growth. By integrating moral teachings with artistic expression, Saadi offers a holistic approach to learning that remains relevant in contemporary discussions on education and personal development.

In essence, *Gulistan* is not merely a collection of stories but a timeless exploration of the human condition. Saadi's nuanced understanding of human behavior, coupled with his literary prowess, creates a work that continues to inspire and instruct readers worldwide. His ability to weave ethical teachings into engaging narratives ensures that *Gulistan* remains a vital part of

literary and cultural studies, offering insights that transcend temporal and geographical boundaries.

4. Referances

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Atalar sözü-ağlın gözü (Dünya xalqlarının atalar sözü və məsəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 300 s.
3. Əli Əsgər Müctəhidi, "Türk dilində məsəllər", "Fəxr Azər Nəşriyyatı", Təbriz, 2001
4. Həkim Azər Məhəmməd, "Sədinin qəzəllərində tarazlıq üslubu", "Didaktik ədəbiyyat jurnalı", nömrə 9, s.163-188, 2011
5. Həsən Seyyid Mehdi Təbatəbayeri, "Bidel qəzəllərində fars zərbül məsəllərinin istifadəsi", 2015
6. Həsən Zülfüqari, "Atalar sözləri hekayələrinin seyri", Kirman Universiteti "İran Elm Dərgisi", nömrə 8, 2005
7. Sədi Şirazi, "Gülüstan", (türk dilində), Foruğ Azadi Nəşriyyatı, Təbriz, 2003
8. Sədi Şirazi, "Gülüstan", Bəhaəddin Xürrəmşahinin redaksiyası ilə, "Dostlar Nəşriyyatı", 2002

ОБРАЗ СОЛНЦА В МИФОЛОГИИ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

Величко Виктория Александровна

студент 3 курса, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова
научный руководитель –

Щербовских Ирина Геннадьевна

кандидат филологических наук, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова

Abstract

The article is devoted to the analysis of the image of the sun in the mythology of the ancient Slavs. The authors consider the features of the symbolism of this image, the connection of the sun with natural cycles. Special emphasis is placed on the characteristics of the sun-related gods, their attributes and functions. The appeal to the symbolism of solar amulets and holidays associated with the worship of the sun emphasize the importance of the solar theme in the spiritual life of the Slavs.

Аннотация

Статья посвящена анализу образа солнца в мифологии древних славян. Авторы рассматривают особенности символики данного образа, связь солнца с природными циклами. Особый акцент сделан на характеристике связанных с солнцем богов, их атрибутах и функциях. Обращение к символике солнечных амулетов и праздникам, связанным с почитанием солнца, подчёркивают важность солярной темы в духовной жизни славян.

Key words: sun, Slavic mythology, Dazhbog, Khors, symbolism, Kolovrat, pagan rituals.

Ключевые слова: солнце, славянская мифология, Дажьбог, Хорс, символика, Коловрат, языческие обряды.

Солнце с древнейших времен привлекало внимание человека как источник света, тепла и жизни. Повседневная жизнь древних славян была тесно связана с природой, и солнце занимало особое место в их мировоззрении. Оно не только освещало землю и согревало её, но и воспринималось как сакральное явление, управляемое высшими силами. Представления о солнце отразились в мифах, обрядах и культуре, формируя уникальный образ этого небесного светила как божества, покровителя и символа гармонии. Исследование этого образа позволяет глубже понять духовный мир славян и их отношение к окружающему миру.

Солнце – один из древнейших космических символов, известных всем народам. Во все времена солнце воспринималось как источник жизни, света, и тепла, как олицетворение героической и творческой силы, начало земной жизни, дающее дыхание всему живому. В христианском мире Солнце является символом бессмертия и воскресения. Как источник света, оно символизирует знания, истину. Как подчёркивает авторы энциклопедии «Символы, знаки, эмблемы», «свет солнца – символ жизни, процветания, радости, мира и согласия» [1, 143].

Как справедливо отмечает Р.Коэн в книге «В погоне за Солнцем», «мифы о Солнце были во всех обществах во все времена, их широчайший спектр поистине великолепен: здесь оно предстает волшебником или жуликом, там оно – огненный шар, который кто-то должен нести, в третьем месте – чёлн, зеркало или удивительный зверинец» [2, 4].

Солнце, главное светило на небе, знакомо каждому. Ежедневно оно освещает землю и дарит ей тепло, скрываясь за горизонтом ночью и возвращаясь утром. Однако мало кто

задумывается о том, что в древности люди почитали солнце как «царя неба», наделяли его чертами божества, представляли в различных образах и давали ему множество имён.

Как известно, культ солнца распространён у славян с давних времен. По одной из версий, даже само название славян означает следующее: «тот, что происходит от Солнца», то есть указывает на давний миф о происхождении славян от Солнца [3].

Мировоззрение славян и их отношение к Божественному миру формировались на протяжении многих веков. Оно не было результатом внешнего давления или навязывания, а складывалось постепенно, отражая процесс духовного развития и становления народа. Так как главными занятиями в то время являлись земледелие и скотоводство, славянские божества были тесно связаны с природными явлениями и силами, от которых напрямую зависели жизнь и достаток крестьян.

Славянская мифология сформировалась в эпоху, когда письменность еще не была известна этому народу. К сожалению, в отличие от греческой мифологии, у нас нет исторических источников, которые бы подтверждали существование славянских верований и подробно раскрывали их. Мифы передавались устно, от поколения к поколению, и со временем многие сведения о жизни и религии древних славян были утеряны. Однако сюжеты этих мифов сохранились в различных формах народного творчества, таких как былины, сказки, загадки, а также в ремёслах, например, в вышивке, гончарном деле, резьбе по дереву и других видах искусства.

Жизнь древних славян была тесно связана с обрядами и культами. Почитание богов сопровождалось жертвоприношениями, танцами, песнями и другими ритуальными действиями. Ни одно значительное событие, будь то радостное или печальное, не обходилось без ритуалов, направленных на умилостивление или прославление богов.

Жизнь предков зависела от природных явлений, таких как погода и урожай. Могущественные силы природы были олицетворены в богах, которых славяне почитали и пытались задобрить. Значимую роль также играли космические явления, которые не только поражали народ своим масштабом, но и приносили практическую пользу, помогая ориентироваться во времени и пространстве.

До наших дней сохранились различные летописные и народные предания, свидетельствующие о том, что славяне почитали солнце.

Солнце – источник жизни на Земле. В славянской мифологии оно, как и месяц и некоторые планеты, приобретает человеческие черты и получает такие эпитеты, как «красное», «ясное», «жаркое» и другие.

В летописях можно встретить фразы, которые косвенно свидетельствуют о древних верованиях наших предков, согласно которым солнце играло важную роль в человеческих делах: «сего не потерпя, солнце лучи скры» и «погибе солнце и бысть яко месяц, его же глаголют неведгласи: снедаем солнце».

У древних славян существовало множество различных интерпретаций и вариаций символики солнца. Одним из самых популярных и мощных оберегов был солнечный амулет, часто изготавливаемый из золота. Этот амулет носили как мужчины, так и женщины, считая его защитой от злых духов, а также средством для привлечения удачи и благополучия.

Одним из самых древних славянских свастических символов является Коловрат, олицетворяющий огненную мощь Дажьбога, Сварога и Ярилы, а также, самого Солнца. Название знака произошло от слова коло, то есть солнечный круг. Сам символ представляет собой круг с загнутыми лучиками. Корень «коло» – солнце, круг, колесо, околоток. «Врат» – вращение, движение. «Коловрат» – вращение солнца, движение светила по небесному своду:

- воплощает собой светлую, животворящую силу Солнца;
- символизирует непрерывное движение и изменчивость мира;

– времена года сменяют друг друга, глубокая ночная тьма непреложно уступает дорогу утреннему свету – точно так же и жизнь не стоит на месте, подчиняясь особым невидимым законам, ведомым лишь мудрым и могущественным богам.

Среди важнейших богов славянского пантеона особое место занимают те, кто связан непосредственно с Солнцем. В основе языческой религии славян лежали общеарийские черты. Во главе славянских божеств стояло неопределенное божество неба – таинственный Сварог, подобный пеласгическому Урану и индийскому Варуне... были Хорсь, Дажь-бог, Волос, Святovit, Купало – божества солнечные, и Перун, бог грома и молнии. Все это были Сварожичи, дети Сварога. Затем идут другие стихийные божества.

У славян бог солнца проявляется в четырёх лицах, каждое из которых связано с определённым временем года. Каждый бог обладает собственным характером и символикой. Так, Хорс почитался зимой в период между зимним солнцестоянием и весенним (с 22 декабря по 21 марта). Ярило почитался весной между весенним солнцестоянием и летним (с 21 марта по 22 июня). Дажьбог – летом в период между летним солнцестоянием и осенним (с 22 июня по 23 сентября). Сварог почитался осенью между осенним солнцестоянием и зимним (с 23 сентября по 22 декабря).

Древние славяне с почтением следовали предписаниям каждого из этих божеств и устраивали специальные праздники, чтобы почитать их и отметить важность каждого времени года.

Хорс – бог Солнца у славян, дарующий жизнь и тепло всем живым существам, являясь источником устойчивого блага. Его создал бог Род, а его супругой является Заря-Заряница. У Хорса есть дети: сын Денница (история о котором похожа на легенду о Фаэтоне – сыне Солнца, попытавшемся управлять солнечной колесницей отца, но потерпевшем катастрофу) и дочь Радунца. С именем Хорса также связано происхождение славянского хоровода.

Символика солнца проявлялась в разных аспектах славянской культуры. Так, солнце олицетворяло жизнь и плодородие, а его изображения использовались для привлечения удачи и защиты от злых сил. А так же особое значение оно имело для женщин, так как ассоциировалось с плодородием и рождением детей.

Солнце, согревающее мир своими лучами и соединяющее Землю с небесным светом, в языческой Руси почиталось как Дажьбог. Согласно мифам, он являлся сыном Неба-Сварога.

Древние славяне считали Солнце, Молнию и Огонь родными братьями, сыновьями Неба и Земли. Имя «Дажьбог» происходит не от слова «дождь», как иногда ошибочно думают. «Дажьбог» значит – «дающий Бог», «податель всех благ». Славяне верили, что Дажьбог ездит по небу на чудесной колеснице, запряжённой четвёркой белых златогривых коней с золотыми крыльями. А солнечный свет происходит от огненного щита, который Дажьбог возит с собой. Ночью Дажьбог с запада на восток пересекает нижнее небо, светя Нижнему Миру.

Дажьбог изображался в виде всадника с поднятыми к небу руками. Голова в виде криво поставленного квадрата с солярными знаками (знаками солнца) – крестами и солнцеподобной фигурой с 8 лучами. Как отмечает Н.Семёнова, «Дажьбог – один из главных богов языческой Руси. Под этим именем обожествлялось солнце. Название Дажьбог происходит от слова «дать», то есть дай-бог, бог, который даёт жизнь» [4].

Любопытен миф о том, как Ярило даровал человеку ум, ударив его молнией. Это очень яркий, мощный, разноплановый образ, который, с одной стороны, говорит о том, что в каждом из нас есть искра божественной мудрости. В то же время этот миф указывает на то, что каждый из нас своим сознанием (именно сознанием, а не душой или духом) связан с чем-то большим, с чем-то, вероятно, космическим, вселенским (ведь наше солнце – это все же космическое взвешенное тело).

Итак, образ солнца у славян был многогранным, объединяя физическое, мифологическое и символическое измерения. «Архетип культа Солнца распространён не только в устном народном творчестве, но и в ритуалах, обрядах и символике» [5].

Образ солнца в мифологии древних славян является отражением их мировоззрения, в основе которого лежит единство природы и человека. Через образы, символы и обряды славяне выражали благодарность солнечному божеству за жизнь и плодородие. Солнечный культ стал важной частью их культурного наследия и оказал влияние на последующие литературные традиции и фольклор.

Литература:

1. Багдасарян В.Э., Орлов И.Б., Телицын В.Л. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия. – М., 2005.
2. Коэн Р. В погоне за солнцем. – <https://profilib.com/chtenie/8589/richard-koen-v-pogone-za-solntsem-4.php>
3. Берегова О. Символы славян. – [http://www.e-reading.club/bookreader.php/1028007/Beregova - Simvoly slavyan.html](http://www.e-reading.club/bookreader.php/1028007/Beregova_-_Simvoly_slavyan.html)
4. Семёнова Н. Славянские мифы и легенды. Бог Солнца в славянских мифах. – <https://www.syl.ru/article/203592/new-slavjanskije-mify-i-legendy-i-bog-solntsa-v-slavjanskix-mifax>
5. Архетипы солнца в мифологии. – <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=32833>

Proceedings of the 8th International Scientific Conference
«Interdisciplinary Science Studies» (January 23-24, 2025). Dublin, Ireland,
2025. 174p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Dublin

Windgates 22

D02 DR53 Dublin, Ireland